

148441

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**FİRDEVSÜ'L-İKBAL'E GÖRE HİVE HANLIĞI
TARİHİ VE DEVLET TEŞKİLATI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Muhammed Bilal ÇELİK

Enstitü Ana bilim Dalı : TARİH
Enstitü Bilim Dalı : YENİÇAĞ TARİHİ

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

148441

MAYIS - 2004

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**FİRDEVSÜ'L-İKBAL'E GÖRE HİVE HANLIĞI
TARİHİ VE DEVLET TEŞKİLATI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Muhammed Bilal ÇELİK**

**Enstitü Ana bilim Dalı : TARİH
Enstitü Bilim Dalı : YENİÇAĞ TARİHİ**

Bu tez 03 / 06 /2004 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

Jüri Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Recep YAŞA

Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Cercis İKİEL

Jüri Üyesi

ÖNSÖZ

Benim Orta Asya tarihine ilgim Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde geçirdiğim lisans öğrenim günlerime dayanır. O dönemde, sayın Prof. Dr. İsenbike TOGAN'dan aldığım dersler ve son sınıfa geldiğimde de şu an Araştırma Görevlisi olarak çalıştığım Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı sayın Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'nun yönlendirmeleri ile bu alana olan ilgim daha da artmıştır. Sakarya Üniversitesi'nde Yüksek Lisans öğrenimime başladıktan sonra Orta Asya tarihi üzerine daha fazla eğilerek XIX. yüzyılda yazılmış ve dönemin ana kaynaklarından biri olan Munis'in kaleme aldığı *Firdevsü'l-İkbal* adlı eseri temel alarak "Hive Hanlığı'nın Tarihi ve Teşkilatı"nı inceledim.

Hive Hanlığı kaynak açısından, araştırmacılara oldukça zengin materyal bırakmıştır. Hem arşiv malzemesi, hem de saray tarihçilerinin yazdığı vakâyinameler Kongrat Hive Hanlığı'nın 1873 yılındaki işgaline kadar siyasi, sosyal ve iktisadi hayatı konusunda bize kesintisiz bilgiler sunar. Bu arşiv belgeleri ve vakâyinameler 1873 yılında Rusya'nın Hive Hanlığı'nı ele geçirmesinden sonra, sefere katılan oryantalist A. L. Kun tarafından Rusya'ya götürülmüş ve onun Taşkent'te basılan "Türkistan Vedamosti (Turkestanskije Vedomosti)" adlı gazetede yazdığı makâleler ile dünya tarihine kısmen de olsa tanıtılmıştır. Hive Hanlığı'nın vakâyinamelerini derleyen iki kişi, bize de kaynaklık etmesi açısından ön plana çıkmıştır. Bunlar Munis olarak bilinen Şir Muhammed el-mulakkab bi'l-Munis ibn Emir İvaz Biy Mirab ve Agehi mahlasına sahip olan onun yeğeni Muhammed Rıza ibn Er Niyaz Bek'tir.

Araştırmamızın temel kaynağı olan *Firdevsü'l-İkbal* adlı eser bu vakâyiname dizisinin ilkinin oluşturur ve o şimdiye kadar yayımlanan tek eserdir. *Firdevsü'l-İkbal*, 1804 yılında, dönemin hükümdarı İltüzer tarafından Munis'e yazdırılmaya başlanmıştır. Munis, eseri zaman zaman kesintilere uğratsa da 1829 yılına kadar devam ettirmiş ve Muhammed Rahim Han'ın hükümdarlığının yedinci yılı olan 1812 yılı olaylarına kadar getirmiştir. Yazarımızın 1829'da ölmesi üzerine eser yaklaşık on yıl kesintiye uğramış, ancak Muhammed Rahim Han'dan sonra tahta geçen Allah-Kulu Han

tarafından Munis'in yeğeni Agehi'ye eseri 1839 yılında yazmaya devam etmesi emredilmiş ve eser 1842 yılında tamamlanmıştır.

Firdevsü'l-İkbal'in ilk olarak Yuri Bregel tarafından 1988 yılında orijinal Çağatayca metni neşredilmiş ve 1201 sayfa olan eser özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıl Hive Hanlığı hakkında bize birinci elden ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Aynı yazar 1999 yılında eserin dipnotlarla izah edilen bir İngilizce çevirisini yapmış ve pek çok araştırmacı için eserden yararlanmayı daha kolay hale getirmiştir.

Munis ve Agehi'nin eserlerinin en büyük özelliği, olayları çoğu zaman gün be gün kaydederek, 1873 yılına kadar hanlığın siyasi tarihini kesintisiz bir şekilde anlatmasıdır. Orta Asya tarihi üzerine yetişmiş en büyük tarihçilerden biri olan V. V. Barthold'un, Firdevsü'l-İkbal hakkında sarf ettiği şu sözler gayet önemlidir: *"Bu eser, içerdiği bilgilerin doğruluğu ve miktarı ile Buhara ve Hokand Hanlıkları'nın tarihi üzerine yapılan tüm çalışmaları çok geride bırakmıştır."* Munis ve Agehi'nin, tarihlerini yazarken yoğun bir Fars tarih yazıcılığı etkisinde kaldığı söylenebilir. Ancak kendilerinden önce yazılan Farsça kaynaklar, hem metodolojik hem de muhteva açısından yazarlarımız için tek bir örnek olamaz. Ama şu kesinlikle söylenebilir ki, Firdevsü'l-İkbal kendinden sonra yazılan vakâyinameleri pek çok açıdan etkilemiştir.

Munis, eserini yazmaya başlamadan evvel şu kısımlara ayırmıştı: giriş, beş bölüm (*bab*) ve sonuç (*hatime*). İlk bölüm Hz. Adem'den Hz. Nuh'un çocuklarına kadar olan tarihini; ikinci bölüm Moğol hükümdarı olan Yafes'ten Kongratlar'a kadar olan tarihini; üçüncü bölüm Cengizli olan Kurala'ların torunlarından, İltüzer Han tarafından uzaklaştırılan Ebu'l-Gazi Han b. Yedigâr Han'a dek olan tarihini; dördüncü bölüm, İltüzer Han'ın Kongrat olan atalarının tarihini; beşinci bölüm, İltüzer Han'ın doğumundan çalışmanın sonuna kadar olan tarihini içermesi planlanmıştı. Sonuç bölümü ise İltüzer Han'ın hakimiyeti sırasında yaşayan evliya, ulema, emir, bey, şair, alim ve sanatkarlar gibi önemli insanların görüşleri yanında, dönemindeki olağan dışı olaylara ayrılacaktı. Vakâyinamenin yazımının zaman zaman kesintiye uğraması ve İltüzer Han'ın ölümü son bölümün içeriğinde değişikliğe neden oldu. Muhammed Rahim Han'ın esere devam edilmesi konusundaki verdiği emrin ardından, Munis bu

bölümü, İltüzer ve Muhammed Rahim Han'ların tarihlerini içeren fasıl ismini verdiği iki kısma ayırdı. Sonuç bölümü ise hiçbir zaman yazılmadı. Agehi de çalışmayı Muhammed Rahim Han'ın ölümüyle bitirdi.

Orta Asya üzerine yazılmış ana kaynaklardan daha pek çoğu incelenmemiş olup, özellikle Türkçe olarak bölge üzerine yapılan araştırmalar oldukça kısıtlıdır. Firdevsü'l-İkbal'i incelememizin küçük de olsa bu alanı dolduracağı kanaatindeyiz.

Yapmış olduğumuz araştırmamızın başından beri, Orta Asya tarihi üzerine derin bilgisini benden esirgemeyen, kendi kütüphanesini her daim kullanmama izin veren ve tıkanıdığım noktalarda sürekli bana çıkış yolları gösteren, ayrıca içerik ve metot noktasında tecrübe ve tavsiyelerine benden esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, görevli bulunduğum Tarih Bölümü Öğretim Elemanlarına teşekkür etmek isterim. Çünkü bu tezin hazırlanmasında özellikle bulunduğumuz akademik ortam beni sürekli çalışmaya sevk etmiş ve bana enerji kaynağı olmuştur. Sayın Hülya DEĞER'e, yaptığı Yüksek Lisans çalışması sırasında bana Ankara'dan sağladığı kaynaklar ve çalışmanın akıcılık kazanmasında esirgemediği yardımları için teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak her zaman maddi ve manevi desteklerini gördüğüm, benim bugünlere gelmem de en büyük katkıyı sağlayan aileme teşekkür ederim. Onların desteği olmasaydı, bu çalışma asla gerçekleşmezdi.

M. BİLAL ÇELİK
Adapazarı, Mayıs 2004

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
KISALTMALAR.....	vii
ÖZET.....	viii
SUMMARY.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. HAREZM'İN TARİHİ COĞRAFYASI.....	3
1.1 Bölgenin Coğrafyası.....	3
1.2 Kanallar ve Yollar.....	8
1.3. Amu-Derya Deltası.....	10
1.4. Şehirler ve Nüfus.....	11
1.4.1. Hive.....	12
1.4.2. Yeni Ürgenç.....	15
1.4.3. Şevat.....	15
1.4.4. Kat.....	16
1.4.5. Hezâresb.....	16
1.4.6. Hangâh.....	16
1.4.7. Vezir.....	17
1.4.8. Gurlen.....	17
1.4.9. Kongrat.....	17
2. HİVE HANLIĞI'NIN SİYASİ TARİHİ.....	19
2.1. Yadigaroğulları (Arabşahlı) Hanedanlığı İdaresinde Hive Hanlığı.....	19
2.1.1. Hanlığın Kuruluşu.....	19
2.1.2. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Hive Hanlığı.....	20
2.1.3. XVIII. Yüzyılda Hive Hanlığı ve Yadigaroğulları Hanedanlığı'nın Sükutu.....	27
2.2. Kukla Hanlar Dönemi.....	29
2.2.1. Genel Yapı.....	29
2.2.2. İltüzer Han'a Kadar Yönetimdeki Kongratlı İnaklar.....	31

2.2.2.1. Umbay İnak.....	31
2.2.2.2. Emir Seyyid İnak.....	32
2.2.2.3. Adine Muhammed Atalık.....	32
2.2.2.4. Emir İş Muhammed Bek.....	33
2.2.2.5. Muhammed Emin İnak.....	33
2.2.2.6 İvaz İnak.....	36
2.2.2.7 İltüzer'in İnaklık Dönemi.....	39
2.3. İltüzer ve Muhammed Rahim Han Döneminde Kongrat Hive Hanlığı.....	40
2.3.1. İltüzer Han.....	40
2.3.2. Muhammed Rahim Bahadır Han.....	44
2.3.2.1. Doğumu ve Han Oluncaya Kadarki Dönem.....	44
2.3.2.2. Muhammed Rahim'in Hanlık Dönemi.....	46
2.3.2.3. Aral Üzerine Seferler.....	46
2.3.2.4. Han'ın Yengi-Derya Bölgesinde Yaşayan Karakalpaklar Üzerine Seferi.....	48
2.3.2.5. Aral Bölgesinin Fethi.....	50
2.3.2.6. Muhammed Rahim Han'ın Birinci Deşt-i Kıpçak Seferi.....	52
2.3.2.7. Muhammed Rahim Han'ın Horasan Seferleri.....	54
2.3.2.8. Muhammed Rahim Han'ın Deşt-i Kıpçak'a İkinci Seferi.....	57
2.3.2.9. Buhara Üzerine Düzenlenen Seferler.....	58
2.3.2.10. Merv ve Hive Hanlığı.....	60
2.3.2.11. Muhammed Rahim Han'ın Ölümü ve Karakteri.....	61
3. HANLIK TEŞKİLATI.....	63
3.1. Genel Yapı ve Meşruiyet Sorunu.....	63
3.2. Hakimiyet Anlayışı, Hükümdar ve Vasıfları.....	68
3.3. Divan-ı Hümayun.....	73
3.4. Saray Görevlileri.....	74
3.4.1. Mihter.....	74

3.4.2. Koşbegi.....	77
3.4.3. Hoca Mahrem ve Mahrem Mevkii.....	79
3.4.4. Atalık.....	79
3.4.5. İnak.....	82
3.4.6. Mirab.....	83
3.4.7. Divanbegi.....	85
3.4.8. Pervaneçi (Pervançı).....	85
3.4.9. Aka (Aga) ve Erbab.....	86
3.4.10. Dini Bürokrasi.....	87
3.4.11. Altın-Cilavlar.....	88
3.5. Eyalet Yönetimi.....	88
3.6. Askeri Teşkilat.....	90
3.7. Sosyal ve İktisadi Yapı.....	95
3.7.1. Genel Özellikler.....	95
3.7.2. Özbekler.....	97
3.7.3. Sartlar.....	98
3.7.4. Türkmenler.....	100
3.8.5. Karakalpaklar.....	101
3.9. Tarım ve Ticaret.....	102
3.10. Mali Yapı.....	104
3.11. Toprak Mülkiyeti.....	107
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	111
KAYNAKÇA.....	114
EKLER.....	124
ÖZGEÇMİŞ.....	128

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed	: Edited
EI	: Encyclopedia of Islam, First Edition
EI²	: Encyclopedia of Islam, Second Edition
EIr	: Encyclopedia of Iranica
fas.	: Fasikül
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ZDGM	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ÖZET

ANAHTAR KELİMELER: Harezmi, Hive Hanlığı, Kongrat Hanedanlığı, Firdevsü'l-İkbal, Amu-Derya, Muhammed Rahim Han.

Türk ve Dünya tarihinin önemli bir alanını kapsayan Orta Asya Türk tarihi, yerli yabancı pek çok araştırmacının dikkatini çekmiş ve çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Ancak çalışmalarda Orta Asya tarihine ışık tutan temel kaynaklar çok fazla kullanılmamış, çoğu zaman, araştırmacılar ikinci el kaynaklarla yetinmişlerdir. Biz ise ana kaynak olarak *Firdevsü'l-İkbal*'i seçtik ve bu kaynak ışığında Orta Asya'nın üç önemli hanlığından biri olan Hive Hanlığı'nın siyasi tarihini ve devlet teşkilatını incelemeye çalıştık.

Dönemi ana kaynağımızın büyük bir kısmını oluşturan ve Hive Hanlığı'nın yetiştirdiği en büyük hükümdar olan Muhammed Rahim Han I. (1806-1825) ile hanlık, merkezi yapı kazanmış ve Orta Asya'nın en güçlü devletlerinden biri konumuna gelmiştir. Hive Hanlığı içerisinde Özbekler, Türkmenler, Sartlar ve Karakalpakları barındıran bir devlettir. Kendinden önceki hanlıklarda hükümdarın temel işlevi olan “eşitler arasında birinci” konumunu yükselten ve muktedir bir siyaset izleyen Muhammed Rahim Han, Rus Çarı Petro I. ve Osmanlı Hükümdarı Mahmud II.'u kendine örnek alarak hanlığını çağdaş ve modern bir yapıya kavuşturmuş, hanlığın hem siyasi, hem de sosyal ve iktisadi yapısında önemli değişikliklere gitmiştir.

Bu araştırmamızla biz de yukarıda özetlediğimiz yapıyı ortaya koymaya ve zaman zaman da onu Orta Asya'da hüküm süren diğer hanlıkların yapısı ile karşılaştırmalar yaparak açıklamaya çalıştık.

SUMMARY

ACCORDING TO FIRDAWS AL-IKBAL, HISTORY OF KHANATE OF KHIVA AND ITS STATECRAFT

KEY WORDS: Kharezm, Khanate of Khiva, Kongrat Dynasty, Firdaws Al-Ikbal, Amu-Darya, Muhammad Rahim Khan.

Central Asia, covering an important place in Turkish and World History, has taken attention of many foreign and native researchers, and it has been stated as a study area. However, in the studies, the basic sources lighting the way for Central Asian History have not been used much and the researchers generally have been satisfied with second hand sources. On the other hand, we have chosen Firdaws Al-Ikbal and in the light of this source, we have tried to examine the political history and state structure of Khanate of Khiva that was one the three important khanates of Central Asia in detail.

The khanate has gained central structure with Muhammad Rahim Khan I (1806-1825) whose term constitutes an important part of our main source and it has become one of the strongest states in Central Asia. Khanate of Khiva has been a state that has included Özbeks, Turkmens, Sarts, and Karakalpaks. Muhammed Rahim Khan who has raised the position of “primus inter pares” which has been basic function of rulers in previous khanates and followed an authoritarian policy, has taken Russian Tzar Petro I and Ottoman Sultan Mahmud II as example and he has made his khanate modern and he has gone important changes in both social and economic structure of the khanate.

In our research, we have tried to put forth the structure which we have summarised above for consideration and from time to time we have tried to explain it by comprising with the structure of other khanates prevailing in Central Asia.

GİRİŞ

Harezmi, Amu-Derya (*Ceyhun*) Nehri'nin aşağı mecrasından Aral Gölü'ne kadar uzanan bölgenin adıdır. Kendisini çevreleyen çöller, Harezmi Orta Asya'nın diğer bölgelerinden nispeten tecrit etmiş olup, bölge bu çöl okyanusu içerisinde mümbit bir ada görünümündedir. Bölgede tarım gelişmiş ve özellikle incelediğimiz dönemde, inşa veya tamir edilen kanallar sayesinde bölgenin verimliliği önemli ölçüde artmıştır.

Harezmi kelimesi, etimolojik olarak, buraya seyahat eden pek çok İslam coğrafyacısı ve bölge üzerinde çalışmış modern araştırmacı tarafından tahlil edilmiştir. P. Lerch, başta Yakut olmak üzere, ortaçağda Harezmi'yi ziyaret eden bu İslam coğrafyacılarının ve modern araştırmacıların (Mesela Prof. Fr. Spiegel) verdikleri bilgilerin bir analizini yaparak, en son kendi görüşünü belirtmiş ve Harezmi'yi Amu-Derya Nehri'nin aşağı mecrası boyunca uzanan ülke anlamında “*Aşağı Tarafındaki Ülke*” şeklinde açıklamıştır.¹

Etrafında Kara-Kum ve Kızıl-Kum çölleri bulunan ve Amu-Derya nehri sayesinde bu çöller içinde verimli bir vaha görünümünde olan Harezmi, ortaçağ ve yeniçağda Orta Asya'nın hem siyasi hem de kültürel açıdan en önemli merkezlerinden biri olmuş, burada dünyaca meşhur pek çok alim yetişmiştir. Bölgedeki Amu-Derya nehri ile bu nehirden açılan kanallar sayesinde Harezmi, en eski çağlardan beri bir tarım merkezi olmuş,² bu tarım merkezinin etrafında da böylelikle büyük bir kültür ülkesi meydana gelmiştir. Çevresinde bulunan çöller sayesinde komşu bölgelerden tecrit olan Harezmi bölgesi hem İslam öncesi, hem de İslami dönemde resmi olmasa da her zaman için siyasi bağımsızlığını korumuştur. XVI. yüzyıla kadar sadece bir kez önemli bir imparatorluğa (XII. yüzyıl ile XIII. yüzyıl başında Harzemşahlar'a) merkezlik yapmasına karşın, diğer zamanlarda onun yöneticileri daha çok Horasan'dan atanmıştır.

¹ Harezmi kelimesinin etimolojik incelemesi üzerine özlü bilgi için bkz. P. Lerch, *Khiva oder Kharezmi*, 1994, ss. 1-4.

² Bu konu Y. G. Gulyamov tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bkz. Y. G. Gulyamov, *Istoriia Orosheniia Khorezme s Drevneishikh Vremen do Nashikh Dnei*, Taşkent, 1957.

Bu yüzden, ölller ortasındaki Harezmi'de kurulan ve kendine has özellikler gösteren Hive Hanlığı'nın siyasi tarihi ve teşkilat yapısına geçmeden önce bölgenin coğrafi yapısını, başta Amu-Derya Nehri olmak üzere yerleşim yapısına etki eden temel etmenleri incelemek gerekmektedir. Böylelikle hanlığın siyasi tarihi ve teşkilatı daha iyi anlaşılacak kanaatindeyiz.

1. HAREZM'İN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Bölgenin Coğrafyası

Amu-Derya Nehri'nin aşağı mecrasında yer alan Harezmi 41. enlemden başlar ve en güneyindeki şehir Pitnak'tır. Kuzey-güney uzunluğu 120 mil, doğu-batı uzunluğu ise 115 mildir [Murav'yev, 1977: 102].

Coğrafi olarak Harezmi'nin kuzey sınırı Aral Gölü olup,³ bu göl "Harizm Gölü (*Buhayratü'l-Harizm*)" [Munis, 1999: 341] veya "Cürcaniye Gölü (*Buhayratü'l-Curcaniye*)" [Togan, İA / I: 420] olarak da isimlendirilmiştir. Ebu'l-Gazi ise eserinde bu gölden "Sır-Tenizi" diye bahseder [Ebu'l-Gazi, 1925: 307]. Yüzölçümü, içindeki pek çok ada ile birlikte 64.490 km² olan Aral Gölü'ne Orta Asya'nın iki önemli nehri, Amu-Derya (*Ceyhun*) ve Sır-Derya (*Seyhun*), dökülür. Göl çevresinde iklim oldukça sert olmasından dolayı gölün kuzey kısmında her kış don görülürdü [Munis, 1999: 341]. Buna karşılık güney kısmı her yıl donmazdı, ama kış sert geçtiğinde donma gölden daha da ilerleyip Amu-Derya Nehri'nde de meydana gelirdi.⁴ Göl civarında yağış miktarı düşük olmasına rağmen, Amu-Derya ve Sır-Derya nehirlerinin bu göle dökülmesi, gölün su oranını dengede tutar [Barthold, İA / I: 551]. Amu-Derya, bu göl için çok önemlidir. Zira, aşağıda anlatılacağı gibi, Amu-Derya Nehri mecrasını değiştirip Hazar Denizi'ne dökülmeye başlayınca, burası bahsetmeye değmeyecek kadar küçük bir göl halini almıştır. Amu-Derya tekrar kendisine dökülmeye başladığında, göl eski canlılığına ancak kavuşabilmiştir. Andiranov, Amu-Derya'dan Aral Gölü'ne yılda yaklaşık 37,732 milyon m³ su döküldüğünü belirtmiştir [Adrianov, 1958: 18].

Munis, eseri *Firdevsü'l-İkbal*'de Aral Gölü hakkında verdiği bilgide, bu gölde fırtına çıktığında okyanus gibi öldürücü olduğundan ve dalgaları kabardığında sele dönüştüğünden ve bölge insanlarını büyük sıkıntılara maruz bıraktığından

³ Bu sınır coğrafi anlamdadır. Yoksa incelediğimiz dönemde hanlık sınırları, özellikle nüfuz alanı olarak Aral Gölü'nün daha kuzeyine, Kıpçak Bozkırı'nın (Deşt-i Kıpçak) güneyine kadar yayılmıştır.

⁴ Mesela, Munis 1810 yılı olaylarında bahsederken, Amu-Derya'nın debisinin o kadar yüksek olmasına rağmen suyunun donduğundan ve teknelerin nehrin ortasında buzun içinde mahsur kaldığından bahseder [Munis, 1999: 336].

bahsetmektedir. Gölün suyu çok tuzludur. Yukarıda geçen iki nehrin kollarına ilaveten Deşt-i Kıpçak'tan⁵ bu göle pek çok nehir dökülmesine rağmen onun suyunun tadını değiştirememiştir. Bu yüzden, bu göle “Acı Deniz” de denilmiştir. Gölün üzerinde irili ufaklı pek çok ada vardır ve Özbekler bu adaları *tübek*, *aral* ve *atav* olarak adlandırmışlardır. Munis bu adalarda bazı hayvanlar (*acayibât*) olduğunu ve hatta sayısız su kuşunun bu adacıklara yuva yaptığından söz etmektedir [Munis, 1999: 341].

Harezm'in kuzey batısında ve Aral Gölü'nün doğusunda, Mangışlak yarımadası yer almaktadır. Bu yarımada dağlık bir arazi olup Hazar Denizi'nin doğu sahilinde uzanır. Üzerinde üç dağ silsilesi uzanan Mangışlak yarımadasının en yüksek zirvesi Karadağ (*Karatav*)'dır. Bu dağların güneyinde ise Mangışlak platosu yer alır [Bregel, EI² / VI: 415]. Yarımadanın daha doğusunda Üst Yurt (*Eren-Kır*) düzlüğü vardır. Bu düzlük denizden 190 metre yüksekte olup tamamen susuz, geneli çıplak ve çorak bir arazidir [Togan, 1981: 15]. Bu platonun doğusunda ise Aybugur Gölü bulunur. Mangışlak yarımadası Orta Asya'nın en çorak bölgelerinden birisi olup hanlığın başkenti Hive'ye 240 mil uzaklıktadır [Fraser, 1984: ilaveler kısmı, 59]. Yarımada, Harezm'in kuzeyi ile birlikte XIV. yüzyıldan itibaren Altın Orda'ya bağlanmış, XVI. yüzyılda da Harezm'de hakimiyeti ele geçiren Arabşahlı Hanedanlığı, buradaki Türkmenleri itaat altına alarak burayı Özbek sultanlarının tımarlarının bir parçası haline getirmiştir [Ebu'l-Gazi, 1925: 212, 216]. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise buradaki Türkmenler nispeten bağımsız hale gelmişler ve burası Harezm'deki saltanat mücadelelerinden kaçan Özbek sultanlarının bir sığınağı olmuştur [Bregel, EI² / VI: 416]. Mangışlak'ın bir diğer önemi de Rus ticaret yolu üzerinde olmasından ileri gelir. Yarımada özellikle Maverainnehir ile Deşt-i Kıpçak arasındaki ticaret yolu üzerinde büyük öneme sahiptir [Soucek, 2001: 182]. Burada yaşayan Türkmenler ticaret kervanlarına, deve ve koruma sağlayarak, zaman zaman da onları yağmalayarak gelir sağlamışlar ve bu ticaret akışından yararlanmışlardır. Bu yağmacılık dayanılmaz bir hal alınca Hive Hanı Anuşa (1663-1687), Rus hükümetine başvurarak, onlardan Mangışlak üzerinde bir kale inşa etmelerini ve Rusya ile Orta Asya arasındaki ticaretin güvenliğini sağlamalarını istemiştir [Bregel, EI² / VI: 417].

⁵ Deşt-i Kıpçak'ın ayrıntılı bir tasviri için bkz. Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, ss. 33-42.

Mangışlak yarımadasının güneyinde, Amu-Derya'nın eski yatağı olan Özboy'un Hazar Denizi'ne ulaştığı yerde Balhan Dağları vardır. Bu dağlar iki sıra halinde olup Özboy'un yatağı bu dağ silsilelerinin arasındadır. Özboy'un kuzey kısmında bulunan dağın adı Büyük Balhan, güneydekinin adı ise Küçük Balhan'dır. Ebu'l-Gazi'nin eserinde bu dağların adı "Ebu'l-Han" olarak geçer. Amu-Derya'nın 1578'de mecrasını değiştirip Hazar Denizi yerine Aral Gölü'ne dökülmesinden sonra buralar çöl halini almış ve Yomud kabilesine ait birkaç urugdan başka burada kimse kalmamıştır [Barthold, İA / II: 274-275].

Balhan Dağları'nın güneyinden itibaren ise artık çöl başlamakta ve Harezmi güneybatı, güney ve doğudan kuşatmaktadır. Bu çöller, Harezmi vahasını çevresindeki diğer bölgelerden belli oranda tecrit etmiş ve pek çok düşman saldırısına karşı doğal koruma görevi görmüştür. Abdulkerim Buhari'ye göre, Harezmi bölgesini saran bu kocaman susuz kütle "*Müslümanları küffardan koruyan Allah'ın koyduğu geçilemez bir engeldir.*" [İvanov, 1958: 149] Bununla birlikte yine de, Harezmi, tarihinde iki önemli istila hareketine maruz kalmıştır.⁶

Hive'nin batısında ve Hazar sahilinin sağında bulunan ve 530 mil boyunca uzanan çölün adı Kara-Kum Çölü'dür. Kızıl-Kum Çölü ise bölgenin doğusunda, Amu-Derya Nehri'nin sağında yer alır. Harezmi bölgesini geniş çaplı bir şekilde saran bu devasa kütle, kum ve verimsiz topraklardan ibarettir. Çölde yetişen en önemli bitki "altın çubuk"⁷ olarak adlandırılır ve genelde o mangal kömürü yapımında kullanılır. Bu çöllerde taze ve temiz su aramak nafil bir uğraştır. Ayrıca, bu çöllerde yön tayin etmek ve ilerlemek neredeyse imkansızdır. Aniden çıkan kum fırtınasından korunmak ve bu fırtına sonrası çölde oluşan yeni şekiller arasında kaybolmamak büyük maharet işidir. 1819 yılında Harezmi'yi ziyaret eden Nikolay Murav'yev, çöl çocukları ile bozkır yerlilerinin bir kılavuz ya da işaret olmadan yollarını kolayca bulmalarına hayret ettiğini belirtir [Murav'yev, 1977: 109].

⁶ Bunlardan birincisi Cengiz Han'ın, 1221 yılında Harzemşah hükümdarı Sultan Muhammed ile yaptığı savaştır, diğeri ise Timur'un 1378 yılında yerel Sufi hanedanlığı ile yaptığı ve bölgeyi Cengiz Han'dan daha büyük zarar ve yıkıma maruz bıraktığı fetih hareketidir [Munis, 1999: viii].

⁷ "Compassitae" familyasından uzun saplı sarı bir çiçek.

Amu-Derya Nehri ile Kızıl-Kum ölu arasında, kuzeyde Şeyh Celil Dağları, daha güneyde ise Sultan Üveys Dağları uzanır. Aslında Şeyh Celil Dağları, Sultan Üveys Dağları'nın en batı bölümüdür. Bu isim, dağın batı eteklerinde mezarı bulunan Şeyh Celil Baba'dan gelmektedir [Danilevskiy, 1957: 22]. Murav'yev eserinde, bu dağlarda çok zengin altın ve gümüş, çok az bakır ve büyük miktarda kurşun ve sülfür yatakları olduğundan bahseder [Murav'yev, 1977: 108]. Şeyh Celil Dağları'nın bittiği yerde ise yaklaşık 900 m² büyüklüğünde Hoca-Göl bulunur.

Yukarıda genel hatları ile anlattığımız yeryüzü şekilleri Harezmi kuşatmıştır. Buna karşılık, bölgenin içi ise tam bir vaha görünümündedir. Harezmi'nin tarihini ve coğrafyasını şekillendiren en önemli iki faktörden biri⁸ olan Amu-Derya Nehri, Harezmi'yi kuzey-güney doğrultusunda boydan boya kat ederek Aral Gölü'ne dökülür. Latin kaynaklarında "Oxus", İslam kaynaklarında "Ceyhun",⁹ "Ab-ı Amuya", "Deryayı Amuya", "Nehr-i Belh" ve Çin kaynaklarında da "Ku-i Őui" olarak adlandırılan Amu-Derya Nehri [Togan, İA / I: 419], Pamir ve Hindukuş Dağları'nın birleştiği yerde doğar. Buradaki adı Aksu (Penç Irmağı) olan nehir [Spuler, EI² / I: 454], kendisini oluşturan beş nehrin¹⁰ birleşmesinden sonra ancak Ceyhun adını almıştır. Nehir "dünyanın çatısı (*bûm-i dünya*)" olarak da adlandırılmıştır [Lerch, 1994: 4].

Togan, makalesinde, Amu-Derya deltasının Harezmi için önemini belirtirken, onu Ön Asya'daki Mezopotamya ve Afrika'daki Nil deltasıyla karşılaştırmıştır [Togan, İA / V-1: 241]. Gerçekten de, Amu-Derya çöl ortasındaki bu bölgeyi olağanüstü verimli kılmış ve bölgenin iskanında en önemli etmen olmuştur.¹¹ Gulyamov da, Togan gibi, Harezmi halkının Amu-Derya Nehri'nden istifade etmesini ve nehrin su rejimini hem

⁸ Diğeri yukarıda anlatıldığı üzere çöllerdir.

⁹ Ceyhun ismi (aynı şekilde Sir-Derya'nın diğer bir ismi olan Seyhun) Anadolu'daki Ceyhan ve Seyhan isimlerine nispeten verilmiştir, ancak bu kullanım halk arasına yayılmamış, sadece kitaplarda kalmıştır.

¹⁰ Bu ırmaklar Yahsu, Kûlab-Derya, Belcuan Kızılsuyu, Tayırsu ve Penç'dir.

¹¹ Helmersen, eserinde nehrin suyundaki azalmaların ülkede kıtlıklara yol açtığından ve salgınlık hastalıklar ortaya çıkardığından bahsederken örnek olarak 1804 yılında meydana gelen kıtlığı vermiştir [Helmersen: 4]. Ancak, Munis, eserinde böyle bir kıtlıktan söz etmez, ne var ki, 1811'de Kongrat'ın kesin fethi öncesinde seferini makul göstermek için Töre Murad Sufi'nin yaptığı kanundışı işlerden bahsederken, onun daha önceki yıllarda meydana gelen kıtlık yüzünden ülkesinden kaçanları yakalatıp geri getirttiğinden ve cezalandırdığından söz eder.

Hindistan, hem de Mısır'daki nehirlerle karşılaştırmış ve bazı ortak noktalara ulaşmıştır [Gulyamov, 1957: 239-240].

Amu-Derya, Harezmi'nin en güneyindeki şehir olan Pitnak (Fitnek) civarında keskin bir viraj alır. Bu kıvrım deve boynuna benzetilmesinden ötürü Tive Moyun (Deve Boynu) olarak adlandırılmıştır. Nehir, kendisine hiçbir su katılmadan, onun yerine ondan birçok kanal ayrılarak kuzeye doğru ilerler. Murav'yev, Amu-Derya'nın bir yakasında duran bir kişinin karşı yakadan zorlukla seçilebildiğinden ve iki yaka arasında normal bir insanın çıkarabileceğinin iki katı bir sesle ancak iletişim kurabileceğinden bahseder. O Hive'deki genişliğinin yaklaşık 600 kadem¹² (18.3 m) olduğunu tahmin etmiştir [Murav'yev, 1977: 103].

Amu-Derya tüm ülkeye bol ve tatlı su sağlar. Nehir oldukça geniş olup Pitnak'a kadar deniz taşımacılığı için kullanılır. Özellikle sefer esnasında askeri malzemenin nakli için önemli bir ulaşım yoludur. En yüksek su seviyesi ekim ayında olup normal seviyesinden yaklaşık 3,5 metre daha artar. Nehrin en düşük debisi ise haziran başında görülür [Helmersen, 1995: 2-3].

Nehrin mecrası, hem doğal nedenlerden, hem de beşeri faaliyetlerden ötürü zaman zaman değişmiş ve nehir Hazar Denizi'ne dökülmüştür. Cengiz Han'ın Harzemşah Muhammed ile düştüğü ihtilaf sonucu Harezmi'yi işgal etmeye karar vermesi üzerine, Moğol orduları Harezmi'ye gelmiş ve Gürgenç'i kuşatmışlardı. Şehrin şiddetli mukavemet göstermesi üzerine Moğollar, Amu-Derya üzerindeki barajları yıkıp şehri sular altında bırakarak onu tamamen mahvettiler.¹³ Gürgenç ile birlikte pek çok şehir sular altında kaldı ve nehrin mecrası batıya kayarak Hazar Denizi'ne dökülmeye başladı [Barthold, 1965: 172]. Amu-Derya 1221 yılından 1578¹⁴ yılına kadar, yaklaşık 350 sene suyunu Hazar Denizi'ne boşaltmıştır. Ebu'l-Gazi, eseri *Şecere-i Türk*'te, bu

¹²Modern kadem yaklaşık 1/3 yard veya yaklaşık 30.5 cm'dir. Bkz. <http://www.unc.edu/~rowlett/units/dictF.html>.27.03.2004.

¹³Cengiz Han ile Muhammed Harzemşah arasındaki mücadeleden sebep ve sonuçları için bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, ss. 418-462.

¹⁴Mecranın değişme tarihi net değildir. Strange (s. 456) 1576 derken, Agehi 1578 diyor. Eserini 1582'de yazan Osmanlı seyyahı Seyfi Çelebi ise bu hadisenin kendi döneminde meydana geldiğini belirtmiştir [Togan, İA / I: 422].

mecra değişikliğinin doğumundan 30 yıl önce meydana geldiğinden bahsetmektedir [Ebu'l-Gazi, 1925: 307]. Bu mecra değişikliğinin en önemli sonucu Harezmi'nin kuzeyinin artık terk edilmesi ve halkın güney Harezmi'ye yerleşmeye başlamış olmasıdır. Hatta başkent de (daha doğrusu hanın ikametgâhı) Hive'ye nakledilmiştir.

1.2 Kanallar ve Yollar

Pitnak'tan itibaren Amu-Derya'dan ayrılan çok sayıda kanal, çöl toprağını sulayarak onu verimli hale getirir. Bu kanalların en önemlileri Pitnak, Pehlivan-Ata (*Pehlivan-Yab*, *Hivanik*, *Han-Yab*), Kazavat (*Gazi-Âbâd*) ve Şahâbâd (*Şevat*) olup onlar genelde kuzey-kuzeybatı doğrultusunda akar.

Kongrat Hanedanlığı döneminde kanal kullanımı ileri bir düzeye ulaşmış ve bu iş matematiksel hesaplamalara dayandırılmıştır. Bununla da yetinilmeyip kanalların ucunda göller oluşturularak kuraklık zamanlarında bu göllerdeki sular kullanılmıştır [Suavi, 1997: 45]. Ayrıca, bu kanalların bakım, onarım ve temizlenmesine büyük önem verilmiş ve kanalı kullanan kişiler her yıl bir araya gelerek bu işlerle uğraşmışlardır. Genelde, kanalı kullanan toprak sahipleri, sahip oldukları toprak ve kullandıkları su oranında işçi gönderirlerdi [Helmersen, 1995: 9]. Buna bigar denilirdi.¹⁵ Han ise kendi kanalının temizlenmesi işine nezaret etmesi için maiyetinden birini görevlendirir, zaman zaman da işi bizzat kendisi denetlerdi.¹⁶

Pitnak kanalı, adını doğusu boyunca uzandığı Pitnak şehrinde almıştır. Uzunluğu yaklaşık iki mil olup şehrin arazilerini ve bahçelerini sulayarak en sonunda küçük bir göle dökülür. Bu kanalın dışında ona bağlı üç küçük kanal daha vardır. Bunlar ana kanalın yolunun yarısında onunla birleşirler [Lerch, 1994: 6].

İkinci kanal olan Pehlivan-Ata'nın adı Hive'nin en büyük evliyası Pehlivan Mahmud'a nispeten verilmiştir.¹⁷ Bu kanal hanın mülkü olup hanlığın güneyindeki en büyük

¹⁵ Bigar için bkz. Yuri Bregel, "Bigar, Bigari", *Eİr*, c: IV; ss. 249-251.

¹⁶ Han'ın denetlenmesine bir örnek için bkz. Munis, *Firdevsü'l-İkbal*, 1999, s. 428.

¹⁷ Efsaneye göre adı geçen evliya Amu-Derya'dan Hive'ye doğru yürürken asasıyla yere bir çizgi çekmiş ve bu çizginin rotasında daha sonra kanal akmaya başlamıştır [Munis, 1999: 558, dipnot 239].

kanalıdır. Hive'ye yakın bir yerde üzerine bir köprü inşa edilmiştir. Köprü'nün üzerinden geçen yol Ürgenç'e kadar ulaşır [Helmersen, 1995: 7]. Bu kanal sayesinde gemiler Hive'ye kadar gelirlerdi [Barthold, 1965: 165]. Pehlivan-Ata'nın başladığı yer Pitnak'ın yaklaşık 13 km aşağısında olup kanalın uzunluğu yaklaşık 90 kilometredir. Kanal ilk önce batıya doğru yol alır, daha sonra güney-güneybatı doğrultusunda akarak Hive'nin birkaç kilometre ötesinde sona erer. Buradan itibaren artık çöl başlar. Kanalın genişliği ortalama 1 kilometredir ve mecrasının yarısından sonra ondan birkaç kol daha ayrılınca kanal geniş bir araziye yayılır [Lerch, 1994: 7].

Pehlivan-Ata kanalının yaklaşık 12 km aşağısında, Ürgenç'in 5 km üzerinde Kazavat kanalı vardır. Bu kanal batı yönünde Koş-Küpür üzerinden Kazavat ve İl-Geldi'ye ulaşarak burada göle dökülür. Onun genişliği 1,5 km, derinliği ise 500 metredir [Helmersen, 1995: 7]. Birbirine yakın olan Pehlivan-Ata ile Kazavat kanalı, yaklaşık otuz mil karelik bir alanı sulayarak büyük bahçe silsileleri oluştururlar [Lerch, 1994: 7].

Diğer bir kanal olan Şahâbâd kanalı, Kazavat kanalının dört mil aşağısında uzanır. 18 mil uzunluğunda olan bu kanal, Ebu'l-Gazi'nin oğlu Anuşa Han (1663-1687) zamanında yapılmış olup [Barthold, 1965: 178], ülkenin Hive'den sonra ikinci önemli şehri (Yeni) Ürgenç'i ve Taşhavuz'u sulayarak küçük bir köy olan İl-Ali'ye kadar ulaşır. Şahâbâd kanalı, Ürgenç'ten İl-Ali'ye kadar uzanan bölgede bir tarım şeridi oluşturur [Lerch, 1994: 8]. Gulyamov'a göre, aslında bu kanal, Yarmış kanalı gibi yeni kazılmış bir kanal olmayıp, daha önceden var olan Vedak kanalının (Yarmış kanalı da Bouvet kanalının) yenilenmiş halidir [Gulyamov, 1957: 200-201]. Kanalın uzunluğu 143 km, genişliği ortalama 30 m, derinliği ise 3,5 metredir. Munis, Şahâbâd kanalının ebced hesabıyla tarihini "Pür-Feyz" olarak verir [Munis, 1999: 49]. Harflerin sayısal değerlerinin toplamı miladi 1681'e karşılık gelir.

Şahâbâd kanalının yaklaşık 10,5 km kuzeyinde kalan Yarmış kanalı da Anuşa Han zamanında kazılmıştır.¹⁸ Bu kanalın sol tarafında Harezmi'nin eski başkenti Kat yer alır.

¹⁸ Kanal kazımı bir Mangıt soylusu olan Mengli-Kulu Atalık tarafından yapılmış ve bitirildikten sonra da kanal çevresindeki topraklar halka dağıtılmıştır. Anuşa Han kanal bittikten sonra bir ziyafet düzenleyip Mengli-Kulu'ya güzel bir at hediye etmiş ve ona atı çatlatıncaya kadar sürmesini, atın

Kat şehrinin su ihtiyacını karşılamak için kazılmış olan bu kanalın uzunluğu 96 km, genişliği ise 17,5 metredir [Gulyamov, 1957: 200]. Ayrıca, burada Kılıç Niyaz Bay,¹⁹ Karagöz ve Bozsu kanalları bulunur. Kılıç Niyaz Bay kanalı, Şahâbâd kanalının 10,5 km aşağısında (kuzeyinde), Karagöz kanalı, Kılıç Niyaz Bay'dan 32 km aşağıda ve Bozsu kanalı da Karagöz'den 21 km aşağıdadır. Uzunlukları yaklaşık 42,5 km olmasına rağmen bu kanalların suladığı topraklarda, Pehlivan-Ata ve Kazavat kanallarının suladığı topraklardan daha az ziraat yapılır. Çünkü burada göçer Türkmen kabileleri yaşamaktadır [Lerch, 1994: 8].

Kanallar, Amu-Derya'nın sadece sol tarafında olmayıp, aynı zamanda sağ tarafında da vardır. Bunların en önemlileri Meyçar, İnak ve İltüzer Han kanallarıdır [Helmersen, 1995: 8]. G. Le Strange, Timur dönemine kadar Harezmi bölgesini eserinde tasvir ederken Gavharah (sığır besleyen), Karih, Kurlar, Vedak ve Buh kanallarından bahseder. Bu kanalların uzunlukları ve derinlikleri hakkında bilgi veren yazarımız kanallar üzerinde deniz taşımacılığı yapıldığını ifade eder [Strange, 1905: 451]. Tüm bunlardan Amu-Derya'nın doğusunda da ziraatla uğraşıldığı sonucu çıkar. Bu sağ taraf kanallarının en önemli özelliği soldakilere göre daha derin kazılmış olmalarıdır. Bunun temel nedeni Amu-Derya'nın doğusuna gidildikçe rakımın yükselmesidir.

1.3. Amu-Derya Deltası

Hoca-eli şehrinin kuzeyinden itibaren başlayan Amu-Derya deltası doğuda Kızıl-Kum, kuzeybatıda Üst-Yurt ve güneybatıda Karakum çölü ile çevrilmiş olarak yaklaşık 50.000 kilometrekarelik bir alanı kaplar [Adrianov, 1958: 15]. Deltada kendisinden Laudan, Kök ve Kuvan-Çarma ayrıldıktan sonra kuzeybatı yönünde akan Amu-Derya Nehri, en son Aral Gölü'ne dökülür. Ama bu bölgede onun su seviyesi artık iyice azalır ve derinliği ancak bir at karnına ulaşabilecek kadar olur [Munis, 1999: 288; Barthold, 1965: 80]. Onun deltadaki en önemli kolları, batıdan itibaren Tallık

ayağının değdiği tüm yerleri ona vereceğini söylemiştir. Atalık atını güneye doğru sürmüştü ve Koş-Köprük'e geldiğinde atı çatlamıştır. Bu topraklar üzerinde dört kent kurulmuştur: Altın-Kale, Kayalı, Mes'ud ve Astana. Kutluk Murad İnak daha sonra Altın-Kale civarını satın alarak inşa ettirdiği medreseye vermek üzere vakıf arazisi haline getirmiştir [Munis, 1999: 564, dipnot 276].

¹⁹ Hive Hanı Muhammed Rahim (1806-1825), kardeşi Muhammed Nazar Bek'e 1815 yılında Gurlen'in güneyindeki çorak topraklar boyunca büyük bir kanal kazmasını emretti. Onun kazdığı kanal işte bu Kılıç Niyaz Bay kanalıdır [Munis, 1999: 428].

(Kazakça Taldık), Mahipaz, Kazak-Derya, İşim ve Kök Uzak'tır. Bu kollar buralarda sazlıklar oluşturur. En önemli kol olan Taldık, Kongrat şehrinin altından başlar. Kıyılarında sayısız çayırlıklar ile pek çok hububat ve kavun arazisi vardır [Lerch, 1994: 11]. Zaten, Amu-Derya deltasında en çok ekim-dikim yapılan arazi Aybugur Gölü ile Taldık arasındaki bölgedir. Buraların ana yerleşimcileri ise Karakalpaklar'dır.

Kök-Uzak nehrinin doğusunda ise Tavkara Gölü vardır ve o Amu-Derya deltasının kuzeydoğu ucunda nehrin akışıyla şekillenmiş bir gldr. Burası Hacim Han zamanından Muhammed Emin İnak zamanına kadar büyük bir güldü. evresi yaklaşık 180 kilometreydi ve Kök-Uzak'ın suyunun çoğu buraya akıyordu. Muhammed Emin İnak döneminde bu bölgede yaşayan Kanglı ve Kıpçak halkı buraya akan nehirlere baraj inşa etmişlerdi. İvaz İnak döneminde bu gl kuruyunca Tavkara ismi, gl yerinde oluşan ovaya verildi [Munis, 1999: 338].

Harezm'in en önemli yolları "İrdar Yolu", "At-Yolu" ve "Kubaş Yolu"dur. İrdar yolu Aral'dan Buhara'ya, aynı zamanda Orenburg'dan da Buhara'ya ulaşan bir yoldur. Rusya'dan Buhara'ya giderken bu yol kullanılır ve Ming-Bulak'ın doğusundan, Bukan Dağı'nın kenarından geçer [a.g.e, 606-607]. At Yolu Kongrat'tan batıya giden ve ikiye ayrılan (biri Orenburg, diğeri Khne rge) her iki yolun adıdır [a.g.e., 630-631]. Kubaş Yolu ise Sır-Derya'nın aşağı mecrasına doğru ilerleyerek Kıpçak Bozkırına gider.

1.4. şehirler ve Nüfus

XIX. yüzyılın başında iktidarı ele geçiren Kongrat Hanedanlığı döneminde nüfus artık güneyde yoğunlaştığı görülmektedir. XIII. yüzyılda Moğol istilası yüzünden Amu-Derya'nın sağ kıyısında olan yoğunluk, istiladan sonra sol tarafa taşındı. XIV. yüzyılın sonunda ise, Timur'un düzenlediği seferler Amu-Derya'nın sağ kıyısında ve Harezm'in kuzeyindeki yerleşik hayatın ve sulama sisteminin mahvına neden olunca kuzeydeki yerleşim yerleri birer birer terk edildi ve insanlar bölgenin güney ve güneydoğusuna g ettiler.

Harezm'de iki kültürel bölge, en azından XVIII. yüzyılın başından itibaren belirginleşmiştir. Bunlar ülkenin güneyindeki Beş-Kale (Beş-Şehir) ile ülkenin kuzeyindeki Aral, Amu-Derya deltasıdır. Bu beş şehrin ismi Barthold'un eserinde Hezâresb, Hangâh (Hanki), Ürgenç, Kat ve Şahâbâd olarak geçmektedir [Barthold, 1965: 178]. Barthold, Hive'yi beş şehrin içinde zikretmez. Murav'yev ise doğrudan Beş-Kale tabirini kullanmaz, ama ülkenin şehirlerinden bahsederken Hive, Ürgenç, Şevat (Şahâbâd), Kat ve Gurlen'i zikreder [Murav'yev, 1977: 114-115]. Ülkenin kuzey kısmının ise en önemli şehri Kongrat'tır. Helmersen eserinde Harezm'e ait 75 şehrin kaydını verir ve şehir sayısının bundan daha fazla olduğunu belirtir [Helmersen, 1995: 12-27]. Bu şehirlerin en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

1.4.1. Hive

Hanlığın başkenti olan şehrin eski adı Hivak'tır. Hive ismi X. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır [Boshworth, EI² / IV: 1064]. Timur'un istilasının sonucunda Ürgenç'in önemini yitirmesi üzerine burası ülkenin başkenti oldu ve o zamandan itibaren tüm bölgeye ismini verdi. Burası Ürgenç'e 48 km, Amu-Derya'ya 53 km ve Kongrat'a 101 km uzaklıktadır [Helmersen, 1995: 12]. Murav'yev eserinde Hive'yi sokakları dar, her tarafta ahırların bulunduğu ve haftada iki kez pazar kurulan bir şehir olarak tarif eder. Ayrıca o, şehirde 3.000 ev bulunduğundan ve 10.000 kişi yaşadığından bahseder [Murav'yev, 1977: 114-115].

1740 yılında Nadir Şah'ın işgalinden önce Hive'de bulunan Rus mühendis Nazımov, Hive'nin bir haritasını çizerek şehri 1.000 metre uzunluğunda, 400 metre genişliğinde ve 40 hektar yer kaplayan bir şehir olarak gösterir. O şehrin su dolu bir kale hendeği ile çevrili olup doğu kapısından özel yapılmış bir köprü vasıtasıyla kaleye giriş-çıkış yapıldığından bahseder.²⁰ Nazımov'un haritasına göre, ana cadde, şehri kuzey ve güney kısımlara ayırır. Şehrin güney kısmında 4 cadde ve 9 mahalle, kuzey kısmında ise 3 cadde ve 8 mahalle mevcuttur.

²⁰ "Khiva's Ancient Image", http://www.by.ru/KHIVA/ANC_IMAGE.HTM, 28.11.2003.

Hive “İç Kale” ve “Dış Kale” olmak üzere iki kısımdan oluşur. Her iki kale hisarı da dört köşeli olup İç Kale’nin çevresi yaklaşık 3 km, Dış-Kale’nin çevresi ise yaklaşık 8 kilometredir [Suavi, 1997: 51]. İç Kale’nin dört kapısı vardır. Bunlar Ata-Dervaza, Pelvan-Dervaza, Taş-Dervaza ve Bağçe-Dervaza’dır. Birinci kapı kalenin ana kapısı olup şehrin batı tarafındadır. Onun kenarında vergi toplama yeri (*bac-hane*) ve para değişim yerleri (*sarraf-hane*) vardır. İç-Kale’nin güney kapısı olan Taş-Dervaza, Allah-Kulu döneminde 1830’larda inşa edilmiştir. Bu kapı Hazar Denizi’nden gelen kervanlarca kullanılır. Pelvan-Dervaza, İç-Kale’nin doğu kapısıdır. Kapı girişindeki bir tabelada “Şehr-i Hiva” yazısı vardır. Bu yazının ebced hesabı 1221/1806 tarihine karşılık gelir. İç-Kale’nin kuzey kapısının adı ise Bağçe-Dervaza’dır.²¹

Dış Kale’nin ise on kapısı vardır: Hezâresb Dervaza, şehrin kuzeydoğusunda yer alır ve Yengi-Arık, Hangâh ve Hezâresb’e doğru giden yola açılır. İkincisi Pişkanik kapısı olup şehrin doğusundadır. Angarik kapısı şehrin batısında yer alır. Şehrin güney kapısının adı Şihlar kapısıdır. Bu kapıdan elde edilen tüm gelir Pehlivan Mahmud vakfına gider. Güneydoğudaki kapının ismi Tozabağ’dır. Şehrin batı kapısı Şah-ı Merdan olarak adlandırılır. Taşyak kuzeybatı kapısıdır. Koş-Dervaza kuzey kapısı olup Ürgenç yoluna açılır. Bu yüzden bu kapı Ürgenç kapısı olarak da isimlendirilmiştir. Gadaylar isimindeki kapı da şehrin kuzeyinde yer alır. Dış Kale’nin son kapısı Gandiyam olup bu da şehrin kuzeyine açılır.²² Tüm kapılar geceleyin kilitlenir.

Şehrin batı kısmında hanın ikametgahı (*ark*) vardır. Buranın asıl adı Köhne (Kunya) Ark olup inşasına Anuşa Han’ın oğlu Arang Han zamanında başlanmıştır. XVIII. yüzyılın sonunda ise burası kale içinde bir kale hüviyeti kazanmıştır. Bir duvarla İç Kale’den ayrılan mekanda, hanın sarayı, *Divan-ı Âli*, baruthane, cephanelik, darphane, Körünüş-Hane, kış ve yaz camileri, divan kayıt dairesi, harem dairesi, mutfaklar, ahırlar ve muhafız odaları bulunur.²³ Köhne Ark’a girmek için tek kapı vardır. Bu kapı 13 metre genişliğinde ve 5.8 metre yüksekliğindedir. Bakır toplar sarayın girişini korumak için oraya konulmuştur. Burada, ayrıca, idam cezalarının uygulanması için

²¹ “Historical Monuments of Khiva”, <http://khiyatourist.narod.ru/simple.html>, 28.11.2003.

²² “Walls and Gates of Khiva”, http://www.by.ru/KHIVA/WALL_GATE.HTM#walls, 28.11.2003.

²³ “Palaces and Houses”, http://www.by.ru/KHIVA/PALACE_HOUSE.HTM#kuhna_ark, 28.11.2003.

özel bir yer ve Köhne-Ark'ın doğu suruna bitişik olan bir de zindan vardır. Kırk yedi Hive Hanı'ndan kırk beş tanesi Köhne-Ark'tan hanlığı yönetmiştir.²⁴

Körünüş-Hane ilk olarak Arenk Han zamanında yaptırılmış, ama o 1740'da Nadir Şah'ın Harezmi işgali sırasında tahrip edilmiştir. Daha sonra ise İltüzer Han (1804-1806) zamanında yeniden inşa edilmiştir [Munis, 1999: 201-203]. Körünüş-Hane açık bir bahçe, yarı-açık bir ayvan ve kapalı taht salonu ile bahçenin batı tarafındaki yapılardan oluşur. Bu yapılar hanın hazinesi, el yazması metinlerin muhafaza edildiği bir oda ve eğlence odalarını içerir. Bahçenin ortasında ise hanın göçebe komşuların elçilerini kabul etmesi için hazırlanmış bir *yurt* kurulurdu. Hanın tahtı, taht salonunun güneyinde bulunurdu.²⁵ O tahtadan yapılmış olup ince bir gümüş tabaka ile kaplanmıştır. Körünüş-Hane'nin toplam alanı 756 m² olup bahçe yaklaşık 236 m², ayvan 50 m², taht salonu ise 40 metrekaredir.²⁶

Darphane Muhammed Rahim Han zamanında inşa edilmiş olup yaz ve kış camileri ile aynı bahçededir. Darphanenin alanı ise 238 metrekaredir.

Hive'deki en güzel ve en kutsal yapı Pehlivan-Ata Camii'dir. Hive'de meşhur olan evliya Pehlivan Mahmud'a nispeten bu isim verilen cami fırında pişirilmiş tuğlalardan yapılmış olup yüksekliği 60 kadem (18.3 m)'dir.²⁷ Onun yeşil çinilerle ve nakışlı tuğlalarla süslü bir kubbesi vardır. Caminin orta yerinde bakır kafeslerle muhafaza edilen eski hanların kabirleri bulunur. Aynı zamanda burada Pehlivan Mahmud'un mezarı da yer alır [Mac Gahan, 1995: 179-180]. Bundan başka Hive'de pek çok cami daha vardır. Bunlardan en önemlilerinden biri de resmi hutbenin okunduğu ve hanın da cumaları geldiği Cuma Camii'dir [Howorth, 1880: 970].

²⁴ "Historical Monuments of Khiva", <http://khivatourist.narod.ru/simple.html>, 28.11.2003.

²⁵ Bu taht şu an Moskova'daki "Silah Müzesi"nde sergilenmektedir.

²⁶ "Palaces and Houses", http://www.by.ru/KHIVA/PALACE_HOUSE.HTM#kuhna_ark, 28.11.2003.

²⁷ 1 kadem = 30.479 cm'dir.

1.4.2. Yeni Ürgenç

İlk olarak Cürcaniye veya Gürgenç olarak isimlendirilen Ürgenç şehri incelediğimiz dönemdeki yerinden farklı bir yerdeydi. Kuteybe komutasındaki Arap orduları Harezmi istila ettiklerinde bu şehrin ismini el-Mansure olarak değiştirdiler. Şehir Amu-Derya'nın suları altında kalınca Cürcaniye olarak yeniden inşa edildi [Strange, 1905: 449]. 1221'de Moğol ordularınca büyük tahribata uğrayan Cürcaniye, eski yerine yakın bir mahalde yeniden kuruldu. XIV. yüzyılın sonunda Timur tarafından tekrar büyük bir yıkıma maruz kalan Ürgenç şehri, işgalciler tarafından arpa ekim tarlalarına dönüştürüldü [Barthold, 1965: 174] ve şehir halkı da Semerkand'a nakledildi [Bosworth, EI² / X: 893]. Şehir 1603 yılında Ural Kozakları, XVII. yüzyılın sonunda ise Kalmuklar'ın reisi Ayuka tarafından tahrip edildi [Howorth, 1880: 966]. Bu şehir daha sonra Yeni-Ürgenç olarak hanlığın güneyinde Amu-Derya'ya yaklaşık 3.2 km uzaklıkta yeniden inşa edildi [Helmersen, 1995: 14]. Munis'in "*beled-i mahfuza* (korunmuş şehir)" [Munis, 1999: 284] olarak adlandırdığı Ürgenç şehrinin ana yerleşimcileri Sartlar olup burası ülkenin en önemli ticaret merkezidir. Dükkanlar doğunun çeşitli malları ile doludur ve bu şehirde haftada iki kez pazar kurulur. Aynı zamanda burası Hive'den daha büyük bir şehir olup ülkenin ihracat merkezidir [Murav'yev, 1977: 115]. 1803 yılında Hive Hanlığı tasvirini tamamlayan P. E. Veliçko, Ürgenç şehrini çamur duvarlı bir suru olan, ayrıca iki kapı ve bir hisar hendeği bulunan bir şehir olarak tasvir eder [Veliçko, 1861: 119]. Munis, Muhammed Rahim Han dönemi, 1807 yılı olaylarını tasvir ederken, Ürgenç'i yenilenen tarım sistemi ve yeni inşa edilen surları ile buranın kalabalık bir nüfusa sahip olduğundan ve insanların refah içinde yaşadığını anlatır [Munis, 1999: 258]. Şehirde 300 ev, 15 cami, 2 medrese ve 320 dükkan vardı. 1842 yılında nüfusu yaklaşık 2.000 civarındaydı [Danilevskiy, 1957: 109]. Ürgenç'in ana yerleşimcileri Sartlar olduğu için şehrin valisi bunlardan atanırdı ve *bay* unvanını kullanırdı [Munis, 1999: 108, 258].

1.4.3. Şevât

Şahâbâd olarak da adlandırılan Şevât şehri dikdörtgen bir duvarla çevrilidir [Helmersen, 1995: 16; Veliçko, 1861: 121]. Şehir nehrin yaklaşık 18 km batısında kurulmuştur. Şevât'ın ana yerleşimcileri Özbekler olup nüfusu 2.000 kişidir

[Murav'yev, 1977: 115]. 1842'de hanlıkta bulunan Danilevskiy, şehirde hana ait bir bahçe, bir cami ve yüzden fazla dükkan olduğundan bahseder [Danilevskiy, 1957: 114].

1.4.4. Kat

Harzemşahlar döneminde Harezmi'nin başkenti olan eski Kat, Amu-Derya'nın sağ kıyısında kurulmuş olup [Barthold, 1965: 167], X. yüzyılda Amu-Derya Nehri'nin taşması sonucu tahrip olmuştur. Başkent burası olduğu için Harzemşah unvanına sahip hükümdarın sarayı bu şehirdeydi ve "Şehristan" olarak adlandırılıyordu [Strange, 1905: 447]. XIII. yüzyıldaki Moğol istilasından çok fazla zarar görmeyen Kat, XIV. yüzyılın sonunda şehri istila edip Toktamış ile savaşan Timur tarafından neredeyse tamamen tahrip edildi [Bosworth, EI² / IV: 754]. Burası şu an Şeyh Abbas Veli köyünün yakınındadır [Howorth, 1880: 967]. Yeni şehir, daha sonra Amu-Derya'nın sol kıyısına, Ürgenç'in 25 km. batı-kuzeybatısında Anuşa Han döneminde yeniden inşa edilmiş olup şehrin güzel bir hisarı vardır.

1.4.5. Hezâresb

Farsça yüz at anlamına gelen Hezâresb [Spuler, EI² / IV: 336], 600 evli bir şehir olup etrafı sağlam yapıli bir surla çevrilidir. Başkentin yaklaşık 35 km güneydoğusunda yer alan Hezâresb şehrinin ana yerleşimcileri genelde Özbekler ve Sartlar'dır [Helmersen, 1995: 13]. Buranın önemi Buhara'ya karşı ileri karakol olmasından ileri gelir ve başkent için stratejik önemi haizdir [Howorth, 1880: 971].

1.4.6 Hangâh

Ruşçası Hanki [Barthold, 1965: 179] olan Hangâh şehri, ismini Seyyid-Ata için inşa edilen bir sûfi hangâhından almıştır. Şehirdeki bazı yerleşimciler, kendilerinin Seyyid-Ata neslinden geldiklerini iddia ederler. XIX. yüzyılın ilk yarısında şehir yıkık bir hisarla çevrili olup içinde 350 kadar ev vardı [Helmersen, 1995: 17]. Şehrin nüfusunu genel olarak Sartlar ve Özbekler oluşturur. Hangâh yöneticileri de Ürgenç'teki gibi

bay'lardan atanırdı.²⁸ Bundan Sartlar'ın Hangâh şehrinde etkin bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır.

1.4.7. Vezir

Anthony Jenkinson'ın²⁹ 1558 yılında ziyaret ettiği ve "Sellizure" olarak adlandırdığı Vezir şehri, ilk olarak (bugünkü Eski-Vezir) 1464 yılında Köhne-Ürgenç'in altı fersah batısında Altın-Orda hükümdarı Mustafa Han tarafından kurulmuştur [Barthold, 1965: 175]. Vezir, Amu-Derya'nın mecrasını değiştirmesinden en çok etkilenen şehirlerden biridir. Daha sonra Yeni-Vezir olarak Gurlen şehrinin 7 km kuzeyinde yeniden inşa edilmiş olup yerleşimcileri genelde şehrin çevresinde çadırlarda yaşayan Özbeklerdir [Helmersen, 1995: 27].

1.4.8. Gurlen

Ülkenin güneydoğusunda Vezir ile Bağlan arasında yer alan Gurlen'e Amu-Derya'dan ayrılan bir kanal ulaşır. Şehirde baskın grup Özbeklerdir [a.g.e., 18]. Murav'yev şehirde yaşayanlarının çoğunun zengin tüccarlar olduğundan bahseder [Murav'yev, 1977: 115]. Gurlen'in iki kapısı, çamurdan bir hisarı vardı ve hisarın çevresinde su doldurulmuş bir hendek mevcuttu [Veliçko, 1861: 118-119]. Muhammed Rahim Han ile birlikte Harezmi'de istikrar sağlanınca, kale hisarı yıkılmıştır. Hisar yıkılınca şehrin mahalleleri ve pazarı sürekli genişlemiştir. Şehirde bir de ağaçtan yapılmış bir medrese vardı [Munis, 1999: 315].

1.4.9. Kongrat

Ülkenin kuzeyindeki en önemli yerleşim birimi olan Kongrat, ismini şehirde yaşayan aynı isimli kabileden almıştır [Bosworth, EI² / V: 391]. Şehir Amu-Derya Nehri'ne çok yakın olup sıklıkla nehrin su taşkınlarından etkilenirdi. Hatta hisarı sudan harap

²⁸ Munis Hangâh hakimi olarak Allah Nazar Bay Hangâhî'nin ismini zikreder [Munis, 1999: 182, 206; Bregel, 1978: 126-127].

²⁹ İngiltere kraliçesi Elizabeth'in elçisi ve aynı zamanda bir tüccar olan Anthony Jenkinson, 1550'li yıllarda Rusya ve Orta Asya'da bulunmuştur [Barthold, 1910: 64].

olmuştur. Burada yaşayan Özbekler çadırlarda yaşarlar ve ziraat, balıkçılık ve avcılıkla meşgul olurlardı [Helmersen, 1995: 15]. 1858'de burada bulunan P. Lerch, insanların büyük bir kısmının hâlâ çadırlarda yaşadığından bahseder [Lerch, 1994: 11]. 1803 yılında hanlıkta bulunan P. Veliçko, buranın iki arşın yüksekliğinde bir istihkamla çevrili olduğundan, birkaç giriş kapısı olduğundan ve bu kapıların gerek duyulduğunda barikatla kapatıldığından bahseder [Veliçko, 1861: 115]. Munis, eserinde buradan ilk kez 1723-1724 yılı olaylarını anlatırken bahsetmiştir. Buranın önemi, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren ülke içinde merkezi hükümeti en çok uğraştıran eyalet olmasından ileri gelir. Ancak en sonunda, şehir 1811 yılında Muhammed Rahim Han tarafından fethedilerek şehrin bağımsız yapısına son verilmiş ve suru yıkılmıştır [Munis, 1999: 377].

2. HİVE HANLIĞI'NIN SİYASİ TARİHİ

2.1. Yadigaroğulları (Arabşahlı) Hanedanlığı İdaresinde Hive Hanlığı

2.1.1. Hanlığın Kuruluşu

XVI. yüzyılın başında (1505) Buhara Özbek Devleti hükümdarı Şibani Han, Timuroğulları'ndan Sultan Hüseyin Mirza'ya ait olan bölgenin merkezi Ürgenç'i on bir aylık bir kuşatmanın ardından fethederek Harezm'i ele geçirdi. Sultan Hüseyin'in vekili, maiyeti ile birlikte katledilerek bölgenin müdafaasında rol alan Türkmenler mahvedildi [İstoriya Uzbekskoy SSR, 1955: 421]. 1510 yılında Şibani Han'ın Şah İsmail'e Merv Savaşı'nda yenilip öldürülmesinden sonra bölgeye Safeviler hakim oldu. Şah İsmail bölgeye üç *daruga*³⁰ tayin ederek Şii yönetimini bölgede tesis etmeye çalıştı. Bu darugalardan birincisi Hive ve Hezâresb, ikincisi başşehir Ürgenç, üçüncüsü de Vezir'e tayin olundu [Ebul Gazi, 1925: 206; Howorth, 1880: 876]. Ancak bu hakimiyet tesisi uzun süreli olamadı ve bölgedeki Safevi üstünlüğüne Şibani Han'a yardıma gelmeyen Özbek Hanları son verdi.

Bölgede Şii varlığını istemeyen Sünni ulema, Vezir kadısı Ömer başkanlığında muhalefete geçmiş, daha sonra Bakırgan'da bulunan ve Seyyid Ata neslinden gelen Sünni Şeyh Hüsameddin Kattal liderliğinde bir ayaklanma tertip ederek halkı Kızılbaşlara karşı kışkırtmıştı. Ayaklanma başarıya ulaştıncaya şeyhe hükümdarlık teklif edilmiş, ancak o bunu reddetmiştir. Göçebe hükümdarlık geleneğini iyi bilen ve Cengiz ahfadından olmayan birinin kısa vadede hükümdarlığı etkin olsa da uzun dönemde hiçbir şansının olmadığını farkında olan Hüsameddin Kattal, kendi yerine “*benim padişah olmamı halk bugün kabul etse de yarın etmez*” [Ebul Gazi, 1925: 207] diyerek Cengizli olan İlbars'ı “Han” olarak teklif etmiştir. İlbars Han, Yadigar Han'ın

³⁰ Zaman ve mekana göre çeşitli görevler üstlenen darugalar Moğol idari geleneğindeki memurlar arasında en önemli ve yaygın olup fethedilen topraklardaki sivil ve askeri işlerden sorumlu valilerdir. Daha fazla bilgi için bkz. Beatrice Forbes Manz, “The Office of Darugha under Tamerlane”, *Journal of Turkish Studies*, c: IX, 1985. ss. 59-69; A. K. S. Lambton, “Cities: Administration and Social Organization”, *EI*, c: V, s. 609; A. K. S. Lambton, “Daruga”, *EI*², c: II, ss. 162-163.

dört oğlundan biri³¹ olan Büreke (veya Bürge)³² Sultan'ın oğludur. O, 1512 yılında Vezir'deki Şah İsmail'in darugası Rahman Kulu'nun sarayında tüm Özbek ve Sartlar'ın ittifakıyla han ilan edilerek “*Harzemşah'ın tacını*” başına koymuştur [Munis, 1999: 27]. Hanlığın başkenti de böylelikle Vezir şehri olmuştur. Böylece 1740 yılında Nadir Şah tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar hayatını devam ettirecek olan ve Buhara Özbek Hanlığı ile hemhudut, fakat ona rakip yeni bir hanlık ortaya çıkmış oldu. Bu hanlığın idaresini üstlenen hanedanlık tarihinde Arabşahlılar ya da Yadigarogulları adıyla anılmıştır.³³

2.1.2. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Hive Hanlığı

Yadigarogulları Hanedanlığının ilk hükümdarı olan İlbars, han ilan edildikten sonra, kardeşi Bilbars ile birlikte kısa sürede Harezm'e hakim olmuştur. Kendisi Vezir'e yerleşen İlbars, Bilbars'a Yengi-Şehir'i verip, diğer önemli bir şehir olan Tirsek'e de bir vali³⁴ tayin etmiştir. Hive, Hezâresb ve Kat şehirlerinden İran ordusunun ayrılışı, Deşt-i Kıpçak bozkırından yeni Özbek kabilelerinin göçü, Şah İsmail'in ölümünün ardından İran'da çıkan taht kavgalarının neden olduğu kargaşalık, Özbek sultanlarına yalnız Ürgenç'te güç kazandırmamış, aynı zamanda Kuzey Horasan'ın büyük bir kısmı ile Balhan ve Mangışlak bölgelerinin kendilerine bağlanmasını sağlamıştır [Ebul Gazi, 1925: 211-213; İstoriya Uzbekskey SSR, 1955: 421-422; Howorth, 1880: 880]. İlk önce Bilbars, ondan kısa bir süre sonra da İlbars ölmüştür. Geride kalan oğullarına Kızılbaşlara karşı kazandığı zaferlerin bir hatırası olmak üzere Gazi, Bilbars'ın oğullarına ise Hacı unvanı verilmiştir.

³¹ Diğerleri Ebulek, Aminek ve Abak'tır.

³² Pek çok modern kaynakta bu isim Berke veya Bereke olarak geçmesine rağmen, Yuri Bregel bu okuyuşa karşı çıkmış ve ismin yukarıdaki gibi olduğunu ifade etmiştir [Munis, 1999: 548, dipnot 109; Bregel, Eİr / II: 243].

³³ Arabşah ibn Fulad, Cuci'nin beşinci oğlu Şiban neslindedir ve Altın Ordu hükümdarlarından. Arabşah'ın oğlu Hacı Tuli, onun oğlu Timur Şeyh, onun da oğlu Yadigar'dır. Şecere, Yadigar Han ibn Timur Şeyh ibn Hacı Tuli ibn Arabşah ibn Fulad ibn Mengu Timur ibn Badakal ibn Cuci-Buka ibn Bahadır Han ibn Şiban Han ibn Cuci Han ibn Cengiz Han şeklindedir [a.g.e., 1999: 25]. Fulad'ın diğer oğlu İbrahim Oğlan ise Şibani Han'ın atası Ebu'l-Hayr Han'ın dedesidir. Bunun anlamı Maveraünnehir Özbek Hanları ile Harezm Özbek Hanları aynı atadan gelmektedir.

³⁴ Munis, Kongrat Hanedanlığı'nın ilk hanı İltüzer'in atalarından “Akman Bahadır”dan bahsederken, Tirsek'e atanan valinin Akman Bahadır olduğunu ifade etmiştir [a.g.e., 91].

İlbars'ın ölümünden sonra, bozkır geleneğine göre, sultanların en yaşlısı olan Sultan Hacı Han ibn Bilbars Sultan, Vezir'e çağrılarak akrabalarının onayıyla han ilan edilmiştir. Ancak onun kısa süre sonra ölmesi üzerine yerine Ebulek'in oğlu ve Yadigar'ın en yaşlı torunu Hasan Kulu, Ürgenç'te "hanlığa yükselmiştir."³⁵ Böylece hanlık başkenti Ürgenç'e taşınmış oldu [Gündoğdu, 1995: 81]. Hanlığı döneminde iç dengeleri muhafaza edemeyen Hasan Kulu, ortaya çıkan iç savaşı engelleyememiş, İlbars ve Bilbars Han neslinden gelen Sultan Gazi'nin ciddi muhalefetiyle karşılaşmıştır. Muhalefetin diğer kanadını oluşturan ve liderliğini Sufyan'ın oluşturduğu Aminek'in oğulları da Hasan Kulu'ya savaş açmışlardır.³⁶ Kısa sürede içinde bu iki muhalif kanat ittifak yapıp Hasan Kulu'nun sonunu hazırlamışlardır.

Hasan Kulu'nun saf dışı edilmesinden sonra hanlık, İlbars ve Bilbars'ın oğulları ile Aminek'in oğulları arasında paylaşılmış ve Sufyan, Ürgenç'te han ilan edilmiştir. Hanlık şehirleri muzaffer grup tarafından yeniden taksim edilerek,³⁷ Vezir, Yengi-Şehir, Tirsek, Horosan'daki Derun ve Mangışlak Türkmenleri İlbars ve Bilbars Han torunlarına; Hive, Hezâresb, Kat, Baldumsaz ve Su Boyu'ndaki Nikiçi, Bağ-Abad, Nissa, Abiverd, Cihardi, Mehineh ile Dağ Boyu'ndaki Ceceh ve Amu, Balhan ve Dehistan Türkmenleri Aminek Han oğullarına verilmiştir [Ebul Gazi, 1925: 216; Howorth, 1880: 881].

Sufyan, han olduktan sonra Balhan ve Mangışlak Türkmenleri³⁸ isyan çıkarıp vergi (*zekat*)³⁹ vermeyi reddetmişlerdir. Bu Türkmenler aslında İlbars Han döneminden beri hanlığın tabiiyetinde idiler. Ancak, siyasi istikrarsızlık yüzünden bu vergiyi vermekten vazgeçip hanın tahsildarı (*beratdâr*) olan kırk kişiyi öldürmeleri üzerine Sufyan Han

³⁵ "Hanlığa yükselmek" ifadesi beyaz bir keçe üzerinde yeni han seçme törenini ifade eder [Alpargu, 2002: 577].

³⁶ Ebu'l-Gazi savaşın nedenini hanın Ürgenç'ten tek başına topladığı vergilerde diğer şehzadelerin gözünün olması olarak gösterir [Ebulgazi, 1925: 214].

³⁷ Türkçe kaynaklarda hanedanlık üyeleri arasında paylaşılan topraklar "aralık", İngilizce kaynaklarda "appanage" olarak nitelenmiştir. Appanage terimi ve uygulaması üzerine genel bir değerlendirme için bkz. Robert D. McChesney, "Central Asia in the 10th-12th/16th-18th Centuries", EIr, c: V, ss.176-178.

³⁸ Bu Türkmen toplulukları Ersâri, Horosanlı Salor, Teke, Sarık ve Yomutlardır. Ersâriiler, Teke, Sarıklar ve Yomutlar, Horasanlı Salorlar ile birlikte, Türkmen kabileler arasında "Salor grubu" olarak adlandırılır. Salorlar şecere olarak üstündürler, fakat XVI. yüzyılda, Ersâri, kabileler arasında en geniş ve kalabalık konuma gelmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren Teke ve Yomutlar güç kazanmışlardır [Bregel, 1981: 18-19; aynı yazar, EI² / ilaveler 5-6: 280-281].

³⁹ Orta Asya'da zekat, genelde hayvan ve ticari emtiadan alınan bir vergi çeşididir.

bu kabileye bir sefer düzenleyip onları tekrar vergiye bağlamıştır. Böylece Türkmenler öldürülen her bir tahsildar için 1.000 koyun vermek zorunda kalmışlardır [Ebul Gazi, 1925: 219]. Onun ölümünden sonra oğulları Hive'yi almışlardır.

Sufyan Han'dan sonra sırasıyla Bucuga ve Aveniş, daha sonra da Kal, han olmuşlardır. Ancak, İlbars Han'dan Kal Han'a kadar hanlık tahtına çıkan hanlardan hiçbiri muktedir bir siyaset izleyememiş, hanlık sıkıntılı günler yaşamış ve hanlıkta sıklıkla taht kavgaları baş göstermiştir. Taht kavgalarında taraf olması için çağrılan Buhara Özbek hükümdarı Ubeydullah Han (1533-1540), İlbars'ın beşinci halefi Aveniş Han iktidarda iken 1538 yılında Harezmi'ye ele geçirmiştir. Aveniş Han'ı öldüren Ubeydullah Han, Harezmi'de vekili olarak oğlu Abdülaziz Sultan'ı⁴⁰ bırakıp, Harezmi'deki pek çok Özbek kabilesini Maverünnehir'e nakletmiştir.⁴¹ Ubeydullah'ın bu fethi ile Şibaniler, Şibani Muhammed Han'dan sonra ilk kez tek çatı altında birleştirilmiştir. Ne var ki, bu uzun sürmemiş ve bir yıl gibi kısa bir süre sonra Aveniş Han'ın büyük oğlu Din Muhammed'in gayretleri ve Adaklı Türkmenleri'nin yardımı sonucunda ülke işgalden kurtarılarak bağımsızlığına yeniden kavuşturulmuştur. Aveniş Han'dan sonra han köterilen Kal Han zamanında, ülke ticari ve zirai açıdan canlanma göstermiş, halk nispeten refah ve huzura kavuşmuştur. Ebu'l-Gazi, Kal Han dönemini anlatırken "*Kal, han oldu, ekmek bir pul oldu*" sözünün yaygınlaştığından bahseder [a.g.e., 240].

Kal Han'ın ölümü üzerine Akatay, Vezir şehrinde han olmuştur. Akatay'ın han olmasıyla hanlık toprakları şehzadeler arasında tekrar taksim edilmiş ve Kal Han'ın oğulları Şeyh Muhammed ve Şah Nazar'a Kat; Aveniş Han'ın oğullarına Horasan⁴²; Sufyan Han'ın oğulları Yunus Sultan ve Pehlivan-Kulu Sultan'a Ürgenç yöneticiliği verilmiştir [Ebul Gazi, 1925: 240-241; Munis, 1999: 34]. Ancak bir müddet sonra şehzadeler arasında ihtilaf çıkmış ve bu savaşa dönüşmüştür. Savaşı kazanan Akatay

⁴⁰ Ubeydullah Han'ın oğlu olan Abdülaziz Sultan babasının ölümünden sonra Buhara'yı 1540-1550 yılları arasında yönetmiştir, ancak o asla uluğ han olmamıştır [Alpargu, 2002: 562-563].

⁴¹ Ebu'l-Gazi'ye (s. 234) göre, Ubeydullah Han tarafından Özbeklerin bütün boyları (urug) ilk kez sayılıp dört bölüğe ayrılmış ve her biri Ebu'l-Hayrılar'ın mülkündeki farklı bir bölgeye gönderilmiştir (Hisar, Semerkand, Taşkent ve Buhara) [İstoriya Uzbekskoy SSR, 1955: 422].

⁴² Aveniş Han'ın oğlu ve Harezmi siyasi tarihinde önemli bir figür olan Din Muhammed, Horasan'da nispeten merkezden bağımsız bir yönetim tesis etmiştir. Burada bulunan Merv'i ele geçiren Din Muhammed, Ebu'l-Gazi'nin ondan "han" diye bahsetmesine bakacak olursak (mesela s. 249), kendini han ilan etmiştir. Böylece Merv merkez olmak üzere, Nesay ve Abiverd'in de dahil olduğu topraklarda yarı bağımsız bir yönetim ortaya çıkmış oldu. Bu yönetimin etki alanı daha çok Türkmenlerdi [Gündoğdu, 1995: 99-102].

Han, Sufyan ve Kal Han'ın oğullarını Buhara'ya sürmüştür. Bu şekilde hanlıkta oluşturulan sükunet havası Yunus Sultan'ın Buhara'dan gelip Ürgenç'i ele geçirişine kadar devam etmiştir.

Yunus Han ibn Sufyan Han, Mangıt (Nogay) yöneticisi İsmail Biy'in damadıdır. Aslında o han ilan edilmemiştir ve iktidar süresi yaklaşık beş aydır. Ondan sonra tahta tüm şehzadelerin onayını alarak Dost Han ibn Bucuga Han geçmiştir. Dost, hanlığa daha sonra adını verecek olan Hive'de han ilan edilen ilk kişidir [Munis, 1999: 35]. Kendisi iyi tabiatlı biri olmasına karşın kardeşi İş Sultan muhteris biriydi. Taksimatta kendisine düşen yerleri yeterli görmeyen İş Sultan, Hacim Sultan'ın kontrolünde bulunan Ürgenç üzerinde hak iddia etti. Bunun üzerine aralarında çıkan savaşta galip gelen taraf Hacim Sultan oldu. Dost Han ve İş Sultan öldürüldüler. Böylelikle Bucuga Han nesli sona ermiş oldu [Munis, 1999: 36; Howorth, 1880: 886].

Hacim (Hacı Muhammed) Han ibn Akatay Han 37 yaşında Ürgenç'te hanlık tahtına oturmuştur. Hanlığının ilk dokuz yılında Ali Sultan'ın gölgesinde kalan Hacim Han, onun ölümü üzerine hanlıkta tek söz sahibi kişi olmuştur. Onun döneminde hanlıkta iç karışıklıklar görülme de dışarıdan yapılan müdahaleler önemlidir. O dönemde Maverainnehir Özbek Devleti'nin başında olan Abdullah Han II., Harezmi'ye karşı düşmanca tavır takınmıştır. 1583 yılında "Uluğ Han" ilan edilmesinden sonra, o Harezmi'ye üç sefer düzenlemiştir. İlk seferini düzenlediğinde Hacim Han Horasan'da bulunuyordu. Onun geri dönmesi üzerine Abdullah Han sefere son vermiş ve barış yapılmıştır. 1593'te gerçekleşen ikinci seferde Harezmi'yi ele geçiren Buhara Hanı, bölge şehirlerini kendi yakınları arasında paylaşmıştır. İşgali engelleyemeyen Hacim Han ise İran'a sığınmak zorunda kalmıştır. Hacı Muhammed Han 1595'te hanlığını geri alma teşebbüsünde bulunmuş, ancak bu Abdullah Han'ın Harezmi'ye üçüncü bir sefer düzenlemesi yüzünden akim kalmıştır. Hacim Han amacına ancak Abdullah Han'ın 1598'de ölmesi üzerine ulaşabilmiş ve İran'dan gelerek hanlık tahtına oturmuş, ama kısa bir süre sonra vefat etmiştir.

Hacim Han'dan sonra Hive'deki hanlık tahtına oğlu Arab Muhammed geçmiştir. Tahta geçişinin altıncı ayında Rus (Ural) Kozakları hanlığa gelerek Ürgenç'i

yağmalamışlardır. Ancak Arab Muhammed Han onları takip ederek pek çoğunu katletmiştir. Bu olaydan bir süre sonra Kalmuklar'ın akınına uğrayan hanlık (1604), bu belayı da def etmiştir. Arab Muhammed Han dönemi hanlık için yeniden diriliş dönemi olmuştur. Döneminde başlangıçta Ürgenç'i başkent yapan Arab Muhammed Han, Amu-Derya nehrinin mecrasını kesin olarak değiştirmesi üzerine 1619 yılında başkenti Hive'ye taşımıştır [Togan, İA / IV: 79]. Ancak bundan altı ay sonra, oğlu Habeş Sultan, Özbek kabilelerinin desteği ile ona isyan etmiş ve başarılı olunca da Arab Muhammed Han'ı tahtından indirerek gözlerine mil çektirmiştir [Barthold, 1962: 146]. Bundan sonra bir buçuk yıl hükümet süren Habeş ve kardeşi İlbars Sultanların idaresine Arab Muhammed'in diğer oğlu⁴³ İsfendiyar son vermiştir.

1623 yılında hanlık tahtına oturan İsfendiyar Han, Hive, Hezâresb ve Kat'ı kendi alırken, Ebu'l-Gazi'ye Ürgenç'i, Şerif Muhammed'e de Vezir'i vermiştir. Döneminde babasının öldürülmesinde rol alan Uygur ve Naymanlar'ı katleden İsfendiyar, han olmasında kendisine yardım eden Türkmenler lehine bir siyaset takip etmiştir [Barthold, 1928: 80]. Kendisine düşmanca tavır takınan Özbekler bu duruma isyan etmişler, başarısız olunca da Mangıtlar'ın ve Kazaklar'ın yanına gitmişlerdir. Özbekler'in safında yer alan Ebu'l-Gazi ile savaşan İsfendiyar Han, onu yenerek Irak'a yollamıştır. İsfendiyar Han, 17 yıl hüküm sürdükten sonra vefat etmiştir [Munis, 1999: 42].

İsfendiyar Han'ın vefatından sonra hanlık tahtına uzun mücadelelerden sonra Ebu'l-Gazi Han geçmiştir. Ağabeyi tarafından gönderildiği sürgün yerinde on yıl kalan ve ülkedeki kargaşa yüzünden ancak Aral'da hakimiyet tesis edebilen Ebu'l-Gazi, mücadelesinde Özbekler'e dayanmıştır [Barthold, 1928: 84-85]. Kendisine muhalefet edip tanımayan ve hutbeyi Nadir Muhammed Han adına okutan Türkmenlerle mücadele eden Ebu'l-Gazi, Nadir Muhammed'in ölümü üzerine Buhara ordusunun Hive'den ayrılmasıyla onların nüfuzunu kırmış ve Hive'yi ele geçirmiştir [Barthold, 1962: 152]. Asi Türkmenleri hanlıktan kovan Ebu'l-Gazi, iktidarını tamamen Özbeklere dayayarak idaresini sağlamlaştırmıştır. Bundan sonra, devlet teşkilatında köklü reformlar gerçekleştirerek hanlıkta 360 tane memurluk oluşturmuş ve bunları

⁴³ Arab Muhammed'in yedi oğlu vardı: İsfendiyar Han, Habeş Sultan, İlbars Sultan, Ebu'l-Gazi Han, Şerif Muhammed Sultan, Harzemşah Sultan, Avgan Sultan.

Özbeklere tahsis etmiştir. Ayrıca Özbekleri dört gruba ayırmış ve bunları hanlığın çeşitli bölgelerine yerleştirmiştir. Bu dört grubun her biri bir *tüpe* oluşturmuştur: Uygur ve Naymanlar'dan bir tüpe oluşturarak Durmen, Yüz ve Ming kabileleri Uygurlar'a; Peygamber nesli, Şeyhler ve Burlaklar'ı Naymanlar'a dahil etmiştir. Kongrat ve Kiyatlardan bir tüpe oluşturarak Celayir ve Ali-eli'ni, Kiyatlar'a katmıştır. Nokuz ve Mangıtlar'ı bir tüpe yaparak Keneges'i Nokuz'a, Hoca-eli'ni Mangıtlar'a bağlamıştır. Kanglı ve Kıpçakları bir tüpe yaparak On-Dört-Uruk'u onlara dahil etmiş, böylelikle onların hepsi On-Dört-Uruk olarak adlandırılmıştır [Munis, 1999: 45].

Han, Darghan'dan Aral'a kadar Amu-Derya'nın her iki kıyısındaki topraklar ile bu nehirden açılan tüm kanallar boyundaki toprakları Özbekler arasında paylaşmıştır.⁴⁴ O Ürgenç halkını yeniden yerleştirmiş, Hangâh şehrinin batı tarafına bir kale inşa ettirdikten sonra onlara orada pek çok arazi tahsis etmiştir. Yeni-Ürgenç olarak adlandırılan yer burası olup müreffeh ve bolluk içindedir ve Harezm'in ticaret merkezidir [a.g.e., 46].

Ebu'l-Gazi Bahadır Han bir yandan hanlığı teşkilatlandırıp halkı yerleştirirken, bir yandan da Türkmenler, Kalmuklar ve Buhara ile mücadele etmiştir. Türkmenleri şiddetli şekilde ezen han, Kalmuklar üzerine açtığı sefer sonunda onları itaat altına almıştır. N. Veselovskiy, Ebu'l-Gazi'nin bu akınlarını "*onun hazinesini doldurmak için düzenlediği yağma hareketleri*" olarak değerlendirmiştir [Veselovskiy, 1877: 138]. Bu kısmen doğru olmasına rağmen, onun asıl amacı Buhara Hanlığı'ndaki iç karışıklardan yararlanarak bu düşmanını zayıflatmaktır. Bunun için Abdülaziz Han ile Subhan Kulu arasındaki düşmanlıktan istifade edip altı kez Buhara'ya sefer düzenleyen Hive Hanı, Buhara Hanlığı'nda ağır tahribata neden olmuştur.⁴⁵

Ebu'l-Gazi ile birlikte artık hanlık siyasi ve iktisadi olarak Maverâünnehir ve Buhara'ya odaklanmış ve böylelikle hanlığın güneyindeki Beş-Kale önem kazanmıştır.

⁴⁴ Harezm'de çeşitli kabileler arasında toprak dağıtımı muhtemelen Deşt-i Kıpçak'taki Mangit ulusunun parçalanması ve XVII. yüzyılın ortalarında Mangit ve Kongrat kabilelerinin göçü sonucunda olmuştur [Bregel, 1982: 389-390].

⁴⁵ Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Buhara üzerine yaptığı seferlerin ayrıntısı için bkz. Ebulgazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi*, Osmanlıca'ya çeviren Dr. Rıza Nur, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1925, ss. 344-350; Burton, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, New York: Curzon Press, 1997, ss. 270-273.

Yaşamının sonuna doğru hanlık tahtından oğlu Anuşa lehine feragat eden Ebu'l-Gazi, inzivaya çekilip meşhur “Şecere-i Türk” adlı eserini kaleme almıştır. Ancak, Hive Hanlığı üzerine hemen hemen tek kaynak diyebileceğimiz bu eserini bitirmeden 1663 yılında vefat etmiştir.

Ebu'l-Gazi daha hayatta iken hanlık tahtını bıraktığı oğlu Anuşa, babasının başlattığı imar ve iskan faaliyetlerine devam ederek hanlığın en büyük kanallarından Yarmış ve Şahâbâd'ı kazdırmıştır [Munis, 1999: 48-49]. Ayrıca Kat ve Vezir halkını yeni bölgelere naklederek onları yerleştirmiştir. Bu imar ve iskan faaliyetlerinin yanında o siyasi meselelerle de ilgilenerek ilk önce Meşhed üzerine üç sefer düzenleyerek orayı ele geçirmiş ve Meşhed tahtına çıkarak “Şah” unvanını almıştır [Munis, 1999: 49].⁴⁶ Kendi döneminde inşa ettirdiği Şahâbâd kanalının ismi, kullandığı şah unvanından gelir. Bundan sonra o Buhara üzerine sefer düzenlemiş ve hatta Semerkand'ı hanlık topraklarına katmaya muvaffak olmuştur [İstoriya Uzbekskoy SSR, 1955: 428; Burton, 1997: 331]. Ayrıca, Anuşa Han daha büyük bir başarı göstererek ilk kez Buhara'yı işgal etmiştir [Gündoğdu, 1995: 171].⁴⁷ Anuşa Han, selefinin Türkmenler'e karşı uyguladığı politikayı terk ederek, onları askeri seferlerinde kullanmak üzere tekrar hanlığa davet etmiştir. Hatta Türkmenler'den olan Tohta Hanım ile evlenen Anuşa Han, onlardan yararlanmasını bilmiştir. Ancak bu başarılar çok uzun sürmemiş ve Anuşa Han'ı mağlup edemeyeceğini anlayan Buhara Hanı Subhan Kulu, Anuşa'nın oğlunu kendi safına çekmeyi başararak onu kör ettirmiştir [İstoriya Uzbekskoy SSR, 1955: 429].

Anuşa Han'dan Şir Gazi Han'a kadar olan dönem Hive Hanlığı tarihi karanlıklarla kaplıdır.⁴⁸ Bu dönemde hanlık tahtı muktedir ve dirayetli hükümdarlardan mahrum kalmış, ülke Özbekler ile Türkmenler arasında arkası gelmeyen güç mücadelelerine maruz kalmıştır. Anuşa Han'ın hükümdarlığından itibaren artık yönetimde inaklar söz sahibi olmaya başlamışlardır. İnak kelimesi yakın veya dost manasına gelir. Bu unvanı

⁴⁶ Burton Anuşa Han'ın Meşhed seferini Buhara Hanı Abdülaziz ile birlikte ortak düzenlediğini iddia eder [Burton, 1997: 284-285].

⁴⁷ Anuşa Han'ın Buhara üzerine düzenlediği seferler üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Burton, *a.g.e.*, ss. 331-336.

⁴⁸ Çeşitli (Rus, İran, Buhara ve Hive) arşiv kaynaklarını ve vakayinamelerini sıkı bir analize tabi tutan Yuri Bregel dahi bu dönemi yazarken pek çok zaman tahminlere dayanmıştır.

taşıyan kişiler Özbek soyundandı ve han namına devlet işlerini yürütürdü. Abdulkerim Buhari inak'ın bugünkü ifadesiyle başbakan anlamına geldiğini ve onun Hezâresb valisi olduğunu ifade eder [Mir Abdulkerim Buhari, 1876: 182]. Anuşa Han döneminde Umbay İnak bu göreve gelmiş, ölüncü de yerine Emir Seyyid Muhammed inak olmuştur [Munis, 1999: 47-48; Gündoğdu, 1995: 171]. Güçleri gittikçe artan inaklar, artık han seçiminde de etkin rol oynamaya başlamışlardır.⁴⁹ Bu dönemde hanlık yönetiminde etkin olan diğeri bir görevli de atalıktır. Arenk Han döneminde Aral bölgesi yöneticisi olan Adine Muhammed Biy ibn Seyyid İnak'ın han ile araları bozulmuş, o da Hive'ye pek çok sefer düzenlemiştir. Bu seferlere karşı koyamayan han, ona atalık mansabı vererek Hive'ye davet etmiştir.

Arenk Han'ın ölmesi üzerine annesi Tohta Hanım⁵⁰ onun ölüm olayını gizlemiş ve yerine düzmece bir han koymuştur. Ebu'l-Gazi Han döneminde büyük bir darbe yedikten sonra Türkmenler ilk kez Tohta Hanım sayesinde Hive'de tekrar etkin hale gelmişlerdir [Munis, 1999: 52]. Bu Türkmen hakimiyeti Adine Muhammed Atalık'ın girişimleriyle sona erdirilmiş ve düzmece han öldürülmüştür. Böylelikle Adine Muhammed Atalık, özellikle Huday Kulu İnak'ın ölmesinden sonra, hanlıktaki en nüfuzlu kişi konumuna yükselmiştir.

2.1.3. XVIII. Yüzyılda Hive Hanlığı ve Yadigarogulları Hanedanlığı'nın Sükutu

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Hive'de artık kukla hanlar tahta çıkmaya başlamıştır. Adine Muhammed Atalık, han seçiminde tek söz sahibiydi ve han değişiminde etkin rol oynuyordu.⁵¹ Hanlıkta Buhara nüfuzu da etkiliydi. Bunu Hive devlet erkanının Buhara Hanı'ndan kendilerini yönetmeleri için birini istemelerinden anlıyoruz. Onlar Subhan Kulu'ya bir heyet göndererek kendilerine bir hükümdar seçecek olursa namına para bastıracaklarını ve hutbe okutacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine han, Şah Niyaz'ı "eşik ağası" rütbesiyle Hive'ye yönetici olarak atadı [İstoriya Uzbekskoy SSR,

⁴⁹ Buna ilk örnek olarak Arenk'in han seçilmesi verilebilir. Ağabeyi Hudaydad Han öldükten sonra, Arenk'in hanlık tahtına oturmasında Huday Kulu İnak'ın büyük gayretleri olmuştur [Munis, 1999: 50].

⁵⁰ Yukarı da belirtildiği üzere Tohta Hanım Anuşa Han'ın karısıdır.

⁵¹ Buna en güzel örnek, Cuci Han'dan sonra tahta geçen Veli Han dönemi verilebilir. Onun döneminde, hanlıkta karışıklıklar çıkmış, hanı yeterli görmeyen Adine Muhammed Atalık, onu Deşt-i Kıpçak'a sürgüne göndermiştir [a.g.e., 53].

1955: 429]. Bu sayede, Subhan Kulu kendisini yıllarca uğraştıran Hive Hanlığı'nı hakimiyeti altına almış oldu. Şah Niyaz, Subhan Kulu'nun yardımıyla Hive'de hakimiyetini güçlendirdi. Ancak daha sonra o bu boyunduruktan kurtulmak istemiş ve 1700 yılında Çar Büyük Petro'ya bir elçi göndererek onun himayesini talep etmiş, bu talep Rus çarı tarafından olumlu karşılanmıştır [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1955: 429; Howorth, 1880: 905]. Tabii bu da Çarın ilgisinin Orta Asya'ya yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Bu ilgi ilk kez Şir Gazi Han (1714-1728) döneminde somutlaşmış ve Çar Petro I. çeşitli sebepler⁵² yüzünden Hive'ye Aleksander Bekoviç Çerkaskiy⁵³ komutasında bir sefer düzenlemiştir. 1716 yılında başlanan bu sefer trajik bir sonla noktalanmış, Şir Gazi Han tüm Rus askerlerini katletmiştir.⁵⁴ Seferin bu şekilde sonuçlanması, Rusya'yı Orta Asya'dan uzaklaştırmasına karşın, Hive muhtemel bir Rus saldırısına karşı daima tetikte bulunmuştur [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1955: 429].⁵⁵ Şir Gazi Han bir yandan harici saldırılarla uğraşırken, bir yandan da Türkmen ve Karakalpaklar'ın itaat altına alınmasıyla uğraşmıştır. Ayrıca Meşhed ve Nişabur üzerine yürümüş, önemli başarılar elde etmiştir. İç karışıklıklarla da mücadele etmek zorunda kalan Şir Gazi Han, Buhara Hanı Ebu'l-Feyz'in de desteğini alan Mangıtlar'ın isyanıyla uğraşmıştır. Başlangıçta bazı başarılar kazansa da bu isyan onun sonunu hazırlamıştır [Munis, 1999: 60-61; Istoriya Uzbekskoy SSR, 1955: 429].

Şir Gazi Han'dan sonra Kazaklardan han getirilmiş, ancak onların hiçbirinin hükümdarlığı uzun süreli olmamıştır. Sonunda Şah Niyaz'ın oğlu İlbars, İş

⁵² Bu sebepler arasında en önemlisi Hive'de bulunduğu söylenen altın tozu olsa da, Çarın asıl niyeti Amu-Derya Nehri'nin tekrar yatağının değiştirilip Hazar Denizi'ne dökülüp dökülemeyeceği konusunda fikir edinmektir. Çünkü böylelikle Çar zarar gören Orta Asya ticaretini tekrar canlandırabilecek, nehir ulaşım yolu sayesinde Volga'dan Hindistan'a bir su yolu oluşturulabilecekti. Böylece, o Rusya ile Hindistan arasındaki ticareti geliştirebilecekti [Ivanov, 1958: 91].

⁵³ Aleksander Bekoviç Çerkaskiy, İran Şahı Hüseyin'in saltanatı zamanındaki karışıklıklarda Rusya'ya sığınmış olan bir Çerkez beyinin oğlu idi. Bey ölünce oğlu Aleksander (İskender?), Prens Boris Aleksandroviç Galiçin'in kızı ile evlenmiş, vaftiz edilerek muhafız alayına subay tayin edilmişti. Onun Tatarlarla olan sözde yakınlığı yüzünden Hive'ye giden heyetin başkanlığına seçilmişti [Howorth, 1880: 907].

⁵⁴ Şir Gazi Han, Çerkaskiy'e daha ağır bir ceza vermiş ve onun derisini yüzdürerek, ondan davul yapmıştır [Murav'yev, 1977: 136].

⁵⁵ Alexander Bekoviç Çerkaskiy seferi hakkında daha geniş bilgi için bkz. N. I. Veselovkiy, *Ocherk istoriko-geograficheskikh svedenii o Khivinskom Khanstve s drevneishikh vremen do nastoiashchego*, St. Peteresburg, 1877, ss. 165-175.

Muhammed Biy ve Cuma Kulu Atalık'ın desteği ile Yadigarogulları neslinin son temsilcisi olarak 1728 yılında Hive Hanlığı tahtına geçmiştir. Bu dönemde İş Muhammed Biy hanlıkta gerçek söz sahibi konumundaydı. Kendisini çekemeyen diğer beyler,⁵⁶ İlbars Han'a rakip olarak Şir Gazi'nin oğlu İrgazi'yi han yapmak istemişlerdi. İş Muhammed Biy bu muhalefetin önünü almak için onların üzerine yürümüş ve bu isyanı bastırmıştır [Munis, 1999: 63]. Bundan sonra İlbars Han, Horasan'a birkaç sefer düzenlemiş ve İran hükümdarı Nadir Şah'ın⁵⁷ gazabını celb etmiştir. Hindistan seferinden döndükten sonra Harezmi'ye bir sefer düzenleyen Nadir Şah, Hive Hanı ile Hezâresb yakınında yaptığı savaşı kazanarak Harezmi'ye hakim olmuş ve İlbars Han'ı öldürmüştür.⁵⁸ Böylece Hive Hanlığı'nda Yadigar Şibanileri devri sonra ermiştir. İlginçtir ki, İranlı bir hükümdarı (Şah İsmail) ülkelerinden çıkararak yönetimlerini Harezmi'de tesis eden bu hanedanlık, yine İranlı olan başka bir hükümdar (Nadir Şah) tarafından devrilmiştir. Nadir Şah, Harezmi'ye ele geçirdikten sonra tüm İranlı ve Rus esirleri serbest bırakmış ve Hive halkından mal-i aman için vergi toplamıştır. Ayrıca, o fethettiği diğer ülkelerde uyguladığı adet gibi Harezmi'den pek çok asker alıp götürmüştür. 1740 yılında, Nadir kendisine daima sadık kalmış olan Buhara hanının yeğeni Tahir'i Harezmi hanı yaptıktan ve hanlığın işlerini yoluna koyduktan sonra Horasan'a dönmüştür [Munis, 1999: 66; Lockhart, 1938: 195].

2.2. Kukla Hanlar Dönemi

2.2.1. Genel Yapı

Nadir Şah'ın ülkeden ayrılmasından sonra Özbek kabileleri ile han arasındaki iktidar savaşı yeniden başlamış ve bu savaş en sonunda ülkedeki merkezi otoritenin tamamen yok olmasına neden olmuştur. Howorth'un "*garip bir hükümet şekli*" [Howorth, 1880: 916] olarak tasvir ettiği bu dönemde, Munis, Tahir Han'dan İltüzer'in 1804'te

⁵⁶ Bunların başında Allah Nazar İnak ve Cin Pervaneci vardı.

⁵⁷ Türkmenler'in Afşar koluna mensup olan Nadir Şah, 1688'de Horosan'da doğmuştur. Şah Tahmasb II devrinde Horosan'da önemli başarılarla imza atan Nadir, Osmanlı Devleti ile mücadele etmiş ve yapılan barış görüşmelerinde tek başına kararlar almıştır. 1732'de Şahı değiştirecek kadar İran'da nüfuz sahibi olduğunu ispat etmiş ve en sonunda 1736'da Mughan'da tahta çıkmıştır. Nadir Şah hakkında daha fazla bilgi için bkz. L. Lockhart, *Nadir Shah*, London, 1938; Sir Percy Sykes, *A History of Persia*, London: Macmillan and Co. Limited, 1921, ss. 247-275.

⁵⁸ Seferin ayrıntıları için bkz. Lockhart, *a.g.e.*, ss. 187-192; Sykes, *a.g.e.*, s. 264.

kendisini han ilan etmesine kadar hanlık tahtına 21 kişinin çıktığından bahseder [Munis, 1999: 66-81]. Bu dönemde Hive Hanlığı tahtına, ölünceye kadar Nadir Şah, o öldükten sonra da inak, atalık ve mihter unvanına sahip Özbek kabile liderleri atama yapmışlardır. Bu dönemde hanlar ya Kazaklar'dan ya da Karakalpaklar'dan davet edilerek hanlık tahtına çıkarılmıştır. Hanlar bu soyluların elinde kukladan başka bir şey değildi. Han devlet işlerine karıştırılmaz, ancak sadece alınan kararları onaylayıcı bir rol oynardı [Fraser, 1984: ilaveler kısmı 60-61]. Aralarında anlaşmazlık çıktığında ise kabile reisleri genellikle hanı ya azlederler ya da öldürürlerdi.⁵⁹ Bu, literatürde “*Hanbâzi* (Han Oyunculugu)” şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁰ 1803 yılında Hive Hanlığı'nı ziyaret etmiş olan P. Veliçko bu konu hakkında şunları kaydetmiştir:

“Özbekler tarafından seçilen han, hükümette temel kişidir, fakat, onun herhangi bir yetkisi ve saygınlığı yoktur. Onun olağan ikâmeti Arık (Ark) kalesidir. Orada, o bir nevi hapis içinde fakir bir yaşam sürüyordu ve her hareketi takip ediliyordu. Onun tek yetkisi hükümet belgelerine fikir yürütmeden, özellikle önemli konularda, mühür vurmaktı. Tüm fermanlar ve düzenlemeler onun ismiyle yayınlanırdı. Fakat o, onlar hakkında hiçbir şey bilmezdi...” [Veliçko, 1861: 124]

Mir Abdülkerim Buhari de bu dönemi anlatırken hanın yetkileri hakkında benzer ifadeler kullanmıştır:

“Han, ailesi ile inzivada tutuluyor, nefis yiyeceklerle besleniyor; altın işlemeli elbiseler giyiyordu. Her gün inak ile ileri gelenler onunla görüşüyorlar ve o hiçbir zaman inakın ve ileri gelenlerin onayı olmadan kendi başına hareket etmiyordu. Her Cuma günü tüm soylular saraya giderler ve mevkilerine göre hanın huzurunda oturlardı. Inak ise hanın yanına oturur, namaz vakti geldiği zaman onun kalkmasına yardım eder, camiye gidip gelirken onun koluna girerdi. Birkaç yıl sonra o hanı sürgüne gönderir ve Kazaklardan başka bir han göndermelerini isterdi” [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 179-180].

⁵⁹ Bu devir için buna en güzel örnek Timur Gazi Han'ın azledilişidir. Devlet işlerinde Muhammed Emin Mihter ile aralarında anlaşmazlık çıkınca, Timur Gazi Han, mihter tarafından öldürülmüş ve yerine ilginçtir ki, Hive'ye ticaret için gelmiş bir Kazak olan Tevke, han ilan edilmiştir [Munis, 1999: 72].

⁶⁰ “c'était jouer au khan (playing at khans)”, [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 180]; “игры в ханы”, [Ivanov, 1958: 100].

Cengiz Han neslinden Harezmi'de hüküm süren son han olarak Ebu'l-Gazi Han V.'i görüyoruz. Onun döneminde, 7 Mart 1804'te İltüzer Bek inaklık makamına getirilmiştir. 15 Kasım 1804 günü İltüzer, Ebu'l-Gazi'yi tahtından indirerek Kazakların yanına göndermiş ve kendini Kongrat Hanedanlığı'nın ilk temsilcisi olarak han ilan edip, adına hutbe okutturup sikke bastırmıştır [Munis, 1999: 80].

Ancak, İltüzer Han dönemine geçmeden önce onun şeceresinden biraz bahsedelim. Munis'e göre, İltüzer'in mensup olduğu Kongrat kabilesi Moğol halkındandı [a.g.e., 82]. Ayrıca, Cengiz Han'ın hanımı da bu kabiledendi.⁶¹ Kongrat kabilesinin diğer Özbek kabilelerine önceliği vardı ve onlardan üstündü [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 175]. Bu kabile beyleri Cengiz Han'ın çağdaşı kabileler arasında olduğu gibi Özbek kabileleri arasında da en asil kimselerdi. Bu boylara inaklık irsen intikal ediyordu ve aynı zamanda onlar Hezâresb valileri idiler. Kendileri han oluncaya kadar bunların asıl görevleri, sözde hanın saray nazırlığı idi [Howorth, 1880: 916]. İltüzer Han tahta çıkmadan evvel ataları, Hive Hanlığı'nın kuruluşundan itibaren yönetimde aktif rol almış, çeşitli valilikler de bulunmuş ve merkez yönetiminde de etkin olmuşlardı. İltüzer'in atası olan Umbay İnak da⁶² Hive Hanlığı'nda üst mevkilerdeydi. Umbay İnak'tan itibaren İltüzer'in ataları hakkında kısaca bilgi verelim:

2.2.2. İltüzer Han'a Kadar Yönetimdeki Kongratlı İnaklar

2.2.2.1. Umbay İnak

Munis, Umbay İnak'ın Ebu'l-Gazi Bahadır Han ile çağdaş olduğunu belirtir. Habeş Sultan ile İbars Sultan babalarına isyan edince, Arab Muhammed Han ve Ebu'l-Gazi onlarla savaşırken Umbay İnak da onlarla birlikteydi. Ancak onlar yenilince Ebu'l-

⁶¹ Cengiz Han, Kongrat kabilesinin reisi olan Dey Noyan'ın (Seçen) kızı Börte ile evlenmiştir. Cengiz'in başkadını olan Börte Hatun, Cuci Han, Çağatay Han, Ögedey Han ve Toluy Han'ın annesidir [Munis, 1999: 83].

⁶² Munis, İltüzer'in Umbay İnak'dan önceki atalarının da hayat hikayelerini veriyor, ancak onlar metnimizde gereksiz yer işgal edeceği düşüncesiyle şecereye Ebu'l-Gazi Han ile çağdaş olan Umbay İnak ile başladım. Umbay İnak'a kadar olan dönem için bkz. Munis, a.g.e., ss. 82-92.

Gazi ile birlikte kaçan kişinin, Munis, Umbay İnak olduğunu belirtiyor.⁶³ Ancak han, kendisini tanımıyordu ve o tahta çıkınca, kendisine yardımcı olan bu kişiyi arattırması, ancak bir av sırasında kendisine tesadüf ederek onu taltif için inaklık makamına getirmiştir. Devlet işlerinde Ebu'l-Gazi'ye yardımcı olan Umbay İnak, hanlık içinde Türkmenler'in isyanının bastırılmasında aktif rol oynamıştır [Munis, 1999: 93]. Ebu'l-Gazi'nin ölümünün ardından tahta geçen Anuşa Han döneminde de görevini sürdüren inak, onun devrinde vefat etmiştir. Yerine oğlu⁶⁴ Seyyid İnak geçmiştir.

2.2.2.2. Emir Seyyid İnak

Emir Seyyid İnak, babasının yerine Anuşa Han döneminde inaklık mevkiine getirilmiştir. Anuşa Han ile pek çok sefere katılan inak, hana komplo düzenlenip kör edilince, o ağırlığını kullanarak Hudaydad Sultan'ı han yapmış ve komployu düzenleyenlere karşı amansız bir mücadele başlatarak onları ortadan kaldırmıştır. İnak, Hudaydad Han döneminde vefat etmiştir [a.g.e., 94].

2.2.2.3. Adine Muhammed Atalık

Adine Muhammed Atalık, daha babası hayatta iken mutlak yetki (*hakim-i bi'l-istiklâl*) ile Aral Özbekleri'nin başına *hakim*⁶⁵ olarak atanmıştı. Emir Seyyid İnak ölünce inaklık mansabına Beki Can Bek'in getirilmesine kızan Adine Muhammed, Aral Özbekleri ile birlikte Beş-Kale'ye saldırı düzenlemiş, Arenk Han onunla başa çıkamayınca, uzlaşmak zorunda kalmış ve onu Hive'ye davet ederek kendi atalığı yapmıştır. Zamanla gücü artan Adine Muhammed, hanlıkta tek söz sahibi olmuş ve hanların ve emirlerin görevden alınıp atanmalarında etkin rol oynamıştır [a.g.e., 94-95]. Yadigar Han döneminde vefat eden Adine Muhammed Atalık'ın yerine oğlu⁶⁶ Emir İş Muhammed Bek geçmiştir.

⁶³ Munis, Umbay İnak'ı bu şekilde tarih sahnesine çıkarıyor. Ancak Ebu'l-Gazi'nin Umbay İnak'tan hiç bahsetmemesi ilginçtir.

⁶⁴ Diğer oğulları Yakup Bek, Yusuf Bek ve Beki Can İnak'tır. Muhammed Rahim Han döneminin atalığı Şah Niyaz, Beki Can İnak'ın torunudur.

⁶⁵ Hakim vali anlamındadır.

⁶⁶ Adine Muhammed Atalık'ın üç oğlu vardı. Bunlar İş Muhammed Bek, Niyaz Bek ve Şir Gazi Han döneminde koşbegi görevini üstlenen Dostan Koşbegi'dir.

2.2.2.4. Emir İş Muhammed Bek

Emir İş Muhammed Bek, Şir Gazi Han devrinde bir müddet inaklık vazifesinde bulunmuş, mevkii Allah Nazar Bek'e tevdi edilince, biy rütbesi almıştır. Hanlıkta isyan çıkaran Mangıtlar'a karşı mücadele eden İş Muhammed, isyanı önlemiştir. Zamanında Nadir Şah ülkeyi istila etmiş ve diğer pek çok devlet erkanı ile birlikte onu da öldürmüştür. Munis ondan bahsederken, "*sultanlar ve emirler ona danışmadan hiçbir şey yapmazlardı*" ifadesini kullanıyor [a.g.e., 96]. Onun oğullarından Muhammed Emin, daha sonra inak olacaktır.

2.2.2.5. Muhammed Emin İnak

Muhammed Emin İnak, babası öldürüldüğünde on bir yaşındaydı. Hamisi olmadığından zor günler geçiren Muhammed Emin'in, Timur Gazi Han döneminde Muhammed Emin Mihter'in kendisine sahip çıkmasıyla ikbal yolları açıldı. Kendisini kısa sürede ispatlayan Muhammed Emin, Hoca Kulu İnak'ın öldürülmesinden sonra 1775 yılında otuz iki yaşında inaklık mevkiine atandı. Munis'in ifadelerinden anlaşılan o ki, bu devirde mihter mevkii inaklık mevkiinden üstündü.

Bu dönemde Yomutlar hanlıkta isyan çıkarmışlar ve yönetimde etkin olmuşlardır. Bazı eyalet hakimlerinin de desteğini alan Yomutlar'a karşı Teke, Salor ve Hive ordusuyla mücadele eden Muhammed Emin İnak, başlangıçta başarısız olmuş ve öldürülme tehlikesi bile geçirmiştir. Ancak soyluların araya girmesiyle kurtulan inak, daha sonra mevkii yükseltilecek atalık yapılmıştır [a.g.e., 100-101].

Ülkeye hakim olan Yomutlar, Han-Keldi İnak ile birlikte hanlıktaki gerçek yöneticilerdiler. Vezirlik makamını Miskin Reis'e verdiler ve kendileri de halkı yağmalamakla meşgul olmuşlardı.

Muhammed Emin İnak'ın emriyle Niyaz Pervaneçi ordu toplayıp Yomutlar ile arkası gelmez savaşlar yapmıştır. Munis bir yılda elli üç savaşın meydana geldiğinden

bahseder [a.g.e., 102]. Yeterli başarı elde edemeyince Muhammed Emin, Buhara'ya Emir Danyal Atalık'tan yardım istemeye gitmiştir.

Bu arada, Yomutlar Ürgenç ve Hive'yi ele geçirerek Bölekey Han'ı azledip yerine Gayip Han'ın oğlu Cihangir Sultan'ı, han yapmışlardı. Ayrıca, kendilerine destek veren Özbek soylularını yüksek makamlara getirmişlerdi. Bunlar arasında olmak üzere, Hoca-Kulu İnak'ın kardeşi Allah-Kulu inak, Kara Kalender koşbegi, Uygurlar'dan İş Pulad atalık, Naymanlar'dan Taş Pulad Şeytan inak, Maksud inak, Abdurrahim Erbab vezirlik makamlarına atanırken Seyyid Kulu Bay'a da Ürgenç valiliği verilmiştir [a.g.e., 108].

Yomutlar'ın yaptıkları yağma ve talan sonunda ülkede ortaya çıkan durumu Munis şu canlı ifadelerle anlatır:

“...isyancılar Harezmi illerindeki (cami memalik) tüm mülkleri, Hezâresb, Hangâh ve Aral dışında, aldılar ve halk (fukara ve reaya) kendi yaşam ve mallarının efendisi olamadı. Yomutların zorba ve baskıcılığı sınır tanımıyordu, bu nedenle bir kaleden diğerine gitmek imkansızlaştı. Sonuçta, açlık ve kıtlık tüm Harezmi ülkesinde (diyar) yayıldı ve bulaşıcı ve salgın hastalıklar ortaya çıktı. Pek çok soylu ve önemli kişi (maarif ve meşahir), hatta sıradan halk ülkeden ayrılmaya başladı. Mahalle mahalle ve kabile kabile “dayanılmazdan kaçmak peygamberlerin de uygulamasıdır” sözüne göre dünyanın tüm ülkelerine dağıldılar; özellikle Buhara'ya gittiler, böylece kendilerini açlık felaketinden korudular. Kaçamayan insanlar da çocuklarını Kazak ve [Kara]Kalpaklar'a satarak yaşamlarını idame ettirmeye çalıştılar. Yomutlar da çocukları çalıp sattılar.

Şehirlerin (kale ve bilâd) çoğu ıssızlaştı, kentler ve mezarlar çalılık ve ormanlara dönüştü, göllerde sazlıklar büyüdü. Başkent Hive'de yüksek binalar yıkıldı, yerlerine ağaçlar yükseldi. İnsanların yerini vahşi hayvanlar aldı. Bu yüzden bir zamanların yükselen şehri Hive'de yalnızca kırk aile (raiyyet) kaldı ve duyduğuma göre de bu ailelerin sayısı on beşten fazla değildi. Cuma namazında yalnız üç ya da dört erkek hazır bulunuyordu...” [a.g.e., 108-109].

Bu arada Muhammed Emin İnak, Buharalı Emir Danyal'dan istediği desteği alamayarak geri dönmek zorunda kaldı. Munis onun dönmeden önce bir rüya gördüğünden, rüyasında devrin ünlü mutasavvıflarından İşan Seyyid Muhammed Penah Hoca'nın, inak'a "*Bir araya gelin ve dönün, çünkü hanlık size ihsan edildi ve düşmanlarınız ezildi*" demiştir.⁶⁷

Döndükten sonra ordu toplayan Muhammed Emin İnak, Yomutlar'ı hedef almıştır. Yapılan savaşta yenilen Yomutlar etrafa dağılmışlar, bazıları ise Hive'ye gitmişlerdir. Muhammed Emin İnak onları takip ederek pek çoğunu katletmiş ve Hive'yi kuşatarak ele geçirmiştir. Şehirde düzeni sağladıktan sonra o devlet kademelerine çeşitli atamalar yapmıştır: İş Niyaz Bay Hangâhî'yi vezirlik (*mihter*) makamına yükseltirken, Abdurrahman Bay'ı *reis* yapmıştır [a.g.e., 118]. Muhammed Emin İnak'ın Yomutlar'ı yenmesiyle ülke eski huzur ve sükunetine kavuşmuş ve ülkeyi terk eden ve göç eden kabileler yavaş yavaş evlerine dönmüştür.

Ancak bu sükunet havası uzun sürmemiş ve Niyaz Pervaneçi, Can Murad İnak, Hocam-Berdi Koşbegi, Baba Bek ibn Niyaz Pervaneçi ile Gurlen soyluları Küçük Bek ibn Muhammed İnak, Kurban Kulu Kadı, Şir Ali Celayir ve Aşur Bek Nokuz'un başını çektiği büyük bir isyan dalgası baş göstermiş, Kat, Hezâresb, Vezir, Gurlen başta olmak üzere pek çok yer asilerin eline geçmiştir. Asiler zaman zaman Buhara Emiri Danyal'dan yardım almaktan da çekinmemişlerdir. Bu isyan Muhammed Emin İnak'ı uzun süre uğraştırmış, ancak ölümüne yakın isyanın tüm elebaşlarını yakalayıp isyanı bastırabilmiştir.⁶⁸ İsyanın bastırılmasında inak kendi kabilesi (Kongrat), tüccarlar, din adamları ve Türkmen kabilelerinin büyük yardımını görmüştür [Ivanov, 1958: 101]. Muhammed Emin İnak, kısa süre önce kovduğu Türkmen kabilelerini yeniden hanlığa davet ederek yardımları karşılığında onlara çeşitli yerler tahsis etmiştir. Bunlardan Yomutlara, mesela, başkent Hive'den üç fersah uzaklıkta olan Ak-Saray ve Muz-Kumgan'ı vermiştir [Munis, 1999: 186].

⁶⁷ Bu Munis'in dini otoritelerin ve ilahi yardımın inakın yanında yer aldığını kanıtlamak için sunduğu bir ifade olma olasılığı yüksektir [Munis, 1999: 112].

⁶⁸ Bu isyanın ve asilerle Muhammed Emin İnak arasında yapılan savaşların ayrıntılı bir tasviri için bkz. Munis, a.g.e., ss. 120-144.

Gerçekten büyük bir idareci olan Muhammed Emin İnak, elindeki imkanları en iyi şekilde kullanmış ve zaman zaman da düşmanlarının arasında ihtilaf tohumları ekerek onları yıpratmış ve parçalanmalarına neden olmuştur. Yönetimi sırasında birkaç kez han değişikliği yapmış olan Muhammed Emin İnak'ın mührünün üzerinde şu ibare vardır: “Allah'a şükürler olsun ki, Peygamberin itimat edebileceği bir kölesi var.” [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 179).

Muhammed Emin döneminde ortaya çıkan büyük isyan dalgaları halk tarafından onun Sartları idari kademelerine getirmesine ve onların adetlerini benimsemesine bağlanmasına rağmen [Saray, DİA / XVIII: 168], o kısa sürede isyanları bastırarak ülkeyi şenlendirmiş, Nadir Şah'dan sonra harabe olan Hive'nin surlarını yeniden inşa ettirmiştir. Ayrıca en önemli mimari eser olarak da Medrese-i İnakiyye'yi inşa ettirmiştir.⁶⁹ İnak'ın meskukatı yoktur, ülkede Buhara ve İran paraları kullanılmıştır. Hutbe ise Kazak Hanları namına okunmuştur [Howorth, 1880: 916-917]. Ancak idare onun elinde olup o ilk kez devlet atama sisteminde bir takım değişikliklere gitmiştir.⁷⁰

Muhammed Emin İnak, vefatından önce ulema, emirler ve şehzadeleri yanına çağırarak onlara öğüt vermiş ve veliahdı olarak da oğlu İvaz Biy'i tanınmalarını istemiştir. Yönetimde (*imâret tahtı*) yirmi dokuz yıl bulunan Muhammed Emin İnak, 61 yaşında 15 Nisan 1790 tarihinde vefat etmiştir.

2.2.2.6 İvaz İnak

Muhammed Emin İnak ölünce, kendi vasiyeti, ayrıca devlet erkânı ve soyluların yardımı ve rızasıyla, inaklık makamına oğlu İvaz geçmiştir. Göreve geldikten sonra babası için büyük bir cenaze töreni hazırlayan İvaz İnak, tören bittikten sonra bir şölen vermiş ve tüm devlet erkânının ve memurların atamalarını yeniden onaylayarak onları

⁶⁹ Muhammed Emin İnak bu medreseyi Cuma caminin karşısına 1785 yılında inşa ettirmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. G. I. Babacanova, A. P. Kolbinçev, L. Yu. Mankovskaya, *Po Drevnim Gorodam Uzbekistana: Taşkent, Semerkand, Şehr-i Sebz, Buhara, Hive*, Moskova, 1988, s. 314.

⁷⁰ Bunlardan en önemlisi onun zamanına kadar Özbekler'den seçilen mihterin, onun döneminden itibaren Sartlar'dan seçilmesi olmuştur [Togan, İA / V-I: 255].

eski görevlerine iade etmiştir. Bay Nazar Biy'den boşalan atalık mansabını da Şah Niyaz'a tevdi etmiştir [Munis, 1999: 148].

Babasının ölümü üzerine isyan edip halkı yağmalayan Yomut ve Çovdur Türkmenleri'ni yeniden itaat altına alan İvaz İnak, hanlıktaki kargaşa ortamına son vermiştir. İnaklık makamına gelmesinden sonra o babası döneminde yüksek mevkilere ulaşan Abdurrahman Bay'ı mihter görevine getirmişti. Ancak adı geçen bay, İvaz İnak'a başkaldırmıştır. Bundan başka Pehlivan-Kulu Bay ve Abdulcabbar Bay uygunsuz davranışlarda bulunarak inanın öfkesini celb etmiştir. İvaz İnak bahsi geçen bayların hepsini ortadan kaldırmıştır [a.g.e., 150].

İvaz İnak döneminde, hanlığı uzun süre uğraştıracak ve ancak Muhammed Rahim Han'ın Kongrat'ı fethetmesiyle sona erecek Sufi kardeşler sorunu ilk olarak ortaya çıkmıştır. Adları Hoca Murad ve Töre Murad olan bu kardeşler, Muhammed Emin İnak zamanında Aral'a *hakim-i bi'l istikâl* yetkisiyle vali olarak atanan Seyyid Nazar Biy'in oğullarıdır.⁷¹ Onlardan, özellikle Töre Murad muhteris biriydi. Ancak bu yönlerini gizlemek için onlar zaman zaman Sufi şeyhi Huda Kulu İşhan'ın hangâhına gitmeye ve sufi elbiseleri giymeye başladılar. Görünürde şiddeti ve iktidar hırsını reddettiklerini ifade eden bu iki kardeş, kendilerini Sufi olarak adlandırmışlar ve etraflarına serseri olarak adlandırılacak pek çok kişiyi toplamışlardı. Zamanla sayıları çoğalınca, onlardan mutlak itaat istemişler ve Kongrat'a yerleşmişlerdir. Burada kendi başlarına buyruk hareket etmeye başlayınca, İvaz İnak bunun önünü almak istemiş ve Hassa Koşbegi'ni bu iki kardeş üzerine yollamıştır. Ancak ordunun kalabalık olması yüzünden Sufi kardeşler isyandan vazgeçtiklerini ve vergilerini ödeyeceklerini bildirmişlerdir [a.g.e., 151-152]. Andrianov bu verginin yıllık 2.000 Buhara tilası olduğunu ifade etmiştir [Andrianov, 1958: 69].

İvaz İnak döneminde Sufi kardeşler, belki de tam anlamıyla güçlenemediklerinden, başkaldırıda çok fazla ileri gitmemişler, daha çok nasihat yoluyla itaat altında tutulmuşlardır.

⁷¹ Kongrat yöneticileri olan Töre Murad Sufi ve Hoca Murad Sufi ile Muhammed Emin İnak, Özbek Balgalı kabilesindedirler. Ancak, Sufi kardeşler Balgalı kabilesinin Sarsan urugundan, Muhammed Emin İnak ise aynı kabilenin Sagır urugundandır [Andrianov, 1958: 69].

Bu dönemde Afgan hükümdarı Ahmed Şah Afgani'nin oğlu Timur Şah'ın büyük oğlu Şehzade Mahmud, babasının ölümü üzerine giriştiği taht kavgasında kardeşi Zaman Şah'a yenilmesi üzerine Hive Hanlığı'na iltica etmiştir.⁷² Onun ülkesini terk ediş amacı Emir Nasireddin Töre'nin⁷³ yardımını almak ve törenin babası Şah Murad'ın⁷⁴ desteğini kazanmaktı. Ancak, Buhara emirinden istediği desteği alamayan şehzade, hacca gitme bahanesiyle Buhara'dan ayrılarak Harezm'e gelmiştir. Burada saygıyla karşılanan Şehzade Mahmud, bir müddet sonra İran Şahı Baba Han'dan⁷⁵ destek istemek için Harezm'den ayrılmıştır [Munis, 1999: 159].

Mir Abulkerim Buhari, İvaz İnak'tan bahsederken onun bilge ve sade biri olduğunu söyler. Döneminde soylular Ürgenç eyaletini aralarında paylaşmışlardı. İvaz İnak'ın onlara direnecek gücü yoktu. Döneminde Kazaklardan pek çok han gelmiş ve her han değişiminde Yomutlar isyan çıkarmışlardır. İvaz İnak, Buhara ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Mührünün üzerinde "*Muhammed Emin Biy İnak'ın oğlu İvaz'ın ünü yabancı ülkelere, Irak'a kadar yayılmıştır*" yazılıdır [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 181-182].

İvaz İnak döneminde (1793) hanlığı ziyaret etmiş olan Rus doktoru Binbaşı Blankennagel, Muhammed Emin İnak'ın oğlu ve İvaz İnak'ın kardeşi olan Fazıl Biy'in iyileştirilmesi ile görevlendirilmişti. Çünkü o sıralar Fazıl Biy kör olmuştu. Daha sonra derlediği seyahat notlarında hanlığın nüfusunu 100.000 kişi kadar olduğunu belirten Blankennagel, ayrıca hanın inzivada tutulduğunu ve yılda ancak üç kez halka gösterildiğini ifade eder [Blankennagel, 1858: 89].

⁷² Munis tarih olarak hicri 1213 yılını veriyor. Bu tarih Miladi 14 Haziran 1798-3 Haziran 1799'a tekabül eder [Munis, 1999: 158].

⁷³ Nasireddin Töre (veya Din Nasır Bek) Buhara Emiri Şah Murad'ın oğludur ve Emir Haydar'ın kardeşidir. Babasının hakimiyeti döneminde, o 1796'dan beri Merv valisiydi. Abdülkerim Buhari'ye göre, Emir Haydar'ın başa geçmesinden sonra, o kardeşinin kendisini öldüreceğinden şüphelenerek İran'a kaçtı. Meşhed'de 1817'den 1829'a kadar yaşadı. Daha sonra buradan ayrılarak İstanbul'a gitti. Burada da uzun süre kalmayan Nasireddin Töre ertesi sene Moskova'ya geçti [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 129, 144, 158-159].

⁷⁴ Mangıt hanedanlığına mensup Danyal Biy'in oğlu olan Şah Murad, Buhara'da 1785-1800 yılları arasında yöneticilik yapmıştır ve Mangıt Hanedanlığı'nın ilk resmi yöneticisidir [Alpargu, 2002: 567].

⁷⁵ Baba Han, Fatih Ali Şah Kaçar'a verilen bir isimdir. Şah, Orta Asya'da daha çok bu unvanla anılmıştır.

İvaz İnak, babası Muhammed Emin İnak'tan devraldığı ve yaklaşık on üç yıl kaldığı *imaret* mansabında pek çok işler başarmış ve halkı barış ve huzur içinde yaşatmıştır. 12 Mart 1804 tarihinde vefat eden İvaz İnak'ın sekiz oğlu vardı: Bunlar Kutlug Murad İnak, İltüzer Han, Hasan Murad Bek; Muhammed Rahim Bahadır Han, Muhammed Nazar Bek, Abdulkerim Bek. Ölümünün ardından yerine oğlu İltüzer, inak olmuştur.

2.2.2.7 İltüzer'in İnaklık Dönemi

Muhammed Emin İnak döneminde, 1771 yılında doğan İltüzer Han, 1920 yılına kadar varlığını sürdürecektir olan Kongrat Hanedanlığı'nın kurucusudur. İltüzer, babası İvaz İnak'ın ölümünün ardından babasının vasiyeti, amcası Fazıl Biy ve Şah Niyaz Atalık'ın çabaları ve emirzadelerin oy birliği ile 7 Mart 1804 günü beklilik rütbesinden inaklık mevkiine yükseltilmiştir.⁷⁶

İnak olduktan kısa bir süre sonra babası vefat eden İltüzer, onun için büyük bir cenaze töreni tertip etmiştir. Cenaze işleri sona erdikten sonra, tüm soyluları ve hanlığın ileri gelenlerini huzuruna kabul ederek, onları önceki makam ve mevkilerine yeniden atamıştır. Her han ve inak değişiminde isyan çıkaran Yomutlar, yine isyan etmişler, tüm eyaletlerde halka zulmetmeye başlamışlardı.⁷⁷ İltüzer onları cezalandırmadan önce, kendisi için 1.000 miskal⁷⁸ değerinde bir tuğ yaptırdı ve onu değerli mücevherlerle süsledi. Zafer sancağı olarak adlandırılan bu tuğun hanlıktaki dört tüpeye izafeten dört tane gümüşten yapılmış alemi vardı.

Bundan sonra Yomut ve İmreli kabilelerine sefer düzenleyen İltüzer İnak, onları itaat altına almıştır.⁷⁹ Böylelikle hanlıkta istikrarı geri getirmiş ve ana yolların güvenliğini sağlamıştır. Zaferden sonra kendi kaldığı yerin karşısına yeni bir *divan-hane* inşa

⁷⁶ Munis, İltüzer'in bu görevi başlangıçta istemediğinden, ancak emirlerin ısrar etmesi yüzünden kabul ettiğinden bahseder. Ancak, Abdulkerim Buhari ise farklı bir açıklama getirir. Ona göre, İvaz İnak ölünce tüm halk toplanarak Kutlug Murad Bek'i inaklık makamına getirmek istemişlerdir. Ayrıca tüm kardeşler de bu görüştedir. Ancak, Kutlug Murad bu görevi istemediğini ve münzevi bir yaşam süreceğini, o yüzden bu makama İltüzer'in getirilmesinin gerektiğini ifade etmiştir. Böylece ittifakla İltüzer inak seçilmiştir [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 182].

⁷⁷ Mir Abdülkerim Buhari, Yomutların Hive Hanlığı'nda oynadıkları rolü Osmanlı İmparatorluğu'nda yeniçerilerin oynadığı role benzetir [a.g.e., 1876: 184].

⁷⁸ Hive Hanlığı'nda 1 miskal, 4.53-4.55 grama tekabül ediyor.

⁷⁹ Bu seferin ayrıntıları için bkz. Munis, a.g.e., ss. 186-191.

ettirmiş, bina yapıldıktan sonra da büyük bir toy verip kurultay düzenlemiştir. Muhtemelen bu kurultay sırasında kendini han ilan etmiştir.⁸⁰

2.3. İltüzer ve Muhammed Rahim Han Döneminde Kongrat Hive Hanlığı

2.3.1. İltüzer Han

İltüzer, inak olduktan yaklaşık altı ay sonra bir gece kardeşi Kutlug Murad'ı yanına çağırıp ona şöyle demiştir: *“Timurlenk, Nadir Şah ve Buhara Hanı Mangıt Muhammed Rahim hükümdar evladı mıdır yoksa bizim gibi insanlar mıdır? Onlar cesaretleri ve nitelikleri sonucu hükümdar olmuşlardır. Allah'a şükürler olsun ki, akla, cesarete ve askerlere sahibim. Daha ne kadar bu kukla hana yardım edeceğim? Allah'ın izni ile kendim han olmak istiyorum. Senin fikrin nedir? Kazak Han'a bir miktar para verip onu ülkesine göndereceğim, sonra da Yomut belasından kurtulacağım”* dedi [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 183]. Kutlug Murad da onun fikrini onaylayınca, ertesi gün İltüzer, kukla hanı kalesinden çıkararak Deşt-i Kıpçak'a gönderdi.⁸¹

İltüzer, kukla hanı gönderirken ona Kazaklardan yeni bir han isteyeceğini belirtmişti. Ancak topladığı kurultaya gelen ulema, soylular, atalıklar, inaklar ve diğerlerine şu konuşmayı yapmıştır: *“Artık han benim. Şu andan itibaren bizim Kazak Hanlarına ihtiyacımız yoktur.”* Toplantıda bulunan tüm soylular, Bek Pulad Atalık⁸² haricinde bu görüşü benimsemişlerdir.

⁸⁰ Munis İltüzer'in han olma aşaması hakkında bilgi vermez. Bu aşamayı biz daha çok Mir Abdülkerim Buhari'den öğreniyoruz.

⁸¹ Buhari, hanın Kazak olduğunu belirtiyor. Ancak, Munis onu Karakalpak olarak nitelemiştir [Munis, 1999: 203].

⁸² Bek Pulad Atalık Uygur, Muhammed Emin İnak ve İvaz İnak döneminde etkin bir rol üstlenmiştir. O Uygur kabilesinin atalığıdır. 1803 yılında Hanlıkta bulunan P. E. Veliçko ondan yiğit ve İvaz İnak'ın güvenini kazanmış ordu komutanı diye bahsediyor [Veliçko, 1861: 125].

Bek Pulad Atalık'ın itirazı ise şu yöndeydi: “*Bu hareket sana yaraşmaz. Baban ve atalarının izinden yürümelisin. Böyle ağır bir sorumluluğu üstlenmene Allah izin vermez.*” Ancak genel muvafakat üzerine bu fikri o da onaylamıştır.⁸³

İltüzer, han olduktan sonra soylulara, ulemaya ve aksakallara hihatler dağıtıp, adına hutbe okutturmuştur. Han olmasından dolayı, Özbek, Karakalpak ve Türkmen kabileleri kendisine cülus tebrikleri göndermişler, ancak Yomutlar bu şekilde davranmayıp isyan etmişlerdir. Ordu toplayıp Yomutlar üzerine yürüyen İltüzer Han, onlara ağır zayıatlar verdirmiş, beş yüz kişiyi öldürüp, beş yüzünü de esir almıştır. Böylece İltüzer, Türkmenleri hakimiyetine almış, hakimiyetine girmek istemeyen Yomutları da hanlıktan sürmüştü, onlar da Horosan'a göç etmişlerdir [Ivanov, 1958: 158].

Yomutların bertaraf edilmesinden sonra İltüzer Han, kardeşi Kutlug Murad İnak'ı başkentte vekili olarak bırakarak 1805 yılı başında Aral seferine çıkmıştır. Seferin nedeni ağabeyi Hoca Murad Biy'i yönetimden uzaklaştırıp iktidarı eline alan Töre Murad Sufi'ye bir ders vermektir. O ilk önce isyan eden Hoca-eli kabilesi üzerine yürümüş ve onları itaat altına aldıktan sonra Hoca-eli kalesini *kara-çeriklere*⁸⁴ yıktırılmıştır [Munis, 1999: 34]. Buradan ayrılan han, Kongrat'a yönelmiş ve şehrin kıyısında askerlerine savaş düzeni vererek Töre Murad Sufi ile savaşmıştır. Bunun yanında kuşatma toplarını Kongrat kalesi önüne kurdurarak şehri topa tutmuştur.⁸⁵ Ayrıca kaleyi dört bir yandan kuşatarak her bir yöne bir Özbek tüpesini konuşlandırmıştır. Kısa süre içinde başarı elde ederek düşmana ağır zayıat veren İltüzer, Kongrat'a yönetici olarak tekrar Hoca Murad Biy'i atayıp dönüş yolunu tutmuştur.

⁸³ Ne var ki, İltüzer Han, Bek Pulad Atalık'ın bu çıkışını asla unutmamış ve zamanı gelince onu öldürerek intikamını almıştır.

⁸⁴ *Kara-çerik*: Askeri seferler sırasında asıl orduya yardımcı kuvvetler olup çoğunlukla askerlere ilerleyebilmeleri için yol ve köprü inşa etmek ve kuşatma işlerinde yardım ederlerdi. Ancak gerektiğinde doğrudan savaş alanında da görev aldıkları olmuştur. Buhara Hanlığı'nda da kara-çerik olarak kullanılan terimin Hokand Hanlığı'ndaki karşılığı *kıl-kuyruk*'tur [Materialy po Istorii Turkmen i Turkmeni, 1938 / II: 357, dipnot 1].

⁸⁵ Bu, Munis'in Hive ordusunun top kullanmasından ilk bahsedişidir. Halbuki, hanlık Bekoviç Çerkaskiy seferini başarısız kıldıktan sonra, ganimet olarak yedi tane bakır kaplı top ele geçirmişti.

İltüzer Han birinci seferden döndükten iki ay sonra tekrar Aral üzerine sefere çıkmıştır. Seferin nedeni yine Töre Murad Sufi'nin uygunsuz davranışlarıdır. Sufiyi yenilgiye uğratması üzerine, o, hanın kardeşi Muhammed Rahim'in yanına gelmiş ve ondan suçlarının bağışlanması için ağabeyine ricada bulunmasını istemiştir. Muhammed Rahim ağabeyinden suçların affedildiğine dair *inayet-nameyi* aldıktan sonra, bunu adamlarından biri vasıtasıyla Töre Murad Sufi'ye göndermiştir [Munis, 1999: 213-216].⁸⁶ Böylece bölgede düzeni sağlayan han, 4 Temmuz 1805 tarihinde başkent Hive'ye dönmüştür.

Bundan sonra Hive hanı Buhara üzerine sefere çıkmayı tasarlamıştır. Munis, sefer nedenini ticaret yollarının güvenlik altına alınması ve Buhara Emiri Haydar'ın Türkmenlere yağma hareketlerinde destek olması gibi sebepler gösterse de⁸⁷ asıl sebebin Türk hükümdarlarındaki "Cihan Hakimiyeti Mefkuresi" olduğu aşikardır. Kendisini yeterince güçlü hisseden İltüzer Han, en büyük rakibi Haydar'ı ortadan kaldırmak istemiştir. Divanda Buhara üzerine sefer planını açıklayınca, Bek Pulad Atalık bunun ihtiyatsızlık olacağını belirterek itiraz etmiş ve şöyle demiştir: "*Buhara Hanı güçlüdür ve emrinde sayısız asker vardır. Bizim hanlığımız ise onunla boy ölçüşebilecek ve ona direnebilecek güçte değildir.*" [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 179, 186-187]. Bu sözler, atalığa zaten kızgın olan İltüzer'in garzını daha da artırmış ve kısa süre sonra onu katlettirmesine yol açmıştır. Atalıklarının öldürüldüğünü duyan Uygur kabilesi, atalığın oğulları idaresinde isyan etmiş ve İltüzer Han ile iki savaş yapmışlardır. Pulad'ın oğulları yenilince Buhara'ya sığınmak zorunda kalmışlar, İltüzer de Uygur kabilesinden pek çok kişiyi katletmiştir. Böylelikle hanlıkta İltüzer'e muhalefet edecek kimse kalmamış ve Abdülkerim Buhari'nin ifadesiyle "*kurdun zorla kabul ettirdiği bir barış ortamı*" oluşmuştur [a.g.e., 187].

İltüzer Han, hükümdarlığı sadece kendi sülalesinden olanlara ait kılmak için Ürgenç'te ikamet eden dönemin meşhur seyyidlerinden Ahte Hoca'nın kızını kendine

⁸⁶ Ancak, Abdülkerim Buhari, İltüzer'in Aral üzerine yaptığı bu seferlerin başarısız olduğunu ve hanın bir şey elde edemediğini geri döndüğünden bahseder [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 186].

⁸⁷ Munis Buhara üzerine sefer için dört neden ileri sürmüştür [Munis, 1999: 218-219].

nikahlamayı planlamıştır. Ancak Hoca bu teklifi reddetmesine rağmen kızı zorla Hive'ye getirten İltüzer onunla evlenmiştir.⁸⁸

Evlilikten sonra gücünü daha da artırmak isteyen İltüzer Han, Yomutlar'ı ülkesine davet etmiş ve onlara yağma sözü vermiştir. Bu teklifi kabul eden adı geçen Türkmen kabilesi hanlığa gelmişler ve Ürgenç civarına yerleştirilmişlerdir [Howorth, 1880: 919]. Munis ise Yomutlar'ın gelişini farklı bir nedene bağlamış ve onların kıtlık ve mera sıkıntısı yüzünden hanlığa geldiklerini ifade etmiştir [Munis, 1999: 217; Ivanov, 1958: 158]. Her ne şekilde olursa olsun, Yomutlar'ın hanlığa gelişi İltüzer'in askeri açıdan gücünü oldukça artırmıştır.⁸⁹

Bundan sonra Buhara üzerine yürüyen İltüzer Han, Buhara'ya sayısız akınlar yapmış ve bol ganimet elde ederek geri dönmüştür [Munis, 1999: 219-221].⁹⁰ Olayın ciddiyetinin farkına varan Buhara hükümdarı Mir Haydar, Harezmi üzerine bir ordu göndermiştir. İltüzer Han da Teke, Yomut, Salor, Çovdur, İmreli, Özbek, Kongrat, Kanglı, Mangıt ve diğer kabilelerden topladığı askerlerle bu orduya karşı çıkmış ve aralarında şiddetli bir çarpışma meydana gelmiştir [Howorth, 1880: 920]. Munis'e göre, başlangıçta önemli başarılar kazanan Hive ordusu, Bek Pulad Atalık'ın oğullarının etkisinde kalan Uygur halkının ihaneti yüzünden sarsılmış ve yenilmeye mahkum olmuştur [Munis, 1999: 227-228]. Dağılan ordu Amu-Derya nehrine doğru kaçmış ve büyük bir kısmı suda telef olmuştur. İltüzer Han da boğulanlar arasındaydı. Hanın kardeşleri Hasan Murad Bek ile Can Murad Bek de suda boğulmuşlardır. Kutlug Murad Bek Buharalılara esir düşmüş, diğer kardeş ve İltüzer'den sonra hanlık tahtına oturacak olan Muhammed Rahim ise kaçabilmiş ve Harezmi'ye dönmüştür. İltüzer'in tuğu da Buharalılarının eline geçmiştir [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 166].

⁸⁸ Mir Abdülkerim Buhari, arzusu hilafına yapılan bu evlilik yüzünden Ahte Hoca'nın İltüzer Han için ne hayatında, ne de devlet yönetiminde huzur bulmaması şeklinde beddua ettiğinden bahseder [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 188].

⁸⁹ Bundan sonra Türkmenler Hive ordusu için öyle önemli hale gelmişler ki, Özbekler ikinci planda kalmıştır. Bir sonraki paragrafta belirtildiği üzere İltüzer'in Buhara seferine katılan kabilelerin sayımında Türkmenler hem önce sayılmış, hem de sayı olarak daha fazla gösterilmiştir. Bu durum Muhammed Rahim Han dönemi için de geçerli olmuş ve Türkmenler hanın askeri başarılarında temel belirleyici rol oynamışlardır.

⁹⁰ İltüzer'in yaptığı akınlardan bahseden Munis, ganimet konusunda bilgi vermez. Buhari savaş ganimeti olarak 50.000'den fazla koyun ve birkaç bin deveden bahseder [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 161].

İltüzer Han'ın hükümdarlık süresi iki yıl, üç ay yirmi gündür. Öldüğünde yaşı otuz yedi idi [Munis, 1999: 229]. Munis'in belirttiğine göre devlet görevlilerinin salgut toplamalarını yasaklayan İltüzer Han, ayrıca bigarı da ortadan kaldırmıştır. Buna ilaveten o tüm ülkedeki erkeklere sarık takma zorunluluğu getirmiştir [a.g.e., 184]. Abdulkerim Buhari, İltüzer'in para darp ettirdiğini ve üzerinde şu ibarenin bulunduğunu yazar: “*Harezmi Hanları'nın varisi İltüzer, Allah'ın yardımıyla ismini altın ve gümüş üzerine bastırdı.*” [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 180-181]. Ancak bu para tedavüle çıkmamıştır.

2.3.2. Muhammed Rahim Bahadır Han

2.3.2.1. Doğumu ve Han Oluncaya Kadarki Dönem

Yazarımız Munis'in eseri *Firdevs El-İkbâl*'i ithaf ettiği ve Kongratlar'ın ikinci hükümdarı olan Muhammed Rahim, Ebu'l-Feyz Han ibn Gayip Han döneminde 1776 yılında doğmuştur. Ağabeyi İltüzer Han döneminde beklik⁹¹ rütbesine sahip olan Muhammed Rahim, onunla birlikte Kongrat seferinde ve hanın öldüğü Buhara ile yapılan savaşta görev almıştır.⁹² Ağabeyi öldürülünce hanedanlıktan savaşa katılanlar arasında kurtulan tek kişi olan Muhammed Rahim hemen Hive'ye gelmiştir. İltüzer için düzenlenen yas töreninden sonra hanlığın tüm soylularının toplandığı kurultayda büyük emir Fazıl Biy, emir Şah Niyaz Atalık ve Niyaz Muhammed Bek'in gayretleri ile inak seçilmiştir [Munis, 1999: 239].⁹³ Han, amcası Muhammed Murad Bek'i *divanı-ı âlâ*'nın gelir-giderlerinden sorumlu kıldıktan sonra, Sartlar'dan olan Muhammed Yusuf'u veziri (*mihter*) olarak görevlendirmiştir.

İltüzer Han, Buhara ile yaptığı savaşı kaybettiğinde, kardeşi Kutlug Murad Bek Buhara emirine esir düşmüştü. Onu sarayında ağırlayan emir, daha sonra kendine tabi olmak

⁹¹ XIX. yüzyılda Harezmi'de “bek” terimi herhangi bir resmi konumu olmayan Özbek kabile aristokrasisinin aile üyelerine verilen bir unvandır (yönetici hanedanın üyeleri de buna dahildir). Bu da gösteriyor ki, beklik terimi toplumsal bir mevkidir [Munis, 1999: 544, dipnot 19].

⁹² Muhammed Rahim'in han oluncaya kadar olan olayların ayrıntıları için bkz. Munis, a.g.e., ss. 231-243

⁹³ Muhammed Rahim, Buhara yenilgisi üzerine ülkede çıkan kargaşa ve isyanlar yüzünden hemen “han” unvanı almaya cesaret edememiş, inaklık unvanıyla yetinmek zorunda kalmıştır.

şartıyla onu Hive'ye inak olarak atamıştır. Ancak Kutlug Murad Hive'ye geldiğinde Muhammed Rahim'in çoktan han seçildiğini görünce buna razı olup ona tabi olmuştur. Buhara emiri Haydar'a da bir mektup göndererek durumu izah etmiş ve yapacak bir şeyi olmadığını belirtmiştir [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 167]. Kendisine Ürgenç⁹⁴ valiliği tahsis edilen Kutlug Murad, Muhammed Rahim Han'ın emrinde inak olarak hizmet etmeye başlamıştır. İleriki tarihlerde onun en önemli görevi, han sefere çıktığında hanlık başkentinde hanın *naibliğini* yapmasıydı.

Muhammed Rahim, inak olduktan sonra ülkede karışıklık çıkmış, hanlığın birçok yerinde isyanlar baş göstermiştir. Onun ülke içinde birliği sağlamak için yaptığı ilk teşebbüs, isyan edip Buhara Hanlığı'na tabi olan Beş-Kale Özbekleri'ne karşı düzenlediği seferdir. Onlar Buhara'ya tabi olduktan sonra Hive'yi yağmaya çıkmışlardı. Onların üzerine yürüyen Muhammed Rahim Han, onları yenilgiye uğratmıştır [Munis, 1999: 240-241].

Bundan sonra Muhammed Rahim, Buhara Savaşı'nda ölen İltüzer Han'ın gönderdiği Cengizli Ebu'l-Gazi'yi tekrar Hive'ye getirip onu 27 Temmuz 1806'da han ilan etmiştir.⁹⁵ Devlet görevlerine çeşitli atamalar yapan Muhammed Rahim, Seyyid Yusuf Hoca'yı *nakib*, Taghay Bek'i *atalık*, yazarımız Munis'i de *mirab* olarak görevlendirmiştir.⁹⁶

Ancak bir müddet sonra, o tekrar hanlık üzerinde hak iddia etmiş ve tüm devlet erkanının oybirliği ile han ilan edilmiştir.⁹⁷

⁹⁴ Aşağıda anlatılacağı üzere, Abdullah İnak olayına kadar Kutlug Murad İnak, Ürgenç yöneticiliği yapmıştır. İnak olayından sonra ise o Hezaresb valisi olmuştur.

⁹⁵ Bunu belirten Munis, Muhammed Rahim Han'ın niye böyle bir teşebbüste bulunduğu açıklık getirmez.

⁹⁶ Munis, imaret mansabını bıraktıktan sonra Muhammed Rahim'in yaptığı tek iş olarak avlanmaya gittiğinden bahsediyor [Munis, 1999: 242].

⁹⁷ Munis, Muhammed Rahim'i haklı çıkarmak için şu sözleri sarf etmiştir: “*Pek çok soylu özelliğe sahip olan Han, egemenlik mührünü elinde tutmak ve adaleti tebaası üzerinde yaymak istedi. Çünkü çok mülkü olan bir hükümdarın iyi bir yönetim sergilemediği her ülkede egemenlik yapısı zarara uğrar. Adalet mekanizması işlemezse halk zarar ve ziyana maruz kalır. Bu sebeple, o tüm emirlerine, ulularına, kendine yakın soylulara ve devlet erkanına danışmış ve 7 Şevval 1221'de (10 Aralık 1806) Muhammed Rahim Bahadır Han, Ebu'l-Gazi Han'ın egemenlik cübbesini soyarak, yönetim tacını çıkararak hakimiyet tahtına geldi ve uğurlu başına hükümet tacını koydu.*” [Munis, 1999: 243].

2.3.2.2. Muhammed Rahim'in Hanlık Dönemi

Hanlık tahtına oturduktan sonra yaptığı ilk iş, amcası Muhammed Rıza Bek'in tahtta hak iddia edip ayaklanması⁹⁸ üzerine onun üzerine yürümesidir. İsyan hareketine kalkıştıktan sonra Kıpçak⁹⁹ şehrine gelen Muhammed Rıza Bek burayı ele geçirmiş ve Töre Murad Sufi ve Uygur hakimi Muhammed Niyaz Atalık ibn Bek Pulad Atalık ile işbirliği içine girmiştir. Bu arada bazı şehirlerdeki Özbekler (özellikle Amu-Derya ile Yumri arasında yaşayan Özbekler ve Beş-Arık Özbekleri) de hana isyan ederek Muhammed Rıza Bek'e tabi olmuşlardır. Ayrıca, Buhara'dan da yardım talep eden amca, iyice güçlenmiştir. Muhammed Rahim Han onunla sayısız savaş yapıp, ancak başarılı olamayınca aralarında bir sulh akdetmek için Hive'ye gelen Muhammed Rıza Bek'i tutuklatmış ve yanındaki tüm adamlarla birlikte onu öldürmüş, böylelikle isyanı bastırmıştır.¹⁰⁰ Bundan sonra o, hakimiyetini tesis için büyük bir hareket başlatmış ve kendisine muhalif tüm Özbek soylularını öldürmüştür. Böylelikle Muhammed Rahim, hanlıkta kendisine muhalefet edecek kimseyi bırakmamış oldu [Murav'yev, 1977: 120].

2.3.2.3. Aral Üzerine Seferler

Hanlığın güneyinde hakimiyetini sağlamlaştıran Muhammed Rahim Han, bundan sonra yönünü kuzeye, Aral bölgesine çevirmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, bu bölgede hanın babası İvaz İnak döneminden beri Sufi kardeşler hüküm sürmekte ve özellikle hanlığın sıkıntılı günlerinde devlet aleyhine çalışmaktaydılar. Bu sorunu çözmek için Muhammed Rahim, hanlığının üçüncü yılında (1809) bizzat kendisinin kumanda ettiği bir sefer tertip ederek Kongrat üzerine yürümüş ve şehir önlerine gelerek savaş nizamı almıştır. Ordusunda Özbekler, Yomut ve İnreli başta olmak üzere Türkmen kabileleri ve Karakalpaklar vardı. Sağ kanada Mangıt soylularından

⁹⁸ Muhammed Emin İnak'ın oğlu olan Muhammed Rıza Bek'in bu hareketinden onun eski bir bozkır geleneği olan "tahtın en yaşlı üyeye ait olduğu" fikrine göre davrandığını anlıyoruz.

⁹⁹ Kıpçak şehri Amu-Derya nehrinin sol kıyısında bir şehir olup ana yerleşimcileri Özbeklerdir [Helmersen, 1995: 19].

¹⁰⁰ Munis, barış teklifinin Muhammed Rıza Bek'ten geldiğini ve onun art niyetli olup Hive'ye geldiğinde bir komplo ile hanı öldürme niyetinde olduğunu, hanın bunu öğrendiğinde Muhammed Rıza Bek'i ve adamlarını katlettirdiğinden bahseder [Munis, 1999: 253-254]. Murav'yev ise Muhammed Rahim Han'ın amcasıyla baş edemeyeceğini anlayınca sulh yaptıklarını ve uygun zaman gelince de onu tüm adamları ile birlikte öldürdüğünü ifade etmiştir [Murav'yev, 1977: 120].

Huday Nazar Atalık ile Nokuz liderlerinden Allah Nazar Biy ve Bek Balta Mirab'ı, Nokuz-Mangıt askerleri ile birlikte atadı; sol kanada Uygur soylularından Kerim-Berdi Atalık ile Nayman soylularından Oraz Ali İnak'ı Uygur-Nayman askerleri ile birlikte yerleştirdi. Merkeze ise kendi kumanda etti [Munis, 1999: 280]. İsyancıların lideri konumundaki Töre Murad Sufi ise Kongrat, Mangıt ve Çovdurlar'dan mürekkep ordusuyla hanın karşısına çıkmış ve aralarında “*korkunç bir savaş*” başlamıştır. Ancak savaş sonunda kesin bir başarı elde edilememiş ve geri dönmüştür.

Muhammed Rahim Han, Aral bölgesine ikinci seferine çıkmadan önce Töre Murad Sufi, Buhara ordusunun yardımıyla bölgede hakimiyetini sağlamlaştırıp kardeşi Hoca Murad Biy ve maiyetini Kongrat'tan kovunca, biy, Muhammed Rahim Han'a sığınmış ve kendisine *sadr (sedâret)* mansabı tevcih edilerek bir maaş bağlanmıştı [Munis, 1999: 283]. Hoca-eli halkını Kılıç İnak ile birlikte korumakla görevlendirilen bu biy, buraya tek başına hakim olmak istemiş ve ağabeyi Töre Murad Sufi'ye işbirliği teklif ederek onu buraya davet etmişti. Ayrıca, Ürgenç ve Gurlenli bazı soylular ile gizlice haberleşerek onları kendi tarafına çekmişti. Tüm bu haberleşmeler Muhammed Rahim'e ulaştınca, han onu tutuklatmış ve daha sonra beş oğlu ile birlikte 1809 yılının Şubat ayı sonunda onu idam ettirmiştir [Munis, 1999: 284-286].¹⁰¹

Kardeşinin idam haberini alan Töre Murad Sufi, Buhara emirine başvurmuş ve ondan yardım talep etmişti. Bu haber üzerine Muhammed Rahim Han onu cezalandırmak için, ağabeyi Kutlug Murad İnak'ı başkent Hive'de naibi olarak bırakarak 1 Haziran 1809 günü Aral'a ikinci bir sefer düzenlemek için başkentten ayrılmıştır. Kongrat'a yaklaşan ordu, şehir çevresindeki tarım arazilerini yağmalamış ve ihtiyaçları kadarını alıp, artanı yakmışlardır. Han, Kongrat şehrini kuşatmak istemiş, ancak, emirlerin aksi yönde görüş bildirmesi üzerine başkente dönmüştür [a.g.e., 291-292].

Muhammed Rahim Han, tahta geçişinin beşinci yılında, 14 Haziran 1810 tarihinde Aral üzerine üçüncü seferine çıkmıştır. 29 Haziran'da Kongrat önüne gelen han,

¹⁰¹ Ancak, Murav'yev bu idam hadisesine daha farklı bir açıklama getirir. Ona göre, ağabeyiyle aralarına fikir ayrılığı girince, Hoca Murad, Muhammed Rahim'e iltica etmiş, han da onu kabul ederek Hive'ye davet etmişti. Ne var ki, yaklaşık bir ay sonra şüphe altında olmayan bu adam katledilmiştir [Murav'yev, 1977: 121].

ordusunu beş parçaya bölerek savaş nizamı vermiştir: Emir Kılıç İnak ve Oraz Ali İnak sağ kanada (*barangar*); Heday Nazar Atalık Mangıt, Töre Atalık ve İvaz İnak merkez sağ kola (*ong kol*); Emir Kerim-Berdi Atalık Uygur, Bek Balta Mirab Nokuz, Munis ve Allah Nazar Biy sol kanada (*cavangar*); Abdullah İnak, Kalender Pervaneçi, merkez sol kola (*sol kol*) atanmış, Muhammed Rahim Han da Seyyid Yusuf Hoca Nakib, büyük emir Şah Niyaz Atalık ve Muhammed Yusuf Mihter yanında olduğu halde merkezde kalmıştır. Muhammed Rıza Koşbegi de öncü kuvvetlerin (*mukaddime-i sipah*) başına atanmıştır [a.g.e., 305].¹⁰² Silah ve topların da kullanıldığı savaş “çok kanlı” cereyan etmiştir. Savaşın sonunda kazanan taraf Muhammed Rahim Han olmuş ve Töre Murad, Kongrat’a sığınmak zorunda kalmıştır. Daha sonra muzaffer ordu tarlalardaki buğdayları talan etmiştir [a.g.e., 306].

Bu birinci savaştan sonra Muhammed Rahim Han ile Töre Murad Sufi arasında üç sıcak savaş daha meydana gelmiş, çok şiddetli geçen çarpışmalar sonucunda Töre Murad Sufi dayanamayıp her seferinde kaleye sığınmak zorunda kalmıştır. Hanın askerleri de tarla ve bahçeleri talan ederek Töre Murad Sufi’ye ait olan mahsulü mahvetmişlerdir. Ancak savaşların kazanılması, hana fazla üstünlük kazandırmamış ve kesin sonuç belirsizliğini korumaya devam etmiştir. Herhalde askerler arasında çıkan hoşnutsuzluğa kulak veren, başta Şah Niyaz Atalık olmak üzere ulu emirler hana şöyle demişlerdir: “Devletimiz için en hayırlısı şimdi geri dönmektir. Atlarımız ve askerlerimizin yük hayvanları (*ulagh*) dinlenmelidir ve daha sonra Kongrat’a geri gelmelidir. Çünkü şehirden çok uzakta kuşatmaya devam etmenin bir faydası artık yoktur.” [a.g.e., 312]. Han onların bu tavsiyesini kabul ederek geri dönüş yolunu tutmuş ve 23 Temmuz’da başkent Hive’ye ulaşmıştır.

2.3.2.4. Han’ın Yengi-Derya Bölgesinde Yaşayan Karakalpaklar Üzerine Seferi

Yengi-Derya Karakalpak yöneticilerinden Mangıtların başı Orun Bay Biy, Tanga-Hitaylar’ın başı İş Can Biy, Beş-Sarı Hitayların ulularından Barak Bahadır’ın kardeşleri Hasan Biy ve Esen-Keldi Biy, Kıpçak uruğu yöneticisi Tokta Pulad Biy ve Kenges kabilesinin Oymavut uruğu lideri Maman Biy, Can Murad İnak’ın öldürülmesi

¹⁰² Hive Hanlığı’nın bu geleneksel savaş düzeni (*yasal*) Moğol savaş düzeninin bir kopyasıdır. Bu savaş düzeni, teşkilat kısmında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

üzerine Yengi-Derya bölgesinde hiçbir hükümdar ya da hana tabi olmadan bağımsız hareket etmeye başlamışlardı.

Bunların itaat altına alınması için Muhammed Rahim Han, Kutlug Murad İnak idaresinde bir ordu göndermiş ve onları yenilgiye uğratmıştır. Belli oranda itaat altına alınmalarına rağmen onlar, özellikle Orun Bay, Hive'ye karşı Buhara'ya tabi olmayı ve *zekat* ve *haracı* emire ödeme yolunu seçmişlerdir. Bunun üzerine Muhammed Rahim onların üzerine iki müfreze asker göndererek onları itaat altına almıştır. Karakalpak biyleri de oğullarını saraya göndererek tabi olduklarını bildirmişlerdir. Ancak bir müddet sonra, onlar itaat yolundan ayrılarak Kazak kabilelerinden biri olan Çekli kabilesi lideri Abdülaziz Han ibn Gayib Han'a bir elçi göndererek ona tabi olacaklarını bildirdiler. Bu haberi alan Muhammed Rahim onlara karşı bir sefer hazırlığına girişti ve 18 Kasım 1810'da başkent Hive'den ayrılarak kendisine katılan askerlerle birlikte Yengi-Derya üzerine yürüyüşe geçti.

Hanın gelişini duyan Orun Bay ve İş Can Biy, oğullarını göndererek hana tabi olduklarını bildirdiler. Hanın tabiliklerini kabul etmesi üzerine yanlarındaki 5.000 aile (*ilat*) ile birlikte hanlık topraklarında yaşamak üzere göç ettiler. Esen-Keldi Biy, Tokta Pulad Biy ve Maman Biy ise handan yüz çevirerek Abdülaziz Han'dan yardım istediler ve yanlarında bulunan 5.000 aile ile birlikte Aral Gölü kıyısına göç ettiler [a.g.e., 336]. Bu hareketi haber alan Muhammed Rahim, onları cezalandırmak için peşlerinden ilerledi. Hive ordusunun üzerilerine geldiğini duyan asiler, sert hava koşulları yüzünden o sırada donmuş olan Aral Gölü üzerinde ilerleyerek gölde bulunan adacıklar üzerine geldiler. O sırada asiler tarafından bazı biyeler gruptan ayrılarak yanlarında bulunan 2.500 kişiyle Muhammed Rahim Han'ın yanına gelerek af talep ettiler. Sayıları azalan asileri takibe devam eden han, 3.000 kişilik seçme bir orduyla göle doğru ilerledi ve onlara göldeki bir adada rast geldi. Han, elçiler göndererek onları cezayla tehdit ederek teslim olmalarını isteyince, onlar da bunu kabul ettiler ve af dilediler. Muhammed Rahim Han onları affederek Aman Bay Yüzbaşı'yı onları göç ettirmekle görevlendirdi. Daha sonra bu işi Muhammed Rıza Koşbegi ve Bek Ali Mirab ile diğer bazı komutanlara veren han, dönüş yoluna geçmeden önce, Orun Bay Biy, İş Can Biy, Esen-Keldi Biy, Tokta Pulad Biy ve Manglay'a kendi kabilelerinin

idaresini (*hükümet ve eyalet*) teslim etti ve onlara *nişân-ı âlişan* ihsan etti. Orun Bay Biy'in oğlu Molla Devlet Nazar ile Hitay soylusu Taylak Bahadır'ı kendi maiyetine atayarak onlara *biy* unvanı tevcih etti. İsyanın elebaşısı Maman Biy ise görevinden alındı. Han, Karakalpaklar'ı büyük bir tazminat (*mal-i aman*) ödemeye mahkum ederek bunun toplanması için koşbegi, Muhammed Yusuf Mihter'in kardeşi Niyaz Muhammed Bay ve koşbeginin kardeşi Muhammed Kulu Bek'i görevlendirdi [a.g.e., 345-346]. Burada yapılacak işleri tamamlayan han, 5 Ocak 1811'de hanlık başkentine ulaştı.

2.3.2.5. Aral Bölgesinin Fethi

Karakalpakların itaat altına alınmasından sonra, han ülkedeki birliği sağlamak için kalan son engeli bertaraf etmek amacıyla hanlığının altıncı yılında Aral üzerine dördüncü seferini düzenlemeye karar verdi. Ancak, tam o sırada ülkede kıtlık baş gösterdi¹⁰³ ve tüm ülkeyi derinden etkiledi. Bunun üzerine seferi tehir eden Muhammed Rahim Han, kıtlık sona erince *yasavullarını* ve *sürdavullarını* hanlığın dört bir yanına göndererek ordunun toplanmasını emretti ve kendisi de Kutlug Murad İnak'ı başkentte naibi olarak bırakarak 22 Ağustos 1811'de Hive'den ayrıldı [a.g.e., 355].

Ordu toplandıktan sonra ilerleyen han, Kerim-Berdi Atalık'ı öncü kuvvetlerin (*mukaddime-i sipah*) başına atayarak Muhammed Niyaz Bek Mahrem, Muhammed Niyaz Gerçek, Berdi Bahadır ve Dosim Bahadır adlı komutanlarla Özbek, Karakalpak ve Türkmenlerden oluşan bir birliği onun emrine vererek Kongrat civarını yağmalarını emretti. Kendisi de Kongrat önlerine gelerek ordusuna savaş nizamı verdi. Er Niyaz Han'ın oğlu Koçkar Naib'in oğlu Devlet Murad Bek Umbay'ı Kutlug Murad İnak'ın tüm *nökerleri* ile birlikte şehrin güney kısmına atadı. Kerim-Berdi Atalık, Muhammed Niyaz Bek Mahrem, Kutlug Muhammed İnak'ın oğlu Muhammed Can Bek, Tanak Bahadır liderliğinde bir kısım askerler kalenin kuzeyinde konuşlanmasından sonra topların da kullanıldığı kuşatma hareketine başlandı [a.g.e., 359]. Han da kalenin çevresinde bir araştırma yaptırarak bir kuşatma kalesi (*kungura-i taşkir*) inşa ettirdi.

¹⁰³ Orta Asya'yı yayılan bu kıtlıktan Harezmi, Maverâünnehir, Horasan, Kabil ve Kandeher derin şekilde etkilenmiştir. Aşırı talepten dolayı tahıl fiyatları yükselmiştir [Munis, 1999: 354].

Bir yandan kuşatma devam ederken, bir yandan da askerlerin bir kısmı, asilere ait bahçe ve tarlaları yağma ederek asilerin mahsullerini yok ettiler. Askerler, özellikle tarım arazilerinin çok bulunduğu Maçan-Göl civarını yağmaladılar. İhtiyacı olan mahsulü yanlarına alan askerler, kalanları ya hayvanlarına yedirdiler, ya da mahvettiler.

Kale sıkı bir şekilde kuşatılmış olup giriş-çıkışlar kontrol altındaydı. Böylelikle, geceleyin kale halkı ihtiyaç duyduğu hiç bir şeyi kaleye nakledemeyecekti. Bu şekilde on beş gün süren kuşatmadan sonra kalede kıtlık baş gösterdi. Kuşatmanın sürdüğü sırada Töre Murad Sufi'nin gözleri kör olmuştu. O zamanının çoğunu inzivada geçiriyordu. O sırada bazı soyluların Sufinin yanından kaçıp Muhammed Rahim Han'a sığınmaları üzerine tahminimize göre Sufi'nin kör olmasından haberdar olan han, kaleye hücumla geçmiştir. Dış kaleyi ele geçiren askerler iç kaleye yönelmişler ve orayı da ele geçirerek Töre Murad Sufi'yi öldürmüşlerdir [a.g.e., 373].¹⁰⁴

Kalenin fethi tamamlanınca tüm askerler şehre girerek yağmaya başladılar. Bunu duyan han, Muhammed Yusuf Mihter, Muhammed Rıza Koşbegi, Yar Muhammed Divanbegi ve Hoca Mahrem'i özel bir birlikle ordunun çapulunu engellemek, reyanın mülkünü ve hanelerini talandan korumak, Sufi'nin haremi, mülkü ve hazinesini muhafaza etmekle görevlendirdi. Bu şekilde yağmanın önü alınarak Kongrat halkı sakinleştirildi. Daha sonra Sufinin akrabaları ve tüm soylular tutuklanarak hanın huzuruna getirildiler ve onların pek çoğu katledildi [a.g.e., 374].¹⁰⁵

29 Eylül'de han zafer bildireleri (*fetih-name*) yazdırarak onları elçilerle çevredeki ülkelere gönderdi. Çovdurlar'dan Kuvanç Bek Mangışlak'a; Molla İşim Bay Deşt-i

¹⁰⁴ Bu olay Mir Abdülkerim Buhari'de biraz farklı anlatılmıştır: Muhammed Rahim Han ile Töre Murad arasında savaş devam ederken, daha önce hanın hışmından kaçıp Aral'a sığınmış ve Töre Murad'ın muhafızı olmuş Hiveli bir mülteci, eski hükümdarına yaranmak için Sufi uyurken kendi oğlu ile birlikte onun üzerine saldırmış ve kellesini kesip bir çuvalın içine koymuşlar ve bunu Muhammed Rahim Han'a götürmüşlerdir. Bu hediye karşılığında da Muhammed Rahim, onları ödüllendirip kendi hizmetine almıştır. Hanlarının öldüğünü duyan Kongrat halkı da savaşmanın gereksiz olduğunu anlayarak teslim olmuşlardır [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 198].

¹⁰⁵ Murav'yev, fetih sonrasında yapılanlardan bahsederken, Muhammed Rahim Han'ın Töre Murad Sufi'nin hanımlarını, çocuklarını ve diğer yakın çevresini tutuklatarak huzurunda onlara korkunç işkenceler yaparak onları öldürttüğünden ve ayrıca onun hamile kadınların rahimlerini yardıarak ceninleri dışına çıkarttığından bahseder [Murav'yev, 1977: 121].

Kıpçak'taki Kazaklar'dan Tabin kabilesi lideri Nur Ali Han'ın oğlu Karatay Han'a; Allah-Berdi Hoca ve Molla İşim Bay'ın oğlu Can Muhammed, Sır-Derya kenarında yaşayan ekli kabilesinin yöneticisi Gayip Han'ın oğlu Abdülaziz Han'a; Can Nazar Biy, Kuban kıyısında yaşayan omokey kabilesi yöneticisi Sultan Timur Han'a gönderildiler [a.g.e., 376]. Han, Kazak yöneticilerinden, ayrıca, ellerinde bulunan Harezmlilerin esirleri serbest bırakmalarını istemiştir. Daha sonra Muhammed Rahim Han, Muhammed Rıza Koşbegi'ne Kongrat surlarını yıkmasını emretmiş ve surlar üç gün içinde yıkılmıştır.

Muhammed Rahim Han dönüş yoluna geçmeden önce Kongrat'ta sükunu sağlamış ve Muhammed Niyaz Gerçek Bahadır ile Berdi Bahadır'ı Aral'ın ortak yönetimine atayarak onlara *biy* rütbesi tevcih etmiştir. Sufinin öldürülmesinde büyük yararlılık gösteren Huday-Berdi Bacban ise mali işlerle (*dahl ve harc*) ilgilenmesi için onların ortağı (*sehîm ve şerik*) olarak atanmıştır [a.g.e., 379]. Tüm işleri yoluna koyduktan sonra, 1 Ekim Salı günü Muhammed Rahim Han, Kongrat'tan ayrılarak dönüş yoluna çıkmış ve 7 Ekim'de Hive'ye ulaşmıştır.

Hive'ye döndükten sonra Muhammed Rahim Han, Töre Murad Sufi'nin kızlarından birini kendisine eş olarak almıştır.¹⁰⁶

2.3.2.6. Muhammed Rahim Han'ın Birinci Deş-i Kıpçak Seferi

Kazak kabilelerinden omekey, Yayık ve Atıl kıyılarında yaylayıp, Sır-Derya ve Kuvanc nehri kıyılarında kışlıyorlardı. Muhammed Emin İnak döneminde onların hanı Ebu'l-Hayır Han'ın oğlu Er Ali idi. Onun yerine geçen Sultan Timur Töre, İrdar Yoluna yakın olduklarından, bu yoldan geçen Buhara, Harezmliler ve Rus kervanlarını sıklıkla yağmalıyor ve tüccarları öldürüyorlardı. Özellikle Kazak kabilelerinden omekey ve ekli, yol kesip kervanları soyuyorlardı [Munis, 1999: 388-389; Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 197; Howorth, 1880: 921].

¹⁰⁶ Munis, Muhammed Rahim Han'ın evliliklerinden sadece burada bahsediyor. Murav'yev'de geçen bilgilere göre, Muhammed Rahim'in birkaç evliliği olmuştur. O, İltüzer'in ölmesi üzerine onun seyyid hanımlarından biriyle evlenmiş, daha sonra seyyid iki hanımla daha evlenmiştir [Murav'yev, 1977: 120]. Murav'yev, hanın ileriki yaşlarından bahsederken, onun daha sakin ve ılımlı biri olduğundan ve haremde sadece yedi kadın olduğundan bahseder [a.g.e., 127].

Ayrıca, Kazaklar yasayı ihmal ederek Muhammed Rahim Han'ın fethettiği, kendilerine ait olmayan Yengi-Derya'da kışlamaya başlamışlardı. Bu sınır ihlali yüzünden kabile Muhammed Rahim'in gazabını celp etmiş ve Deşt-i Kıpçak'a bir sefer düzenlemesine neden olmuştur. Ancak o sıralarda, Merv Türkmenlerinden Teke kabilesi, hanlık içinde çapul hareketine kalkışmış ve cezaları daha elzem hale gelmişti. Buhara emiri ile elçi teatisinde bulunan Muhammed Rahim Han, onunla görüş alışverişinde bulunmuş ve böyle bir sefer için fikrini sormuştu. Çünkü o dönemde Merv bölgesi Buhara'ya aitti.¹⁰⁷ Buhara emiri, hana bir elçi göndererek Tekelileri kendisinin cezalandıracağını bildirmesi üzerine, Teke üzerine yapılacak seferden vazgeçilmiş ve tekrar Deşt-i Kıpçak seferi gündeme gelmiştir.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Kongrat'ın fethini duyuran fetihnameyi Kazaklara götüren Can Muhammed, fetihnameyi onlara takdim etmiş ve hanın esirlerin serbest bırakılması konusundaki talebini de tebliğ etmişti. Ancak bunu reddeden Çomekey kabilesi töre ve biyleri, Muhammed Rahim'in üzerlerine bir sefer düzenlemesine neden olmuşlardır [Munis, 1999: 391-392].

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Muhammed Rahim Han, Kutlug Murad İnak'ı Hive'de vekili olarak bıraktıktan sonra hükümdarlığının yedinci yılında, 26 Ocak 1812'de, başkentten ayrılarak Deşt-i Kıpçak'a yönelmiştir. Muhammed Rıza Koşbegi'ni mukaddime-i sipah olarak atayan han, onun yanına Töre Bek Kiyat, Molla Devlet Nazar ve Taylak Bahadır'ı kılavuz (*gaçarçı*) tayin etmiştir. İlerleyen ordu Orun-Bay-Kale'yi¹⁰⁸ geçtiğinde Kazakların ana kısmına rast gelmiş ve onları yağmalamıştır. Bundan sonra, askerlere *nefir* ve *kerraneyleri* öttürmelerini emrederek orduyu tekrar toplayan Muhammed Rahim, kaçan grupları takibe çıkmıştır. Dağılan grupları takip ederek hepsi ele geçirilmiş ve yağmalanmıştır. Ordu-yu Hümayun 100.000'den fazla koyun ve 40.000'den fazla devenin de dahil olduğu yüksek miktarda ganimet ele geçirmiştir. Ele geçirilenler içinde 500 bakire kız da vardı [a.g.e., 398].

¹⁰⁷ Muhammed Rahim'in sefer konusunda Buhara emirinin fikrini sormasını, Murav'yev, hanın kardeşi Kutlug Murad'ı kurtarmak için emire verdiği bazı taahhütlerden kaynaklandığını belirtiyor [a.g.e., 123].

¹⁰⁸ Orun-Bay-Kale, Yengi-Derya'da, Ak-Yakış'ın 225 km kuzeydoğusundadır.

Daha da ileriye gitmeye niyeti olan hana, Şah Niyaz Atalık'ın başını çektiği emirler ve soylular gelerek daha fazla ileri gitmenin gereksiz olduğu ve ele geçirilen ganimetin fazlasıyla yeterli olduğunu iletmişler ve handan ordunun geri dönmesini talep etmişlerdir. Han da onların teklifini kabul ederek dönüş hazırlıklarına başlanmasını emretmiştir. Bu arada tüm esirler sayılmış ve defterlere kaydedilmiştir. Ayrıca, ordu müfettişleri (*ariz*) askerleri deste deste saymışlar, Muhammed Yusuf Mihter de onlardan ganimetin beşte birini (*gan*) han namına tahsil etmiştir. Böylece Muhammed Rahim, Deşt-i Kıpçak seferinden muzaffer bir şekilde dönerek başkent Hive'ye ulaşmıştır.

Muhammed Rahim Han başkente döndükten sonra daha önce buraya gelmiş olan elçileri huzuruna kabul etti. Bunlar arasında İran hükümdarı Baba Han Şah'ın oğlu ve Horasan valisi Şehzade Veli'nin elçisi, Derregez yöneticisi Lütf Ali Çavuşlu'nun oğlu Begler Han'ın elçisi, Merv bölgesinde yaşayan Sarık kabilesi ekabirinden Murad Bek ve Nur Hoca Bek'in oğulları Mahmud Bek ile Ay-Doğdu Bek, Ahal Türkmen kabilesi liderlerinden Berdi Atalık, Aman Devlet ve Hal Nefes'in elçileri, Kazaklar'ın Orta Cüz'ünün hanı Aman Bay Biy'in kardeşi Kapan Bay vardı. Bu elçiler bağlı oldukları kabilelerin itaat ve bağlılıklarını bildirdiler. Görüşmelerden sonra han, onlardan gelen elçilerden her birine kendi elçilerini ve zekat tahsildarlarını (*amil*) katarak zekatları toplamaları için onları geri gönderdi.¹⁰⁹ Elçiler gönderildikleri yerlere ulaşarak üzerlerine düşeni ifa etmişlerdir.¹¹⁰

2.3.2.7. Muhammed Rahim Han'ın Horasan Seferleri

Muhammed Rahim Han, Horasan'a sefer düzenlemeye karar verince hazineden büyük miktarda parayı ihtiyaçlarını karşılamaları için askerlerine dağıttı. Kısa sürede sefere hazırlanılarak 12 Aralık 1813 tarihinde Kutlug Murad İnak'ı Hive'de naibi olarak

¹⁰⁹ Giden elçilerden vergi memurları sadece Türkmenlere gönderilmiştir, İranlılara ise dostluk için gönderilmiştir.

¹¹⁰ Munis, Muhammed Rahim Han hakkında bu bahsi tamamladıktan sonra, hanın hükümdarlığının sekizinci yıl olayları anlatıma geçmeden vefat etmiştir. Bundan sonraki olayları yeğeni Muhammed Rıza Agehi, hanın emri üzerine devam ettirmiştir.

birakan han şehirden ayrıldı.¹¹¹ Han, Muhammed Rıza Koşbegi ve Kerim-Berdi Atalık'ı öncü kuvvetlerin başına atayarak onları önden gönderdi. Yolda ilerlerken çeşitli kabilelerden kendisine tabilikler gerçekleşti. Hana tabi olanlar içinde en önemlileri Feth Ali Han ve Rıza-Kulu Han'dır. Daha da ilerleyen han, Mir-Kale'yi¹¹² kuşatmış, ancak ele geçirememiştir. Daha sonra geri dönüş yolunu tutan han, 2 Şubat'ta Hive'ye ulaşmıştır.¹¹³

Han, Horasan üzerinde seferdeyken, Hezâresb valisi Abdullah İnak, Adine Murad Naib'in kışkırtmasıyla isyan etmiş ve kendi *divanbegini* Buhara Emiri Haydar'a göndererek ona tabi olmuştu. Bunu duyan hanın vekili Kutlug Murad, hemen harekete geçmiş ve Hezâresb kalesini kuşatmıştır. Ancak buradan kurtulmayı başaran Abdullah İnak, Buhara'ya sığınmıştır [a.g.e., 417]. Seferden dönen han, Kutlug Murad İnak'ı Hezâresb valisi olarak atamış ve bundan sonra Hazeresb eyaleti iktidar ailesi üyelerinden *inak* veya *inak-beg* unvanıyla yönetilmeye başlanmıştır.

Han, Horasan üzerine ikinci bir sefer için hazırlıklarını yaparken, Teke kabilesi de isyan çıkarmış ve Harezmi'nin çeşitli vilayetlerine akınlar yaparak yağma hareketinde bulunmuştu. Bunun üzerine Muhammed Rahim Han, yasavullarını hanlığın dört bir yanına göndererek ordunun toplanmasını emretti ve 28 Şubat 1816'da Hive'den ayrılarak hızlıca Teke kabilesine doğru ilerledi. Ahal Türkmenleriyle karşılaşan ordu, onları yenilgiye uğrattı. Ordu daha da ilerleyerek karşılaştığı göçebe kabileleri yenilgiye uğrattı onları kılıçtan geçirdi. Daha sonra Han, Mengli Ali Kafir ile Seyyid Nazar Bek İmreli'yi elçi olarak Necef Ali Han'a¹¹⁴ kendisinin dost mu yoksa düşman mı olduğunu bildirmesi için gönderdi. Ayrıca, Oğlan İşan'ı Göklenlere kendisine tabi

¹¹¹ *Nasihü't-Tevârih*, (s. 252) şöyle der: "1228/1813'te Muhammed Rahim Han, Horasan valisi Muhammed Veli Mirza'ya muhalif olan Kürt hanları olan Rıza-Kulu Han Zaferanlı, Necef Ali Han Şadillu, Begler Han Çapuşlu ve Saadet Kulu Han Bughayırlu tarafından Horasan'a davet edildi." [Munis, 1999: 639, dipnot 939].

¹¹² Mir-kale Lütfabad'ın 5 km batısındadır.

¹¹³ Bu seferin yılını eserinde 1815 olarak veren Fraser, Muhammed Rahim Han'ın Horasan'a ilerlerken karşılaştığı Kürt kabilelerine birbirleri ile savaş, güç kaybetmektense onlara ortak düşmana karşı savaşmayı teklif ettiğini belirtiyor. Fraser, hanın Kürt kabilelerine böyle bir teklif götürmesini, zaten çölde yeterince yıpranan ordusunu daha fazla yıpratmak istemeyişine bağlıyor [Fraser, 1984: ilaveler kısmı 62].

¹¹⁴ Necef-Ali Han Kürt Şadillu için bkz. James, B. Fraser, *Narrative of A Journey into Khorasan in the years 1821 and 1822: with a new introduction by Edward Ingram*, Oxford: Oxford University Press, 1984, ss. 585-587 ve ilaveler kısmı [52]-[53].

olmaları için gönderdi. Han, Kızılca vadisinde iken Göklen-Kara Tüpeli Bayındır, Kara-Talkunlu ve Ergaçlu liderleri gelerek hana tabi olduklarını bildirdiler.

İlerleyen Muhammed Rahim Han, bir Kızılbaş ordusuyla karşılaştı. Hemen savaş düzeni alarak ordu vadinin kenarındaki dağa tırmandı. Açılan top ateşi sonucunda düşman ordusuna büyük kayıp verilmiştir [Munis, 1999: 438].¹¹⁵ Savaşın sonra Göklen uluları, liderleri Sultan Han başkanlığında hanın yanına gelip tabi olmuşlar ve han da onları göç ettirmiştir. Dönüş yoluna geçen Hive hanı, 24 Haziran'da Hive'ye ulaşmıştır. Bu sefer esnasında ordu büyük sıkıntılar çekmiş ve özellikle sıcak hava su kıtlığı yüzünden pek çok asker atsız kalmıştır. Ancak sefer başarıya ulaşmış ve pek çok ganimet ve esir ele geçirilmiştir [Murav'yev, 1977: 125].

Muhammed Rahim Han, tahta çıkışının on üçüncü yılında, üçüncü kez Horasan üzerine sefer düzenlemeye niyetlenmiş ve top ve cephanelikleri de ordu-yu hümayuna dahil ederek 18 Nisan 1818'de başkent Hive'den ayrılarak Horasan üzerine hareket etmiştir. Han, Dosim Biy'i Yomut askerleri ile öncü birlik (*haravul*) olarak atayarak önden göndermiştir. Ahal Teke Türkmen kabilesi üzerine yürüyen Muhammed Rahim, daha çok vur-kaç taktiği ile savaşan Tekelileri imha etmiştir. Izghand vadisine varınca Tekelilerin ana grubuyla karşılaşan han, orduya savaş düzeni aldırılmış ve şiddetli bir savaş başlamıştır. Teke soylularından pek çok kişinin de öldüğü savaşta, Türkmenler ağır zayıat vermiştir [Munis, 1999: 463]. Daha sonra yapılan başka bir savaşta Tekelilerin reisi Murad Serdar yenilgiye uğratılmış ve o kaçmak zorunda kalmıştır. Bu sefer daha çok yağma ve küçük birliklerin çevre bölgelere gönderilmesi şeklinde cereyan etmiş ve büyük miktarda ganimet ele geçirilmiştir.¹¹⁶ En sonunda Muhammed Rahim Han, 25 Temmuz'da başkent Hive'ye ulaşmıştır.

¹¹⁵ Muhammed Rahim'in bu savaşını Murav'yev şöyle anlatır: Muhammed Rahim Horasan üzerine yürüdüğü seferinde kendi ordusuna eşdeğer bir İran ordusuyla karşılaşmıştır. İran ordusu bazı yüksek tepeleri işgal edince Hive Hanı da karşı tepelere çıkmış ve iki ordu karşılıklı top ateşine başlamışlardır. Ancak Hive Hanı'nın topları kötü olduğundan onlar iyi iş göremediler. İki ordu arasındaki mesafe çok uzak olduğundan topların hiçbir etkisi olmadı. İran topları daha iyi iş görmesine rağmen onlar da karşı tarafta herhangi bir tahribat yapamadılar. Dört gün süren bu mücadelenin ardından topçular mühimmatlarını, okçular da oklarını bitirince ve sadece birkaç tesadüfi vuruştan ve her iki tarafın elde ettiği birkaç esirden sonra taraflar geri çekildiler [Murav'yev, 1977: 124-125].

¹¹⁶ 1818 yılında Horasan üzerine düzenlenen seferden Fraser şu şekilde bahsediyor. "Birkaç yıl önce, Teke Türkmen kabilesine kızan han, ordusunu toplayarak çözü geçti ve onları yenilgiye uğratarak dağlara sürdü. Burada onlar Rıza Kulu Han ve Necef Ali Han'dan destek gördüler. Bu sefer sırasında han askerler için sayıları önemli miktarda varan develere su yükletti; ancak bu önlem büyük felaketi

2.3.2.8. Muhammed Rahim Han'ın Deşt-i Kıpçak'a İkinci Seferi

İltüzer, hanlık tahtına çıkmadan evvel Hive'ye Kazak ve Karakalpaklar'dan han davet edilir ve ona biat edilerek devlet işleri yürürdü. İltüzer tahta çıktıktan sonra, son han Hive'den gönderilmiş ve Muhammed Rahim Han'ın iktidarının başındaki kısa bir dönem haricinde, bir daha Kazak ve Karakalpaklar'dan han talep edilmemiştir. Muhammed Rahim Han döneminde hanlık o kadar güç ve ihtişam kazanmıştır ki, artık Hive hanı Kazak Hanlığı'nda tahta kimin çıkacağına müdahale etmeye ve taht kavgalarında taraf olmaya başlamıştır. 1819 başında Hive'ye gelen Şir Gazi Han bu konuda en müşahhas örnektir. O, Muhammed Rahim Han tarafından Sır-Derya boyundaki Tört Kara kabilesinden olan Kazaklar'ın başına han olarak atanmıştır. Şir Gazi Han da bölge kadısı olan Bek Timur Akhund'u bu topluluğa kendi vekili olarak atayarak kıra göç etmiştir. Muhammed Rahim'in bu atamasından rahatsızlık duyan Şir Gazi Han'ın kardeşi Arenk Gazi, Bek Timur Akhund'un kendi tarafında olduğunu ve Kazak ulusunu ona tabi kılacağını söyleyip kıskırtması üzerine isyan bayrağını açmıştır [a.g.e., 477].

Şir Gazi Han bunu öğrenince onun üzerine yürümüş, ancak başarılı olamamıştır. Daha sonra kendilerine tabi Kazak ve Karakalpak kabilelerini dört gruba ayırarak, bir grubu Arenk Gazi'ye, bir grubu Akhund'a, bir grubu Nurum Gazi Sultan ibn Abdülaziz Han'a, son grubu da Şir Gazi Han'a teslim ettiler. Ancak, Akhund bu paylaşımından hoşnut olmadığından bir desise planmış ve Muhammed Rahim Han'ın huzuruna birkaç biy ile birlikte gelerek Şir Gazi Han'ın artık han olmak istemediğini ve kardeşi Arenk Gazi lehine hanlığı bırakmak istediğini, bu yüzden Arenk Gazi'nin han yapılması gerektiğini belirtmiştir. Han onu yanında alıkoyarak Şir Gazi ve Arenk Gazi'yi huzuruna davet etmiş ve Şir Gazi'nin saraya ulaşmasıyla Akhund'un komplosu ortaya çıkmış ve o maiyeti ile birlikte zincirlenerek zindana atılmıştır [a.g.e., 478].

Şir Gazi Han, Hive'de iken hastalanarak vefat etmiş, bunun üzerine Muhammed Rahim Han, onun oğlu Can Gazi Töre'yi Hive'ye davet ederek onu, babasının yerine

engelemede yetersiz kaldı ve onun at ve deve kaybı sayılamayacak kadar çoktu." [Fraser, 1984: ilaveler kısmı 64].

Kazak hanı olarak atamıştır. O günlerde Rusya'dan Nikolay Nikolayaviç elçi olarak Hive'ye gelmiştir.¹¹⁷

Akhund meselesinde Arenk Gazi de Hive'ye davet edilmiş, ancak o gelmemiştir. Muhammed Rahim, tekrar Arenk Gazi'ye elçi çıkarmış ve onu han ilan edeceğini belirtmişti. Ne var ki, o hanın sözüne güvenmemiş ve elçileri hapsedirmişti. Bu olaya kızan Muhammed Rahim, derhal ordusunu toplayarak 10 Şubat 1820'de, ikinci kez Deşt-i Kıpçak üzerine sefere çıkmıştır. Kısa sürede Kazakların yaşadığı bölgeye ulaşan han, Kiçik Bursuk¹¹⁸ civarında konaklamış olan asi liderlerinden Nurum Sultan'a rast gelmiş ve halkını yağmalayarak pek çok kişiyi öldürmüştür. Daha da ilerleyen han, pek çok Kazak uruguyla karşılaşmış onların hepsini darmadağın etmiş ve sayısız ganimet ele geçirmiştir. Muhammed Rahim Han bu sefere Şubat'ta çıkmıştı. Çünkü Şubat ayı Kazak göçebeleri için en kötü zamandı. Bu zamanda onlar hayvan yemi sıkıntısı çekiyorlardı. Ancak bu sefer Muhammed Rahim'in ordusu için de kötü olmuş ve büyük miktarda asker ve hayvan aşırı soğuk ve yem kıtlığı yüzünden telef olmuştur [a.g.e., 485]. O yüzden daha fazla ileri gidilmeyerek geri dönmüş ve 29 Mart'ta başkente ulaşılmıştır.

2.3.2.9. Buhara Üzerine Düzenlenen Seferler

Muhammed Rahim Han ile Buhara emirinin arasının açılma sebeplerinin başında Merv bölgesinde meskun Teke Türkmen kabilelerinin Harezmi'ye düzenledikleri yağma hareketleri gelir. Türkmenlerin bu hareketi hanın gazabını celb etmiş, ancak o Buhara emirine yazdığı nâmede Teke Türkmenlerinin yaptığı uygunsuz davranışları sıralayarak, onların cezalandırılması gerektiğini belirtmiş ve bu konuda onun fikrine müracaat etmiş, emir de onları kendisinin cezalandıracağını belirtmişti. Ancak o sözünde durmamış ve hatta Teke Türkmenleri'ne destek olmuştur. Murav'yev, Muhammed Rahim Han'ın Buhara üzerine sefer yapma nedenlerini analiz ederken, ağabeyi İltüzer gibi onun da Orta Asya'nın tek muktedir hükümdarı olma arzusunu dillendiriyor. Ona göre, Muhammed Rahim yeterince güçlenmeyi bekliyordu.

¹¹⁷ Bu elçi Murav'yev'dir. O Harezmi'ye 6 Ekim 1819'da ulaşmıştır ve Agehi'ye göre Muhammed Rahim Han onu 2 Aralık'ta huzuruna kabul etmiştir.

¹¹⁸ Kiçik Bursuk, Aral Gölü'nden kuzeye doğru genişleyen kumların ismidir.

Güçleninceye kadar da iki ülkenin de Müslüman olması hasebiyle savaşın caiz olmadığı fikrini halk arasında yaydığını belirtiyor [Murav'yev, 1977: 123]. Bunun doğruluk payı yüksektir. Çünkü Agehi'in ifadelerinden bütün Türk hükümdarları gibi onun da cihan hakimiyeti fikrine sahip olduğunu anlıyoruz.¹¹⁹

Buhara üzerine Ağustos 1821'de yapılan ilk sefere han kendisi katılmayıp, Yomut askerlerinden oluşan bir birliği Niyaz Bahadır komutasında Buhara eyaletlerinden biri olan Elcik üzerine akına göndermiştir [Munis, 1999: 495]. Kız-Kale mevkiinde Buhara ordusuyla yapılan savaşta Buhara soylusu Kurban Bay Toksaba tüm askerleri ile birlikte öldürülmüştür. Bundan başka, ayrıca, Buhara üzerine bir Çovdur birliği gönderilmiş ve bu birlik Verdanzi'yi yağmaladıktan sonra Buhara ordusuyla karşılaşmış ve onu yenilgiye uğratarak yedi karabaşlı tuğlarını ele geçirmiştir [a.g.e., 496-497].

Muhammed Rahim Han'ın bizzat katıldığı Buhara üzerine ilk seferi 10 Kasım 1821 tarihinde, hanlık tahtına geçişinin on yedinci yılında gerçekleşmiştir. Sefer için Hive'den ayrılan han, Elcik geçidine gelerek karargahını orada kurmuştur. Emir Haydar da ordusuyla birlikte gelip nehrin karşısında saf tutmuştur [a.g.e., 500]. Aralarında nehir olduğu için savaş yapılamamasına rağmen, iki ordu birbirini top ateşine tutmuşlar, yaklaşık on gün süren bu top bombardımanından iki taraf da bir sonuç elde edememiştir. Bunun üzerine Muhammed Rahim Han, Hive'ye dönmüştür.

Bir müddet sonra han, Buhara üzerine ikinci bir sefer düzenlemeye karar vermiş ve ordusunu topladıktan sonra 14 Mayıs 1822 Salı günü başkent Hive'den ayrılarak Buhara üzerine yürüyüşe geçmiştir. İlerleyen Hive ordusunun karşısına çıkmayan Emir Haydar, oğlu Ömer Han'ı göndermiş ve iki ordu Amu-Derya kıyısında Farab yakınında saf tutarak karşılıklı tüfek ve top atışıyla savaşmışlardır. Ömer Han yenilgiye uğrayarak savaş meydanını terk etmiştir [a.g.e., 510].

¹¹⁹ Mesela, Agehi, hanın tahta geçişinin on birinci yılı olaylarından ikinci Horasan seferinden bahsederken "Kızılbaş liderleri Muhammed Rahim Han'ın İskender gibi dünyayı fethettiğini duyunca Peserek'e gelerek kendilerini güvenlik altına aldılar." şeklinde bir ifade kullanmıştır [Munis, 1999: 437].

İlerleyen Han, Çarcuy şehrini kuşatmış, ancak ele geçirememiştir. Kutlug Murad İnak'ı ise Farab üzerine göndermiş ve bu şehir ele geçirilmiştir. Bunun üzerine çevredeki kaleler de teslim olmuşlardır.

Bu sırada Emir Haydar da ordusuyla Buhara'dan gelerek Farab kalesi yakınında karargah kurmuştur. Her iki taraf da savaş düzeni almış ve aralarında şiddetli bir savaş meydana gelmiştir. Savaş sonunda ise Hive ordusu yenilgiye uğramıştır [a.g.e., 517-518]. Yenilgi üzerine Muhammed Rahim Han geri dönmüş ve 18 Temmuz'da başkent Hive'ye ulaşmıştır.

2.3.2.10. Merv ve Hive Hanlığı

Bugünkü Türkmenistan'ın güneyinde, Kara-Kum çölünün altında bulunan Merv, verimli bir arazi üzerinde kurulmuş bir şehir olup Şah Murad döneminde Buhara idaresine geçmiştir [Wood, 1998: 51]. Hive Hanı Muhammed Rahim ise Merv'de yaşayan Teke Türkmen kabilesi üzerine 1809, 1816 ve 1818 yıllarında seferler düzenlemiş, bununla da yetinmeyip Soyun Biy idaresinde bir Türkmen birliğini 1819 baharında Merv üzerine göndermiştir.¹²⁰ Bu seferler sonucunda Merv bölgesinde yaşayan Teke ve Sarık Türkmenleri hana tabi olmuşlardır.¹²¹ Merv bölgesinin idari açıdan kontrolünün zorluğu Buhara emirinin askerlerini 1821'de bölgeden çekmesine yol açmış, Muhammed Rahim Han da bu boşluğu değerlendirerek Merv üzerine birkaç birlik göndererek burayı hakimiyeti altına sokmaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Merv daha sonra Hive hakimiyetine girmiştir, ama bu daha çok "Merv'in fethi" şeklinde değil, gönüllü bir bağlanma şeklinde olmuştur [Munis, 1999: 505-506]. Çünkü tabi olduğu sırada bölgeye herhangi bir Hive seferinden bahsetmek söz konusu değildir. Bunun sebebini daha çok Buhara'nın bölgeden ayrılması üzerine

¹²⁰ Firdevs El-İkbal'de Munis ve özellikle Agehi'nin Merv'de sadece Teke varlığı izlenimini uyandırmasına rağmen, burada sadece Teke kabilesi değil, Sarık kabilesi de yaşamaktaydı. Bunu Agehi'nin metni yazarken Sarık Türkmenleri ile Hanlığın dostane ilişkiler kurmasına bağlayabiliriz.

¹²¹ Ancak bu tabilik çok sağlam olmasa gerek, çünkü 1820 yazında Hive Han'ı bölgeye başka bir birlik göndermiştir.

Türkmenler'in güçlü bir idare altında kendilerini daha zengin kılmak için Hive'ye bağlanmak istemelerinde aramak gerekir.¹²²

1824 yılında Merv şehri yeniden inşa ve iskan edilmiş, Muhammed Rahim Han, ayrıca, kardeşi Kutlug Murad'ı buraya göndererek buradaki barajı tamir etmesini istemiştir. Ancak baraj bir müddet sonra yıkılınca, Merv'in eski değerinin geri kazanılması konusunda yapılan girişimler sonuçsuz kalmıştır [Munis, 1999: 526-527; Ivanov, 1958: 160].

2.3.2.11. Muhammed Rahim Han'ın Ölümü ve Karakteri

Agehi, Muhammed Rahim Han'ın hükümdarlığının son yılında Buhara emiri Haydar'dan bir *muazarat-name* geldiğini ve aralarında geçen düşmanlığı unutup dost olmak istediğini ve tebaasının huzur içinde yaşamasını istediğini belirtmiştir. Han da bu teklifi kabul ederek Buhara ile 1842'ye kadar sürecek bir barış yapmışlardır [Munis, 1999: 536-537].¹²³

Bundan sonra rahatsızlanan Muhammed Rahim Han'ın hastalığı artmış ve o 6 Mayıs 1825 günü vefat etmiştir. Cenazesi Pehlivan Mahmud'un hangâhında kendisinin inşa ettirdiği yere gömülmüştür. Muhammed Rahim Han zalim ve sert biri olarak tasvir edilse de, o Hive Hanlığı'nı kısa sürede Orta Asya'nın sayılı devletlerinden biri haline getirmiş ve soyluların gücünü kırarak merkezi otoriteyi sağlamlaştırmış ve devleti güçlendirmiştir. Munis'in de işaret ettiği gibi, düzenlediği seferler sırasında Muhammed Rahim Han, yanında yer alan kabile liderlerine mülk ve pek çok imkan sağlamıştır. Kendi zamanında Hive Hanlığı o zamana kadar sahip olmadığı sınırlara ulaşmış ve ülkede refah ve huzur sağlanmıştır. Kendisinden sonra ise hanlık tahtına oğlu Allah-Kulu Han (1825-1842) geçmiştir.

¹²² Merv bölgesinin Buhara ve Hive Hanlığı döneminde geçirdiği aşamalar William Arthur Wood tarafından müstakil olarak çalışılmıştır. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. William Arthur Wood, *The Sariat Turkmens of Merv and Khanate of Khiva in the Early 19th Century*, Unpublished Ph.D. Dissertation, Indiana University, October 1998.

¹²³ Ancak Burnes'a göre, Muhammed Rahim Han son günlerinde dindaşları üzerine düzenlediği bu seferlerden pişmanlık duymuş ve ölüm döşeğinde akrabalarına Buhara ile aralarındaki anlaşmazlığı kaldırmayı tavsiye etmiş, ölmeden önce de Buhara emirine bir elçi göndererek devamlı olarak üzerine sefer düzenlediği için ve ülkesinin ticaretine verdiği zararlardan dolayı af dilemiştir [Burnes, II, 1992: 384].

Murav'yev eserinde onu tasvir ederken şunları belirtmiştir:

“Muhammed Rahim uzun boylu, endamlı biriydi ve güçlü kuvvetli bir bünyesi vardı ve yüzünden kan fişkırıyordu. Elli yaşlarındaydı. Onun vahşi doğasını, dış görünüşü belli etmiyordu. Onun vücut hatları düzgündü ve ateş saçan ve insanın içini delen küçük gözleri vardı. Sakalı kısıydı. Sakalının rengi kızılımsı kahverengi idi. Onun sadece gözleri kendi milletine benziyordu. Diğer tüm özellikleri onun Hiveli'den ziyade bir Rus olduğu intibamı uyandırıyor; onun kızıl sakalı bu fikri daha da kuvvetlendiriyordu. Çünkü diğer tüm Özbekler siyah sakallıydı.

Duru bir zihin, çabuk kavrayış, hırs, canavar zalimliği, iktidar düşkünlüğü, müteşebbislik, yiğitlik, olağanüstü azim (sebat), açgözlülük ve şüphecilik. İktidar mücadelesi sırasında, onun içki ve kadına düşkünlüğü daha da arttı. Bir yandan içkisini yuvarlarken bir yandan da kurbanlarına uygulatacağı yeni tarz işkencelerin planlarını yapıyordu. O şimdi daha sakin ve ılımlıdır ve haremde yalnızca yedi kadın var... Ülke insanıyla karşılaştırıldığında okumuş bir insan (alim) olarak kabul edilebilirdi. Ana dili yanında, hem Farsça'yı hem de Türkçe'yi okuyup yazabilirdi ve astroloji ile tıp üzerine ihtisası vardı.

Kullandığı eşyalar basitti ve o tutumlu biriydi; Buhara ipeğinden dokunmuş cübbe giyerdi. Başına beyaz bir kumaştan sarık sarardı; Masasında iki ya da üç tabaktan fazla yemek bulunmazdı. Mesela pilav, yağlı safran çorbası veya tereyağsız fırında kızartılmış et. Onun yaşam biçimi daha çok göçebe yaşam tarzını andırıyordu. Çünkü o tüm yıl boyunca çadırda yaşıyordu. Evlerinde sadece hanımları yaşıyordu. Zamanının çoğu bozkırda, şahin ile ya da normal avcılık yaparak geçiyordu. Çulluk ve keçi onun favori av hayvanlarıydı...” [Murav'yev, 1977: 127].

3. DEVLET TEŞKİLATI

3.1. Genel Yapı ve Meşruiyet Sorunu

Kongrat Hanedanlığı idaresinde kurulan Hive Hanlığı'nın en çok temayüz etmiş hanı olan Muhammed Rahim (1806-1825), hanlığın merkezileşmesinde ve teşkilatlanmasındaki en önemli kişi olarak karşımıza çıkar. Onun döneminde hanlığın toprakları Aral Gölü'nün kuzeyinden Horasan içlerine, batıda da Buhara'ya kadar genişlemiş ve hanlık sistemi belli bir temele oturtulmuştur.

Ancak biz Kongratlar dönemi devlet teşkilat yapısından bahsetmeden önce, birçok kurum ve yapıyı devraldığı kendisinden önce Asya'da kurulan Türk devletlerinin ve özelde de Arabşahlı Hanedanlığı'nın yapısından bahsedelim.

Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinden beri, hükümdar olabilmek için Tanrı'nın gönderdiği soydan olmak gerekiyordu. Bütün Türk hükümdarları kendilerini böyle bir soya bağlamakta ve doğru ya da uydurma şecereler hazırlamaktaydılar.¹ Timuçin'in Cengiz Han adını aldığı kurultayda, Şaman Teb-Tengri (Kökçü), onun Gök Tanrı tarafından han olarak gönderildiğini ifade etmiş ve onun otoritesini ilahi temellere bağlamıştır [Grosset, 1996: 213]. Cengiz Han'ın asil soydan gelmesi ve büyük bir cihangir olması, kendinden sonra kurulan devletlerde onun etkisinin yoğun bir şekilde devam etmesine yol açmış ve pek çok alanda bu devletlerin yapısını derinden etkilemiştir. Cengiz Han'dan sonra, Orta Asya'da kurulan hiçbir devletin başına onun soyundan olmayan biri geçmeye cesaret edememiş ve hükümdarlık sadece onun soyuna münhasır olarak kalmıştır. Büyük bir lider olan ve Cengiz Han'dan sonra Orta Asya'da en büyük sınırlara sahip bir devlet kuran Timur dahi bu yetkiyi kendinde görememiş ve yanında kukla da olsa Cengiz Han soyundan gelen bir han bulundurarak daha mütevazı Türk unvanı olan *beg* (Arapça karşılığı *emir*) unvanını kullanmıştır. Bu anlayış, hemen hemen XIX. yüzyıla kadar varlığını muhafaza etmiştir.

¹ Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", AÜSBFD, c: XIV, sayı: 5, Mart 1959, ss. 69-94.

Ancak, XVI. yüzyılın başından itibaren bu sistem bazı esnemeler göstermesine rağmen, Özbeklerin Maverâünnehir, Harezmi ve Fergana'yı fethi, Orta Asya'daki göçebe unsurları güçlendirmiş, böylece Orta Asya'da Cengiz Han nesline münhasır olan hakimiyet anlayışı sonraki iki yüzyıl boyunca daha devam etmiştir [Bregel, 1982: 382]. Buhara Özbek Hanlığı'nın en büyük hanı olan Muhammed Şibani, eski sistemi yaşatmak için kurultay düzenleyip, Cengiz Han ananelerini ön plana çıkartmayı planlamış ve bunda da başarılı olmuştur [Alpargu, 1995: 93].

Muhammed Şibani Han'ın Merv Savaşı'nda yenilmesi üzerine, Harezmi'de başlangıçta Kızılbaşlara karşı dini ya da daha çok mezhepsel olarak niteleyebileceğimiz bir isyan hareketi başlamış ve bu isyan hareketine kalkışanlar kendilerine lider olarak da bir şeyhi uygun görmüşlerdir. Ancak, o Orta Asya devlet geleneğini iyi bilmesinden ötürü bu teklifi reddetmiş ve kendi yerine Cengiz Han neslinden gelen İlbars'ın "han" yapılmasını teklif etmiştir. Böylece, göçebe devlet geleneğini içinde barındıran bir hanedanlık Harezmi'de ortaya çıkmıştır. Hanlıkta iktidar, bu hanedanlık içinde kalmış ve han seçimi, toplanan kurultay sonunda ailenin en yaşlı üyesi iktidara taşınarak gerçekleştirilmiştir [Bregel, Eİr / II: 244]. Han seçiminden sonra, ülke hanedanlığın diğer üyeleri arasında taksim edilmiş ve elde edilen arpalık zamanla o üyenin ailesine miras kalmıştır.²

Hive Hanlığı, bu dönemde Buhara Hanlığı'na göre göçebe devlet geleneğine daha fazla bağlı kalmış ve devlet yapısı da kabile asabiyetine dayanan askeri bir teşkilatlanma özelliği göstermiştir [Gündoğdu, 1995: 207]. Buhara Hanlığı'nda ise göçebe iktidar fikri yanında Müslüman devlet fikrini de görmek mümkündür.³

Hive Hanlığı'nda Ebu'l-Gazi Bahadır Han ile devlet teşkilatı daha köklü bir yapıya kavuşmuş ve onun oluşturduğu han meclisi ile devlet işleri daha organize bir şekilde yürütülmüştür. Ebu'l-Gazi'nin devlet yapılanmasında böyle ciddi değişikliklere

² Hem Buhara, hem de Hive Hanlığı'nda hanların başa gelmesi üzerine genel teoriler için bkz. Martin B. Dickson, "Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century", *Trudi Dvatsat Pyatogo Mejdunarodnogo Kongressa Voskovedov, Moskova 9-16 Augusta 1960*, tom III, Zasedaniya Sektsiy X, XI, XIII, Izdatelctvo Vostochnoy Literatur, Moskova 1963, ss. 208-216.

³ Muhammed Şibani Han darp ettirdiği sikkenin üzerine "Allah'ın Halifesi ve Zamanın İmamı (İmāmu'z-Zaman ve Halifetu'r-Rahman)" yazdırmıştır [Alpargu, 2002: 577; Barthold, 1963: 269; Subtelny, 1983: 133].

gitmesinde, XVII. yüzyılın ortalarında Harezm'e kuzey bozkırından gelen iki yeni kabile etkili olmuştur. Bunlar Kongratlar ve Mangıtlar'dır.⁴

Ebu'l-Gazi'nin oğlu Anuşa Han'ın ölmesiyle hanlık idaresinde ciddi değişiklikler meydana gelmiş, artık yönetimin merkezine Özbek kabile reisleri olan "inaklar" geçmiştir. Benzer şeyler Buhara Hanlığı içinde geçerli olmuş ve hanlık "atalık" unvanına sahip kişilerce yönetilmiştir. 1740 yılında Nadir Şah'ın ülkeyi ele geçirmesiyle Harezm'de Arabşahlılar Hanedanlığı sona ermiş, ortaya çıkan iktidar boşluğunda, ülke çeşitli kabilelerin iktidar mücadelesine sahne olmuş ve en sonunda yönetimde Özbek kabile reislerinin ağırlığı artmıştır. Ancak, onlar kendilerini han ilan etmemişler ve Deşt-i Kıpçak'tan davet ettikleri Cengiz Han neslinden olan Kazak veya Karakalpak hanlarına tabi olmuşlardır. Görünüşte Cengiz Han neslinden olan kişi han kabul edilirken, aslında tüm sorumluluk ve yetki inakların ellerinde olmuştur. Literatürde bu durum "hanbazi" olarak adlandırılmıştır.⁵

XVIII. yüzyıl, Orta Asya'da iktidar anlayışının değişmesi açısından çok önemli bir yüzyıldır. Bu yüzyılda Orta Asya derin bir siyasi ve iktisadi buhrana düşmesinin yanında, her üç Orta Asya hanlığında da yönetici hanedanlıklar ile merkezi hükümetler zayıflamış, kabile yönetimlerinin ön plana çıktığı görülmüştür [Bregel, 1992: 193].⁶ Bu yüzyıla hanbâzi yönetim tarzı damgasını vurmuştur. Bu yüzyılda Orta Asya'da artık han otoritesi azalmış ve Cengizli hanedanlıklar önemini yitirmeye başlamıştır. Bu, Orta Asya'daki üç Özbek Hanedanlığı (Buhara, Hive ve Hokand) için de geçerli olmuştur. Böylece, Orta Asya'da göçebe devlet geleneğine aykırı olan yeni han ve kabile menşeli hanedanlıklar ortaya çıkmış oldu: Bunlar Buhara'da Mangıtlar, Hive'de Kongratlar ve her ne kadar Cengiz ahfadından birini tahttan indirmemiş olsalar da Hokand'da Mingler'dir. Ancak yeni hanlarca ortaya konulan böyle bir hareket,

⁴ Harezm bölgesinin yanında, özellikle Buhara'da nüfuz sahibi olan ve aynı zamanda Buhara'da 1753 yılından 1920 yılına kadar sürecek hanedanlığa ismini verecek Mangıtlar hakkında bkz. Yuri Bregel, "Mangit" ve "Mangits", *El*², c: VI, ss. 417-419; Arminus Vambéry, *History of Bukhara: From the Earliest Period Down to the Present*, second edition, London 1873 (Netherlands 1979), ss. 346-419.

⁵ Orta Asya Hanlıkları'nda genelde emir veya inak unvanı kullanan ve bu tür yönetim sergileyenler ve genel nitelikleri üzerine bkz. R. D. McChesney, "The Emirs of Muslim Central Asia in the XVIIth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c: XXVI, Leiden, 1983, ss. 33-70.

⁶ Ayrıca, İran üzerine yazılmış olsa da, XVIII. yüzyılda kabilelerin yönetimde ön plana çıkması hakkında bkz. A. K. S. Lambton, "The Tribal Resurgence and the Bureaucracy in Eighteenth-Century Persia", *Studies in Eighteenth-Century Islamic History*, ed. by T. Naff and R. Owen, Carbondale, 1977, ss. 108-129.

özellikle göçebe anelerin güçlü olduğu Harezmi'de, kolay kabullenilmemiş⁷ ve yeni hanedanlıkların ilk temsilcilerinden sonra, diğer hanlar daha mütevazı unvanlarla yetinmek zorunda kalmışlar ve tekrar kukla hanları iktidara taşımışlardır [Barthold, 1963: 278-279]. “Ara dönem” ya da “geçiş dönemi” [Alpargu, 2002: 567] olarak adlandırabileceğimiz bu dönem atlatıldıktan sonra yeni sistem tekrar uygulanmaya devam etmiştir.

XVIII. yüzyılda Orta Asya'da “han” unvanını kullanan ilk kişi Buharalı Muhammed Rahim Atalık'tır. O 1756 yılında Astrahanlı Ebu'l-Feyz ve onun oğlu Abdülmümin'i öldürdükten sonra hükümdar olmuştur. Harezmi'de ise yeni sisteme yönelen ilk kişi İltüzer (1804-1806) olmuştur. O, inak olduktan yaklaşık altı ay sonra ağabeyi Kutlug Murad İnak'ı bir gün yanına çağırarak ve Timur, Nadir Şah ve Mangıt Muhammed Rahim'in Cengiz Han neslinden olmadıkları halde hükümdarlık tahtına oturdukları ve bunun için sadece cesaret ve sahip oldukları niteliklere dayandıklarını vurgulayarak, kendisinin akla, cesarete ve askere sahip olduğunu belirtmiş ve hükümdarlık tahtında hak iddia edeceğini kardeşine söylemiştir. Kardeşi de bu fikri onaylayınca planını tatbik etmiştir.

Bununla birlikte yine de, başta Harezmi olmak üzere her üç Özbek Hanlığı'nda da, Cengiz Hanedanlığı ile nesep ve tarihi münasebetler oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak, ilginçtir ki, bu Cengiz Han nesli ile evlilik münasebetleri kurmak yerine⁸ kökleri Cengiz Han'a kadar dayanan bu hanedanlıkla bir takım irtibatlar kurmaya çalışılmıştır. Aslında, Harezmi'deki Kongrat Hanedanlığı için bu tümünden temelsiz bir yaklaşım değildi. Şayet İltüzer'in ve mensup olduğu Kongrat kabilesinin, Cengiz Han devrindeki Kongrat kabilesi ve bu kabilenin noyanları⁹ ile doğrudan bağlantısı ispat edilebilirse meşruiyet problemi çözülmüş olacaktı. Çünkü Kongrat (Onggirad) kabilesi Cengiz Han devrinde seçkin bir yere sahipti ve bu kabilenin reisi olan Dey Noyan, Cengiz Han'ın kayınpederi idi. Ayrıca, Cengiz Han'ın kabilesi olan Kiyat-Börjigin ile

⁷ Harezmi'de bunun en belirgin örneği Uygur atalığı olan Bek Pulad'ın davranışlarıdır. Bu itirazı, onun öldürülmesine yol açmıştır.

⁸ Timur, Cengiz Han ile nesep bağına sahip olmasının yanında bu soyla evlilik yolunu da tercih etmiş ve *küregen* unvanını almıştı [Togan, 1972: 75-84; Subtelny, 1983: 130-131].

⁹ Noyan unvanı ve sahip olduğu anlamlar için bkz. B. Y. Vladimirov, *Moğolların İçtimâi Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara: TTK Yayınları, 1995, ss. 157-159.

Kongrat kabilesi Cengiz Han'dan çok önce ve ondan sonra da birbirlerine kız alıp vermişler ve birbirinin *hudadı* (dünür) olmuşlardı [Vladimirstov, 1995: 77]. Munis bu bağlantıyı Kongrat kabilesinin ilk yöneticisi Kalciday Han'ın, Hive Hanlarının menşeyini teşkil eden Balgalı¹⁰ kabilesinden olduğunu iddia ederek basitçe yapmıştır [Munis, 1999: 82]. Bundan sonra o, eseri *Firdevsü'l-İkbal*'de, Kalciday Han'dan İltüzer Han'a kadar ekberiyet yoluyla kesintisiz bir şecere oluşturmuş ve bu Kongrat kabile reislerini devlet mekanizmasında her zaman için en yüksek mevkilerde göstererek onların saygın kişiler olduğunu ifade etmiştir.¹¹ Harezm'de, özellikle, XVII. yüzyıldan itibaren bu Kongrat kabile reislerini, biz pek çok kaynak ışığında, yönetimde etkin olduklarını ve hatta bir dönemden sonra da gerçek yöneticiler olduklarını görüyoruz.

Ne var ki, Munis'in oluşturduğu bu şecerede bazı noktalar hâlâ belirsizdir ve hatta şecere oluşturulurken onun kasti tahrifatlar yaptığını iddia etmek çok da yanlış bir yargı değildir. Munis'in Kalciday Han'ın Balgalı uruğundan olduğu iddiasını ispat edebilecek bir konumda değiliz. Yuri Bregel'in de değindiği gibi elimizdeki mevcut kaynaklardan bunu ne ispat edebiliriz, ne de reddedebiliriz [Bregel, 1982: 384; Munis, 1999: 594]. Ancak şeceredeki *Yadigar*'ın çağdaşı olan *Musa Biy* ile *Umbay İnak* bahislerinde bazı noktalarda tahrifat açıkça bellidir.

Munis, *Musa Biy* bahsini yazarken ana kaynağı şüphesiz *Ebu'l-Gazi*'dir ve iki kaynakta da ifadeler tamamen aynıdır. Ancak *Ebu'l-Gazi*, *Musa Biy*'i bir *Mangıtlı* olarak ifadelendirirken [Ebul Gazi, 1925: 199], Munis onun *Kongratlı* olduğunu ileri sürmüştür [Munis, 1999: 90-91]. *Bozkır* tarihi konusunda büyük bir otorite olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz *Ebu'l-Gazi*'nin böyle bir yanlışlık yapması zor gözüktüyor. Munis'in ana kaynağı ile bu konuda çelişmesi ancak onun kasti tahrifat yolunu seçmesiyle açıklanabilir. Diğer bir mevzu da siyasi tarih kısmında bahsettiğimiz üzere *Umbay İnak* meselesidir. *Ebu'l-Gazi*'nin sadece "bir adam" [Ebul Gazi, 1925: 311] diye bahsettiği kişiyi Munis'in, *Ebu'l-Gazi*'nin sonraki döneminde

¹⁰ B. V. Andrianov, Muhammed Emin ve İvaz İnak dönemlerinden bahsederken onların Özbek Kongrat kabilesi olan Balgalı'nın *Sagır* uruğundan olduklarını belirtmiştir [Andrianov, 1958: 69].

¹¹ Kalciday Han'dan İltüzer Han'a kadar olan dönem için bkz. Munis, a.g.e., ss. 82-167.

onun veziri olan Umbay İnak olarak lanse etmesi şüphe uyandırıyor. Çünkü Ebu'l-Gazi'nin bu yetkiyi verdiği kişiden bahsetmemesi düşünülemez.

İltüzer Han, kendi hanedanlığına şecere bağlantısına ilave olarak başka bir ayrıcalık daha sağlamak istemiş ve bunun için de Ürgenç seyyidlerinden Ahte Hoca'nın kızını kendine nikahlamayı uygun görmüştür [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 284]. Bunun için hocanın muhalefetine rağmen kızını kendine nikahlamış ve kendi neslinin seyyid olmasını sağlamıştır. Ancak hocanın ona beddua etmesi, Mir Abdülkerim'e göre, İltüzer'in Buhara ile giriştiği savaşta yenilmesine yol açmış ve halefi olan Muhammed Rahim, ilk önce Ebu'l-Gazi V.'yi kukla han olarak tekrar tahta çıkarmış ve 1806 yılının sonunda ancak kendini han ilan etmiştir. Ne var ki, aynı metoda (seyyid bir hanımla evlenme) Muhammed Rahim de başvurmuş, ölen hanın seyyid hanımıyla evlenmesi yanında başka seyyid hanımlarla daha evlenmiştir.

3.2. Hakimiyet Anlayışı, Hükümdar ve Vasıfları

Hive Hanlığı'nda devlet ve hükümdarlık kurumu eski Türk devlet geleneğinden pek çok şeyi tevarüs etmiştir. Eski Türk hakimiyet anlayışında hükümdarlarda Tanrı'nın sadece o kişiye bahsettiği bazı vasıflar vardı. Bu anlayış içerisinde Türk hükümdarları yetkiyi Tanrı tarafından bağışlanmış bir lütuf olarak alıyorlardı. Yani, Tanrı hükümdara yönetme yetkisi, devlet, baht ve iyi talih verdiği için o yönetici oluyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, hakimiyetin menşei ilahidir.¹²

Tarihte kurulan Türk devletlerinde hükümdarların hemen hepsi de “cihan hakimiyeti mefkuresi”ne sahip olmuşlar ve devleti kurduktan sonra tüm dünyaya hakim olmayı en büyük gaye edinmişlerdir.¹³

¹² Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, c: II, 1996, ss. 30-36.

¹³ Mesela, Timur için bkz. Lambton, A. K. S. “Early Timurid Theories of State: Hafız Abru and Nizam Al-Din Şami”, *Bulletin D'Etudes Orientales*, tome XXX, Damas 1978, ss. 3-4. Ayrıca, genel olarak Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi için bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi: Türk Dünyası Nizamının Milli İslami ve İnsani Esasları*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980.

Munis'in pek çok ifadesinde bunu görmek mümkündür. O, hükümdarın ilahi yardım ile dünyanın tüm yerleşik topraklarının yakında onun mülkü olacağını ve Allah'ın yardımını ile tüm yedi iklimin¹⁴ onun hakimiyetine gireceğini vurguluyor [Munis, 1999: 10].

Bir diğer örnekte de Munis, Muhammed Rahim Han'ın, Karakalpaklar'ın itaat altına alınması sırasında Aral Gölü'ne girip onları yenilgiye uğratması bahsinde, hanı “*kara ve denizlerin hakimi*” [a.g.e., 343] olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Muhammed Rahim Han'ın, Kongrat'ı fethettikten sonra oradan “*ilahi koruma altında*” [a.g.e., 379] ayrıldığına ve Muhammed Rahim'in “*dünyayı fethetmeye çıktığına*” [a.g.e., 437] vurgu yapmaktadır.

Munis tarafından “*gezegenlerin şanslı birleşmesinin efendisi*”¹⁵ olarak nitelenen Hive Hanları ayrıca adalet sahibi, cömert, şeriata koruyucusu, iyi talih sahibi, metanetli, şiir bilgisine sahip, din adamları, şairler ve bilginlerle sürekli iç içe [a.g.e., 4, 11, 231-232], avcılığı çok seven, yönetim ve mali konularda uzman ve yiğit olmaları ile mazlumların yanında yer alıp zalimlerin elini kesmeleri gibi bazı hususlara sahiplerdi. Munis bir yerde, hanın Allah'a güveninin çok, mütevazı ve kibirden uzak biri olduğundan bahseder [a.g.e., 10-11].

Hive Hanlarının en çok kullandığı unvanlar (elkab) “*muzaffer*”, “*fatih*”, “*el-muzaffer ve 'l-mansur*”, “*ebu'l-feth*”, “*mu'izzü'd-devle ve 'd-din ebu'l-muzaffer ve 'l-feth*”dir. Ayrıca onlar “*Harzemşah*” unvanını da kullanmışlardır [Koçnev, 1990: 438].

Türk-İslam devlet geleneğinde hükümdarlık işareti olarak, her ne kadar açıkça belirtilen bir kural olmasa da, Cuma Namazı sırasında hutbede hükümdarın isminin okunması bir adetti.¹⁶ Bundan kasıt yeni hükümdarın tahta çıktığını tüm reaya duyurmaktır. Diğer bir hükümdarlık alameti olan hükümdar adına sikke bastırma

¹⁴ “Yedi iklim hakim olmak”, hemen hemen tüm İslam devletlerinin ana gayelerinden biri olmuş ve bu sıklıkla tarihi eserlerde vurgulanmıştır. Mesela, İlhanlı hükümdarı Gazan Han, “İslam'ın Padişahı ve Yedi İklimin Efendisi” unvanını kullanmıştır [Petrushevsky, 1970: 153].

¹⁵ Bu, “Sahib-Kıran” olarak ifade edilmiştir. Venüs ve Jüpiter ya da Venüs ile Güneş'in birleşmeleri sırasında doğan kişi anlamındadır. “Eşref saati” olarak da ifade edilen bu zaman dilimi başta Timur olmak üzere pek çok Türk hükümdarının lakabıdır.

¹⁶ Daha fazla bilgi için bkz. A. J. Wensinck “*Khutba*”, EI², V, ss. 74-75.

hemen hemen tüm Türk devletlerinde kullanılmıştır. Ayrıca hükümdarın sarayın kapısında davul vurulması yeni hükümdarın tahta oturduğunun başka bir delilidir.¹⁷

Hive Hanlığı'nda da bu gelenek devam ettirilmiş ve hükümdarlık alametlerinden olan hutbenin yönetici adına okunması, sikke bastırma ve hükümdarlık mührü kullanma ile hükümdar namına davul çalınması Hive hanlarınca yapılmıştır. Kongrat Hive Hanlığı'nın ilk hükümdarı İltüzer de kendi adına hutbe okutturup, para bastırmış¹⁸ ve sarayının önünde davul çaldırmıştır. İltüzer kendisine 1.000 miskal¹⁹ ağırlığında bir de tuğ yaptırıp, bunu değerli mücevherlerle süslemiş ve onu “zafer sancağı” olarak isimlendirmiştir.²⁰ Tuğun saf gümüşten yapılmış dört tane sancağı vardı. Dört sancağın her biri Özbeklerin dört tüpesinden birine izafe edilmişti [Munis, 1999: 177-178].

Hive Hanlığı'nda İslamî unsurların kuvvetli olduğunu vurgulamak için, Munis, İltüzer ve Muhammed Rahim Han için “tüm dünyada zamanın halifesi” unvanını kullanmıştır.²¹

Hive hanları, bir hükümdarlık nişanı olarak taç takmamışlardır. Onun yerine sorguç (*cigha*) [a.g.e., 277] kullanmışlardır. Bu sorgucu onlar sarıklarının kenarına ilştiriyorlardı. Abdülkerim Buhari, İltüzer tahta çıktığında başının sağ tarafına mücevherle süslenmiş bir taç koyduğundan bahseder [Mir Abdülkerim Buhari, 1876: 185].

Murav'yev, eserinde Muhammed Rahim Han'dan bahsederken, Hive'deki hükümet şeklinin despotluk olduğundan, yöneticinin mutlak yetkilerle donatıldığından ve

¹⁷ Türkler'de davul ve nevbet için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c: VI, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, ss. 27-30; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c: VIII, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, ss. 1-238.

¹⁸ İltüzer Han, her ne kadar para bastırıyorsa da, bunu tedavüle çıkarmaya vakti olmamış, ama kendisinden sonra gelen Muhammed Rahim Han bir darphane kurdurarak, kendi namına para bastırabilmiştir [Murav'yev, s. 122].

¹⁹ Munis'in bu ifadesine inanacak olursak tuğ için 4.5 kg altın kullanılmıştır. Çünkü o devirde 1 miskal yaklaşık 4.53-4.55 grama tekabül ediyor [Munis, 1999: 611, dipnot 621].

²⁰ Türkler'de tuğ ve bayrak için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c: VI, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

²¹ Benzer unvan kullanımı Buhara Özbek Hanı Muhammed Şibani Han tarafından da yapılmıştı. Siyasi teoride “halife” terimi ülkede şeriatin üstünlüğünü sembolize eder. Daha fazla bilgi için bkz. A. K. S. Lambton, “Khalifa: In Political Theory”, *EI²*, c: IV, ss. 947-950.

kanunlarla ve geleneklerle herhangi bir sınırlamanın söz konusu olmadığından söz eder. Ayrıca, hanlığın sadece hükümdarın çıkarları doğrultusunda yönetildiğine ve hanın tüm tebaayı kendi malı gibi gördüğüne vurgu yapar [Murav'yev, 1977: 128]. Munis de hükümdarın mutlak olduğundan ve büyük saygı gördüğünden bahsetse de eserinin satır aralarından bazı şeyleri okumak mümkündür. Eski bozkır geleneğini terk edip, Cengiz Han neslinden gelmeyenlerin yönettiği Hive Hanlığı'nda hükümdarların, hanlık nüfusunu oluşturan kabileler, soylular ve hanlığı çevreleyen diğer devletler arasında mutlak yönetici olması büyük bir sorundu. Munis'in pek çok ifadesinde, hükümdarların Özbeklere karşı Türkmenler'den yardım istemeleri, ya da Özbeklere karşı bir denge unsuru olarak Sartlar'ı devlet kademelerinde önemli yerlere getirmeleri, her sefere çıkışta büyük miktarda para ve hediyenin sefere giden ordu mensuplarına dağıtılması hükümdarların mutlak yöneticiliğine gölge düşüren unsurlardır. İltüzer Han, başta Yomutlar olmak üzere pek çok Türkmen kabilesini yağma sözü karşılığında hanlığa davet etmiş ve yağma ve çapul konusunda uzman olan bu Türkmenler de hanların askeri seferlerinde önemli bir güç unsuru olarak hizmet etmişlerdir. Muhammed Rahim Han, Özbeklerin gücünü kırmak için pek çok teşebbüste bulunmuş ve hanlıktaki en yüksek sivil bürokrasinin başı olan mihteri Sartlar arasından seçerek, onları Özbeklere karşı bir denge politikası olarak kullanmıştır. Munis'in pek çok ifadesinde, savaş öncesi ordu mensuplarına sayısız para, hediye, hilat ve malzeme dağıtılması, biz de Hive Hanlığı'ndaki hükümdarların mutlaklığının çok sağlam temeller üzerine oturmadığı fikrini uyandırmıştır.

Ancak, şu nokta atlanılmamalıdır ki, hem Buhara, hem de Hive Hanlığı'nda, daha önceki dönemde, hanın yetkileri oldukça kısıtlıydı. Savaş açmaya karar vermekten şehzadelerin öğretmenlerinin atanmasına kadar hemen hemen her konuda han, kabile reislerinin, din adamlarının ve sultanların kararını dikkate almak zorundaydı. Devletin her türlü işleyişi ile ilgili kararda Türkçe'si *Kengeş*, Arapçası *Meşveret* olan meclise danışmak zorundaydı. Devletin tüm işlerinde han, bu grupların çıkarlarını gözetirdi [Ahmedov, 1965: 98-99]. Denge politikası diyebileceğimiz bu anlayış göçebe devlet geleneğinin merkezi idarenin aleyhine işleyen en hassas noktaydı [Haarman, 1975: 336]. Ne var ki, İltüzer Han ile birlikte, özellikle Muhammed Rahim Han döneminde, başta Özbekler olmak üzere, kimi öldürülerek kimisi de sürgüne gönderilerek, tüm eski

soylularının gücü kırılmış, her iki han da kendilerine yeni bir soylu tabakası yaratmışlardır.

Hanlık “*memâlik-i mahruse*” olarak adlandırılmış ve hanlığın başkenti de değiştirilmeyerek Hive yapılmıştır. Başkent, Firdevsü’l-İkbal’de “*darü’l-imâre*”, “*darü’s-saltana-i Hivak*” ve “*taht-ı hükümet*” şeklinde adlandırılmıştır.

Munis, Kongrat Hive Hanlığı kuruluncaya kadar inak seçimi, kurulduktan sonra da han seçimiyle ilgili kıymetli bilgiler veriyor. O, Muhammed Emin İnak öldüğünde, yerine İvaz İnak’ın göreve gelişini anlatırken, “*ülkenin temel direkleri (devlet erkânı) ve yakın soyluların yardım ve rızasıyla (icma ve ittifak) ve babasının vasiyeti üzerine*” [Munis, 1999: 147] en uğurlu saatte yönetime geldiğini ifade etmiştir. Burada dikkati çeken diğer bir husus da pek çok Türk devletinde görülen “vasiyet etme” ve yerine “veliaht tayin etmenin”²² Hive Hanlığı’nda da uygulanmış olmasıdır. Muhammed Emin İnak, ilk önce devlet erkânını yanına çağırarak onlara bir konuşma yapmış ve yaşayan her insanın bir gün öleceğini ve şimdi sıranın kendine geldiğini hissettiğini, devlet işlerinin aksamaması için oğlu İvaz Biy’i veliahtı olarak tayin ettiğini, onların devlet işlerinde ona uymalarını, sıkıntılı zamanlarda ise her daim onun yanında olmalarını ve ülkeyi bırakıp gitmemelerini istemiştir. Bundan sonra ise oğluna ülkeye nasıl büyük sıkıntılar çekerek sahip olduğunu anlatarak, elinden çabuk çıkabileceğini ifade ederek altın ve hazineye güvenmemesini, şartlara göre bocalayabileceğini belirterek orduya dayanmamasını istemiş ve bunun yerine ondan her zaman yardımsever ve hoşgörülü olmasını, ulemaya saygı göstermesini, halkın refah ve mutluluğunu her şeyin üstünde tutmasını istemiştir. Ayrıca, ona akrabalarını gözetmesini söylemiştir [a.g.e., 145-146].

Yeni yönetici, ölen yöneticinin ardından, ilk iş olarak cenaze toyu verir, reayaya *ab u aş* dağıtırdı. Ardından Kuran-ı Kerim hatmedilir ve ölen yöneticinin ruhuna bağışlanırdı [a.g.e., 148, 177]. Bundan sonra yönetici devlet işlerinin yürütüldüğü *divan-haneyeye* oturur ve kendisi yeni bir atama yapmazsa, tüm devlet kademelerindeki hanlık memurlarının eski mevkilerini yeniden onaylardı. Bunlara ulema ve emirler de

²² Bu konu hakkında bkz. Halil İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *AÜSBFD*, 1959, ss. 85-87.

dahildi.²³ Atamalar tamamlandıktan sonra yönetici tüm ulema, soylular ve emirlere hilatler dağıtır, ayrıca yeni yönetici olması şerefine büyük bir toy verirdi.

3.3. Divan-ı Hümayun

Hem İslam öncesi, hem de İslami dönem Türk devletlerinde hükümdar devlet işlerinde kabile reislerine danışır ve onların sunduğu fikirlere göre bir karara varırdı. İslami dönemde de bu meşveret adını almış ve dini bir boyut da kazanmıştır. Kuran-ı Kerim’de de bu önemle vurgulanmış ve Munis’in de sık sık ifade ettiği gibi “*devlet işerinde onlara danış*” ayeti hükümdarlarca istisnasız uygulanmıştır. Hive Hanlığı’nda da danışma meclisi konumunda bir organ oluşturulmuştur.

Han Meclisi’nin üyeleri “*ümerâ-yı izâm (büyük emirler)*” olarak adlandırılmıştır. A. L. Kun ise onları “*urunişin aksakali*”²⁴ olarak adlandırmıştır [a.g.e., 561]. Munis devlet erkânı sıralamasını bir yerde han, seçkin ulema, muktedir emirler, yakın soylular, meşhur savaşçılar şeklinde yapmıştır [a.g.e., 369]. Ancak, İltüzer Han döneminde meclis sadece bir danışma organı konumundaydı. Halbuki, o inaklar idaresindeki Hive’de daha fonksiyonel bir yapıya sahipti. Munis meclisin işlevselliği konusunda pek çok örnek verir: Muhammed Emin İnak döneminde Niyaz Pervaneçi ve Hocam-Berdi Koşbegi isyan edince, o meclisine danışmış ve emirler saldırı yerine uzlaşma tavsiye edince, inak da bunu sağlamaları için Fazıl Bek ile Koçkar Atalık’ı asilere göndermiştir [a.g.e., 121]. Blankennagel ise İvaz İnak’ın meclis üyelerine danışmadan herhangi bir karara varmadığından bahseder [Blankennagel, 1858: 95].

Meclis, hanın sarayında bulunan “Körünüş-Hane” denen yerde her Cuma günü²⁵ toplanırdı. Hanlıkta 1819 yılında bulunan Yüzbaşı Murav’yev’in bildirdiğine göre, Körünüş-Hane’nin çatı ve penceresi yoktu. Sazdan yapılmış bir hasır, zemini kaplıyordu. Mekana ışık girmesi için tepede büyük bir delik bırakılmıştı. Bu delik aynı zamanda meclis üyelerinin kendilerini ısıtmak için yaktıkları mangal kömürünün

²³ Hanlıkta böyle bir örnek için bkz. Munis, a.g.e., s. 148.

²⁴ Urunişin-i Aksakali, hanın huzurunda protokolde yer alan aksakallar demektir.

²⁵ Mesela, Munis 2 Şubat 1810 Cuma günü divanın toplandığından bahsediyor [Munis, 1999: 298; Nur, 1994: 375].

dumanını dışarıya çekme vazifesi de görüyordu [Murav'yev, 1977: 132]. O, ayrıca meclise hanın başkanlık ettiğinden, görüşmelere geçmeden önce hizmetkarların büyük pilav tabakları getirtip herkesin tıka basa doyurulduğundan bahseder.

Meclis üyeleri başta olmak üzere, hiçbir devlet görevlisi hazineden düzenli maaş almazdı. İltüzer Han zamanında bu yasaklanmıştır [Munis, 1999: 184]. Maaş yerine memurlar hediye veya bazı imtiyazlarla ödüllendirilirdi [Murav'yev, 1977: 132].

Hive Hanlığı'nda bu meclis Ebu'l-Gazi Han zamanında oluşturulmuştu. O muhtemelen, Kongrat ve Mangıtlar'ın Harezmi'ye göçüyle iktidarını güçlendirmiş ve devlet mekanizmasında pek çok reformu deruhte etmişti. O, gücünü Özbeklere dayayarak, onlardan 360 kişiyi çeşitli görevlere atamış ve otuz ikisine de kendi yanında yer vererek bir meclis oluşturmuştu. Bu üyeler, iki *şeyhülislam*, iki *kadı*, Seyyid Ata neslinden bir *reis*, bir *mütevelli*, bir *nakib*, dört *atalık*, dört *inak*, dört *mirab*, dört *biy*, bir *pervaneçi*, iki *aka*, iki *erbab*, dört Çağatay *inak*, ayrıca sonraları *mihter* olarak adlandırılan bir *vezir* ve *koşbegi*. Bu son ikisinin oturacak yeri yoktu ve hanın huzurunda ayakta durmak zorunda idiler [Munis, 1999: 45]. Hive Hanlığı'nda da bu meclis varlığını devam ettirmiştir.

3.4. Saray Görevlileri

3.4.1. Mihter

Yukarıda da kısmen değindiğimiz gibi, Harezmi'nin güneyinde yoğunlukta olan Sartlar, merkezi yönetimin güçlenmesiyle oldukça yakından ilgiliydiler ve Kongrat kabile reislerinin iktidara gelmesinden beri onlara tam destek verdiler. Buna karşılık Sartlar da Kongratlar döneminde önemli nüfuz kazandılar. Hanlığın sivil yönetimi onların elindeydi ve *mihter* unvanına sahip bu kişi, bildiğimiz kadarıyla, en azından Muhammed Emin İnak zamanından beri onlar arasından atanırdı.

Ebu'l-Gazi döneminde divanda orun²⁶ sahibi olmayan mihterin seçildiği topluluk olan Sartlar'ın, Muhammed Emin İnak'ın yükselmesinde ve iktidarı elinde tutmasında pek çok hizmetleri olmuştur. Bay unvanıyla anılan ve zengin tüccar olan bu kişilerden Munis, ilk olarak “*Muhammed Emin İnak'ın Buhara'ya Emir Danyal Atalık'tan yardım istemek için giderken maiyetinde bulunanlar*” [a.g.e., 184] diye bahsediyor. Bu Sartlar, Abdurrahman Bay Ürgencî, İş Kabil Bay Hangâhî, Niyaz Muhammed Bay Kahramânî ve onları Buhara'da karşılayan Muhammed Said Bay'dır. Sürekli inakın yanında bulunan bu baylar, tüccar olmaları nedeniyle istikrarın bir an önce sağlanmasını arzuluyorlar ve bunun için ona her türlü maddi desteği sağlıyorlardı. Hatta Buhara emirinin inaktan istediği 40.000 altın dinarı inakın ödeyememesi üzerine, Muhammed Said Bay istenilen parayı temin etmiştir [Munis, 1999: 110]. En zor günlerinde Kongrat kabile reislerinin yanında yer alan Sartlar, Muhammed Emin İnak'ın ülke birliğini sağlaması üzerine en yüksek mevkilere getirilmiştir.

Mihterin Sart topluluğundan geldiğine şüphe yoktur. Hem Munis [a.g.e, 108, 118], hem de hanlık üzerine yazılmış eserlerde [Vambéry, 1868: 335; Murav'yev, 1977: 129; Veliçko, 1861: 125; Danilevskiy, 1851: 91] mihterin Sart olduğu pek çok yerde vurgulanmıştır. Muhammed Emin İnak döneminde İş Niyaz Bay Hangâhî [a.g.e, 118], İvaz İnak döneminde ise Abdurrahman Bay [a.g.e., 149] mihter olmuşlardır. Munis, Abdurrahman Bay'ın atanmasından bahsederken, İvaz İnak'ın ülke işlerinde onu Hassa Koşbegi'ne ortak (*sahim-u şerik*) yaptığını söyler [a.g.e., 149].

Munis, mihterden bahsederken birkaç yerde onun kullandığı unvanları da sıralamıştır: “*sahib-i divan ve nizamü'l-mülk, sadrazam*” [a.g.e., 98], “*zamanın Asaf'*”²⁷, *sahib-i divan, sadrazam ve nizamü'l-mülk ve'd-din*” [a.g.e., 179], “*desturu'l-a'zam ve sahibü's-seyf ve'l-kalem, nizamü'l-mülk ve'l-mille*” [a.g.e., 657].

Bazı kaynaklarda mihterin hanlığın kuzey kesiminden sorumlu olduğu ifade edilmesine rağmen [Helmersen, 1839: 43], onun hanlığın güney kısmından sorumlu

²⁶ Kabile reisinin veya görevlilerin hanın sarayında ve kurultaylarda işgal ettikleri yer anlamına gelen orun hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları, 1998, ss. 241-254.

²⁷ İslam Devletlerinde pek çok vezirin ortak unvanı olan “Asaf” Hz. Süleyman'ın vezirinin ismidir.

olduğu kesindir [Bregel, 1978: 132]. Ayrıca koşbeginin kuzey kesiminden sorumlu olduğuna dair Firdevsü'l-İkbal'de pek çok kanıt mevcuttur.²⁸ Danilevskiy'e göre, mihter ile koşbeginin sorumlulukları altında olan hanlığın güney ve kuzey kısımlarını Şahabad kanalı ayırır [Danilevskiy, 1851: 133]. Bunu başka bir şekilde ifade edecek olursak, Şahabad kanalının kuzeyinden koşbegi, güneyinden ise mihter sorumludur. Kaynaklarda mihter "*içişleri bakanı*" [Vambery, 1868: 88], "*dış işleri bakanı*" [a.g.e., 335] ve "*maliye bakanı*" [Taşağıl, DİA / XXI: 256] yanında "*hazineden sorumlu devlet memuru*" [Murav'yev, 1977: 129; Helmersen, 1839: 41] olarak da nitelendirilmiştir. Mihterin hanlığın güneyinden sorumlu olmasının en önemli nedeni olarak kendisinin ait olduğu topluluk olan Sartların hanlığın güneyinde yoğun biçimde yaşamaları gösterilebilir. 1803'te Hive Hanlığı tasvirini tamamlayan P. E. Veliçko, mihterin "*Sartlar'dan tüm vergileri toplamakla yükümlü olduğunu*" [Veliçko, 1861: 125] belirtir.

Mihter hakkında kıymetli bilgiler veren N. Murav'yev, onun hanın yanında en yüksek saygı, itibar ve güvene sahip olduğundan, elli yaşını aşmış bu kişinin yabancı elçilerin kabulü ve ağırlanmasıyla sorumlu olduğundan ve hanın yokluğunda devlet işlerini idare ettiğinden söz eder [Murav'yev, 1977: 129].

Sivil bürokrasiden sorumlu olan mihter, han sefere çıktığında genelde hanlık başkentinde kalırdı. Mesela, 6 Mayıs 1804 günü İltüzer Han, sadrazam Muhammed Yusuf Mihter'i ülkeyi korumakla görevlendirerek Yemreliler üzerine sefere çıkmıştır. Bazen de mihter başka biriyle ortak yönetim altında başkentte kalmıştır: İltüzer Yomutlar üzerine sefere çıktığında başkentte Kutlug Murad Bek'i vekili olarak bırakmış, hizmetine de Asaf kadar bilge olan Nizamü'l-Mülk ve'l-Mille Muhammed Yusuf Mihter'i atamıştır [Munis, 1999: 187]. Bunun yanında, mihter özel durumlarda seferlere de iştirak etmiş ve orduda önemli sorumluluklar üstlenmiştir: İltüzer Han Buhara üzerine yürüdüğünde Muhammed Yusuf Mihter de ordudaydı ve orduyu nehrin karşısına geçirmekle görevlendirilmişti [a.g.e., 225]. Muhammed Rahim Han, Türkmen Çovdur kabilesine sefer düzenlemeye karar verdiğinde savaş hazırlıklarının tamamlanması görevini Muhammed Yusuf Mihter ile Yar Muhammed Divanbegi'ne

²⁸ Buna ilk kanıt Muhammed Emin İnak'ın Bay Nazar Koşbegi'ne yarlık verip, onu Aral'ın yönetim görevini vermesidir [Munis, 1999: 128].

vermiştir [a.g.e., 270]. Ayrıca pek çok yerde de, Munis, mihterin ordunun geçmesi için köprü inşa ettiğinden [a.g.e., 275, 312, 337] ve 1. Deşt-i Kıpçak seferinde de onun askerlerden ganimetin beşte birini han namına topladığından bahseder [a.g.e., 401].

3.4.2. Koşbegi

Büyük emirlerden biri olarak kabul edilen koşbegi, Özbek soyluları [a.g.e., 279], özellikle de hanın yakın akrabaları²⁹ arasından atanıyordu. Askeri işlerden sorumlu olan koşbegi, XIX. yüzyılda hanlığın yönetiminin mihter ile koşbegi arasında bölünmesinden sonra, genelde Özbek, Türkmen ve Karakalpaklar'ın yoğun olarak yaşadığı hanlığın kuzeyinden sorumlu kılınmıştır.

Bazı tarihçiler koşbegi terimi üzerinde mütalaalar yapmışlardır. Bu terimi Barthold “hanlık karargahının (*koş*) kumandanı” olarak açıklamasına karşın, bazı Orta Asya tarihçileri bu terimin kuşbeyi olarak telaffuz edilmesi gerektiğini ve “sarayın avcı başı” (asıl olarak kuş kelimesinden yola çıkarak saray şahincilerinin başı) manasına geldiğini iddia eden A. A. Semenov'u izlemişlerdir. Semenov, bu açıklamanın bulunduğu XVIII. yüzyıl sonlarına ait Buharalı bir yönetim kitabını³⁰ referans göstermiştir. Ancak son zamanlarda M. A. Abduraimov buna itiraz etmiş ve Barthold'un fikrini destekleyen bir takım argümanlar sunmuştur [Bregel, 1978: 125-126]. Bregel'in de değindiği gibi, bu ihtilafın temelinde iki farklı terimin birbirine karışmış olma ihtimali vardır. Ayrıca, başta İskender Münşi'nin yazdığı *Tarih-i Alam Ara-yi Abbasi* olmak üzere pek çok kaynakta kuşuların başı ve hükümdarın av seferlerinden sorumlu kişi olan saray görevlisinin unvanı *mir-şikar* olarak isimlendirilmiştir [Ahmedov, 1965: 102; Bregel, EI² / V: 274].

Kaynaklarda “savaş bakanı” olarak da adlandırılan koşbegi, hanla beraber savaflara katılıyordu ve askeri birliklerin durumundan sorumluydu. Munis, İvaz İnak'ın mihter Abdurrahman Bay'ın eski görevini onayladıktan sonra, Hassa Koşbegi'ni ona devlet işlerinde ortak (*sehim u şerik*) olarak atamıştır [Munis, 1999: 149].

²⁹ Han amcası olan Muhammed Murad Bek'i Divân-ı Âlâ'nın gelir-giderlerinden (dahl u harc) sorumlu kılmıştır [Munis, 1999: 240; Murav'yev, 1977: 130].

³⁰ Bu kitap 1798 yılında Buhara'da yazılan *Mecmu'u'l-Erkam*'dır [Bregel, EI² / V: 274].

Munis'in eserine göre, koşbegi hanlığın işleyiş mekanizmasında çeşitli görevler üstlenmiştir. Han bazı kuşatma işlerini koşbegine vermiştir. Bunlar arasında Muhammed Emin İnak, Hassa Koşbegi komutasında pek çok emiri çok sayıda askerle Hezaresb'i kuşatmaları için göndermiştir [a.g.e., 138]. Buna bir diğer örnek de, Töre Murad Sufi isyan edince İvaz İnak 1793'te Hassa Koşbegi komutasında güçlü emirlerini ve cesur askerlerini Beş-Kale ordusu ve dört-tüpe askerleri ile birlikte Kongrat'a karşı göndermiştir [a.g.e., 151]. 1795 yılında, Töre Murad Sufi, Hoca-eli kalesini ele geçirince, İvaz İnak eyaletlerden ordu toplayıp, saygıdeğer emirleri de Hassa Koşbegi'nin yanına katıp koşbeginin komutasında Hoca-eli'ne göndermiştir [a.g.e., 155].

Hassa Koşbegi'nden sonra Hive Hanlığı'nda bu makama Muhammed Rıza Bek getirilmiş ve hanlığın askeri işlerinden sorumlu kılınmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi hanlığın kuzeyinden sorumlu kılınan koşbegi, Munis'in bildirdiğine göre bu görevini çeşitli şekillerde ifa etmiştir. Muhammed Rıza Koşbegi, hanın emri ile, Kök-Uzak, İşim ve Ak-Yakış kıyılarında yaşayan Karakalpaklar'dan zekat toplamakla çeşitli kereler görevlendirilmiştir [a.g.e., 281-282, 312]. Askerlerin durumundan sorumlu olan koşbegine 2. Kongrat seferinde askerlerin durumunu teftiş etmesi (*arz-ı leşker*) emredilince, o askerleri yedi gün içinde sayarak rakamları kaydetmiştir [a.g.e., 290]. Bunun yanında, Hive Hanlığı'nın nüfus sayımından da sorumlu olan koşbegi [a.g.e., 334],³¹ ayrıca savaş sonunda yenilen kabilelerin göç ettirilmesi ile de meşgul olmuştur.³²

Kongrat'ın surlarının yıkılması ile görevlendirilen koşbegi [a.g.e., 377], daha sonra buraya zekat ve savaş tazminatı (*mali-i aman*) toplaması için gönderilmiştir [a.g.e., 383-384]. 1. Deşt-i Kıpçak seferinde ordunun öncü kuvvetlerinin (*mukaddime-i sipah ve haravul-ı leşker*) başına atanan koşbegi, 2. Deşt-i Kıpçak seferi dönüşünde de mihterle birlikte askerlerden ganimetin beşte birini (*hums*) han namına toplamakla görevlendirilmiştir [a.g.e., 485]. Munis sadece bir yerde, han Çarcuy seferine çıkarken koşbegini başkentte vekili olarak bıraktığından bahseder [a.g.e., 506].

³¹ P. P. İvanov eserinde bu kayıtlara değinmiştir [Ivanov, 1940: 65-96].

³² Karakalpakların göçü için bkz. Munis, a.g.e., s. 344.

Koşbegini hanın ikinci veziri olarak nitelendiren N. Murav'yev, onun Kiyat-Kongrat kabilesinden geldiğini teyit eder ve onun ülkesini ve kabilesini ne kadar çok sevdiğinden, kabilesinin ricalarını asla geri çevirmediğinden ve kişilik olarak da akıllı, ferasetli, azimkar, iyi kalpli ve nazik biri olduğundan söz eder [Murav'yev, 1977: 130].

3.4.3. Hoca Mahrem ve Mahrem Mevkii

Murav'yev'in Hive Hanlığı'ndaki hükümdardan sonra üçüncü önemli şahıs olarak gösterdiği Hoca Mahrem, aslında İranlı bir köle idi. Mezhebini değiştirip Hive'de evlenen Hoca Mahrem, Buhara'ya düzenlenen bir seferde büyük yararlılıklar gösterdiği için, han ona özgürlüğünü iade etmiş ve toprak ile kanal ihsan etmişti [a.g.e.,130]. Abbot ise Hoca Mahrem'i sarayda büyük nüfuz sahibi ve yetenekli biri olarak tasvir eder [Abbot, 1884: 85-86].

Saraydaki mahremlerin başı olan bu şahıs, ülkenin temel direklerinden ve hanın özel odasının sırdaşlarından sayılmıştır [Munis, 1999: 248]. Mahrem, Orta Asya hanlıklarında genelde saraya, özelde ise hareme giriş yapabilen kişiler için kullanılmıştır. Terimin Türkçe karşılığı *içkidir*.³³ Munis, mahrembaşı olarak ilk Huday-Berdi İnak'ın oğlu Muhammed Niyaz Bek'ten bahseder [a.g.e., 171].

Munis, hanlık ordusu içinde bir de mahrem destesinden söz ederken, onlar arasında Kurban Niyaz Yasavulbaşı, Töre Bek Yüzbaşı, Tölegen Yüzbaşı, Kalender Bek, Allah Nazar Bacagi'nin adlarını sayar [a.g.e., 502].

3.4.4. Atalık

Moğol sonrası dönemde Orta Asya'da var olan atabek ile aynı manayı haiz Türkçe bir unvan olan atalık, bir şehzadenin koruyucusu ve özel öğretmeni olan kişiye verilen unvandır [Bregel, EI² / Supplement fas. 1-6: 96]. Hükümdar mevkiindeki kişinin yakın danışmanı ve sırdaşı olan bu kişi, zaman zaman hanlıktaki en yüksek mevki olan

³³ Munis bazen mahrem bazen de içki tabirini kullanmıştır. Ayrıca Doerfer, TME, c: II, 174-175.

sadaret makamını da işgal etmiştir. Menşe olarak asil Türk boylarından ve biylerden seçilen atalıkların bu özelliği, hükümdarın uygulamalarının kabile aristokrasisi yoluyla bir çeşit kontrol altına alma yolu gibi gözükmektedir [a.g.e., 96].

Hive Hanlığı'nda atalık terimi ilk olarak hanın ve bölgelerinde yönetici olan oğullarının koruyucusu ve danışmanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ebu'l-Gazi, han meclisini oluşturduğunda meclise, Harezm'de bulunan dört kabile grubuna (*tüpe*) nispetle dört tane atalık unvanına sahip kişiyi almıştı [Munis, 1999: 45]. Bu tüpeler Uygur-Nayman, Kiyat-Kongrat, Mangıt-Nukuz ve Kanglı-Kıpçak kabileleridir. Daha sonra bu dört atalık "ulu atalık" unvanını almıştır. Ebu'l-Gazi eserinde Pulad Sultan'ın kayınpederi Uygur uruğundan İndi Bay'dan "*O, sultanın ağzı, dili ve ihtiyarı*" diye bahsetmiştir [Ebul Gazi Bahadır Han, 1925: 265]. XVII. yüzyıla ait Rus kaynakları Hive'deki atalıkları, Rus boyarları ile karşılaştırmışlardır [Bregel, EI² / Supplement fas. 1-6: 97]. XVIII. yüzyılın başında Hive Hanlığı'nda oldukça etkin bir konuma sahip olan atalık, Muhammed Emin İnak'ın hanlıkta isyanları bastırıp, birliği sağlamasıyla eski gücünü kaybetmiş ve inaklar ön plana çıkmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda bu unvan bazı Türkmen kabilelerini onurlandırmak için de verilmiştir [Bregel, 1961: 129]. Hatta yüzyılın ikinci yarısında bu unvan Karakalpak kabile reislerine de verildiği olmuştur [Bregel, 1967: 58].

Arenk Han, inaklığı Beki Can'a verince, buna kızan Adine Muhammed, Beş-Kale'ye saldırı düzenlemiş ve han en sonunda onu atabeki yapmak zorunda kalmıştır. Adine Muhammed Atalık ülkedeki Türkmenleri kovarak hanlıktaki en nüfuzlu konuma yükselmiş ve artık o hanların ve emirlerin görevden alınmaları veya atanmalarından sorumlu tek kişi olmuştur [a.g.e., 94]. Kongrat Hive Hanlığı'nda atalık olarak en sık, Uygur *hakimi* Bek Pulad Atalık, Kerim-Berdi Atalık, Devlet Niyaz Atalık ve "ulu atalık" olan Şah Niyaz Atalık'ın isimleri geçmektedir.

Ulu atalık açıkça han *atalık* anlamındadır ve o hanın kendi kabilesi olan Kongrat'tandır. Munis'in metninin gösterdiği gibi, Şah Niyaz Atalık, soyluların ortak fikrini açıklıyor ve özellikle savaşı durdurmak için müdahale ediyordu; böyle durumlarda, han her zaman için Şah Niyaz Atalık'ın fikrini uyguluyordu. Munis

eserinde bu konuda pek çok örnek vermiştir: Şah Niyaz Atalık başkanlığında yakın soylular ve devlet erkânı İltüzer Han'ın Yomut asilerini katletmesini önlemek için şöyle diyorlar: *“Bu kabile kötülüğünü gösterse de şeytanlık yollarında ısrar etmediler. Hizmetlerinizin cezası ve ateşinden korkarak hiçbir zarar vermeden ayrıldılar, üstelik onlar soylu atalarınızın eski nökerleridir. Onurlu hanedanlığınıza hizmet etmeyi bırakmadılar, kötülük yapanları gerektiği yerde kontrol edebileceklerdir. Onları öldürmemeniz mutluluğunuza değer bir davranış olacaktır. Ancak, zafer içinde dönmeli ve sengerde durup olayın onlara nasıl döndüğünü görmelisiniz.”* Bunun üzerine han onların görüşünü kabul etti ve geri döndü [a.g.e., 189]. Muhammed Rahim'in 3. Aral seferinde yapılan dördüncü savaştan sonra, muhtemelen askerlerin yorgunluk ve bitkinlik emareleri göstermeleri üzerine 16 Temmuz 1810 Pazartesi günü başlarında Şah Niyaz Atalık olduğu halde büyük emirler (*ümera-yı izam*) hana şöyle hitap ettiler: *“devletimiz için en hayırlısı şimdi geri dönmektir. Atlarımız ve askerlerimizin yük hayvanları (ulağ) dinlenmelidir ve daha sonra Kongrat'a geri gelmelidir. Çünkü şehirden çok uzakta kuşatmaya devam etmenin bir faydası artık yoktur.”* Han onların tavsiyelerini reddetmeyerek Aral'dan ayrılmıştır [a.g.e., 312]. Diğer bir örnek de 1. Deşt-i Kıpçak seferinin uzaması üzerine Şah Niyaz Atalık diğer emirlerle hana gelerek *“asiler layık olduğu, belki de daha fazla cezayı buldular. Kaçanlar dağıldılar ve sonu olmayan çölde dolaşıp duruyorlar. Ordu-yu hümayun için bu başıboşları çölde takip etmek yararsızdır. Şayet han mutlu bir şekilde başkente dönerse tebaasına teveccüh göstermiş olacaktır”* demeleri üzerine han sefere son vermiştir [a.g.e., 398].

Bunun yanında, atalıklar bazı askeri seferlere de kumanda etmişler, bazen de isyan edenlere tekrar itaat etmeleri konusunda öğüt vermek için gönderilmişlerdir: Muhammed Emin İnak, Kıpçak Rahim-Berdi Atalık'ı, Hezaresb'i savunması için göndermiştir [a.g.e., 100]. Bek-Pulad Atalık ordunun başkomutanı (*sipahdâr*) olmuştur [a.g.e., 184]. Hoca-eli hakimi Yahşilik Biy isyan edince, İvaz İnak, onun itaat ve bağlılık yoluna girmesini öğütlemesi için Şah Niyaz Atalık'ı ona göndermiştir [a.g.e., 152].

3.4.5. İnak

Orta Asya tarihinde ilk olarak “yakın arkadaş, dost” manasına gelen inak unvanı [Bregel, EI² / Supplement fas. 419], Cengiz Han döneminde de olup onun en yakın dostu ve müşaviri olan nökerlere verilmiştir [Taşağıl, DİA / XXI: 255]. Pek çok Türk-İslam devletinde kullanılan bu unvan, özellikle Harezmi’de Özbek kabile reislerinin unvanıydı. Bu unvan XIX. yüzyılda atalıktan sonra ikinci öneme sahipti. Buna en güzel örneği, 1670’te, Anuşa Han döneminde Hive’ye gelen Rus elçileri veriyorlar. Onların raporlarına göre, *inaklık*, *atalıka* göre ikincil öneme sahipti.³⁴ Ebu’l-Gazi’nin oluşturduğu han meclisindeki 34 *amaldardan*³⁵ dört inak, kendi tüpelerinin temsilcileriydiler. Bu mecliste ayrıca dört Çağatay inak da mevcuttu.

Munis, bu mevkiden ilk olarak Ebu’l-Gazi döneminde önemli hizmetler gören Umbay’ın inaklık makamına getirilmesiyle bahsediyor. 1740 yılında ise Artuk İnak, Nadir Şah’ın ülkeden ayrılmasında sonra hanlıktaki en nüfuzlu kişi olmuştur [Munis, 1999: 67]. Muhammed Emin İnak eserlerde zaman zaman *inakiler* olarak adlandırılan Kongratlar Hanedanlığı’nın asıl kurucusudur. Bunlardan İltüzer en sonunda kendisini 1804 yılında han ilan etmiştir. Veselovskiy’e göre han olduktan sonra İltüzer, inaklık mevkiini ortadan kaldırmasına rağmen, Muhammed Rahim Han, İltüzer’in ölmesinden sonra bu mevki tekrar ihdas etmiş ve kendisi inak olmuştur [Veselovskiy, 1887: 253]. Muhammed Rahim Han döneminde bu unvanı hanın kardeşi Kutlug Murad Bek taşımıştır ve o *emiru’l-ümera*’dan biri sayılmıştır. Ölünceye kadar Muhammed Emin İnak, Hezaresb yöneticiliğinde bulunmuş, ondan sonra hanın oğulları bu göreve gelmiştir. Kutlug Murad Bek, inak olarak, hem İltüzer, hem de Muhammed Rahim Han dönemlerinde onlar sefere gittiklerinde veya avlanmak için başkentten ayrıldıklarında, başkentte naib (*niyabet mansabı*) göreviyle kalarak hanlığın yönetiminden sorumlu olmuştur [Munis, 1999: 187, 204, 287, 296, 304, 355, 392].

³⁴ Yuri Bregel, “Tribal Tradition and Dynastic History: The Early Rulers of The Kongrats According to Munis”, *Asian and African Studies*, 16, Israel, 1982, s. 385, dipnot 114.

³⁵ Amaldar, han meclis üyelerinden her birini ifade eder.

3.4.6. Mirab

Sulama sistemi Harezmi'de en eski çağlardan beri kullanılmış ve taşan Amu-Derya Nehri'ne baraj ve kanal inşa işleri bölgeyi yöneten devletlerin bizzat sorumlulukları altında olagelmıştır. Amu-Derya Nehri'nin dönem dönem taşması devleti sel taşkınlarının bir cetvelini çıkarmaya yöneltmiştir [Gulyamov, 1957: 237]. Bu taşkınlar mart ayının yirmisi (Kök-Kamış taşması), nisan ayının ortası (Ak-Balık taşması), mayıs ayının ortası (Yıldız taşması) ve son olarak Haziran'ın ikinci yarısı ile Ağustos başı (kırk-çilov-taşması) olarak hesaplanmıştır.

Hive Hanlığında da bu iş merkezi yönetimin bir sorumluluğu olarak kabul edilmiş ve mirab, ülkenin sulama sistemi, kanal inşası ile bakım ve onarım hizmetlerinden sorumlu hanlık görevlisi yapılmıştır. Mirablar, aslında Orta Asya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar her bir kırsal topluluk, kanal ve kasabasında vardı. Harezmi'de de Ebulgazi, yaptığı yönetim reformlarıyla hanlıktaki dört Özbek kabilesine (*tüpe*) izafeten Han Meclisi'ndeki (*divan*) 34 *amaldara* dört mirab dahil etmiştir [Munis, 1999: 45]. Bu sulama sisteminin hanlık için ne kadar önemli olduğunu gösterir. Harezmi'de sulama sisteminin karmaşıklığı ve yüksek miktarda iş yükü yüzünden mirablık mevki hanlıkta her zaman için önemli bir makam olmuş ve yüksek bürokrasiden sayılmıştır [Gulyamov, 1957: 264-265].

Firdevsü'l-İkbal'in yazarları olan Muhammed Mirab Munis ve onun yeğeni Muhammed Rıza Mirab Agehi, saray tarihçileri olmalarına yanında, asıl görevleri mirablıktı. Munis, bu göreve 31 Temmuz 1806 tarihinde, İltizer Han ile birlikte savaşta ölen ağabeyi Muhammed Niyaz Mirab'ın yerine atanmış [Munis, 1999: 241] ve ölene kadar da görevini sürdürmüştür.

Aslında mirablık vazifesi Munis'in ailesinde irsi bir mevki idi. Hanlıkta mirablık mansabı Anuşa Han'dan (1663-1687) beri bu ailede idi. Munis'in belirttiğine göre, Anuşa Han döneminde Ciyen Biy, babası Adine Muhammed Mirab ibn Devlet Biy'den sonra mirablık makamına atanmış ve Anuşa Han'dan sonra tahta geçen Arenk Han (1688-1694) döneminde tüm emirler arasında saygın bir konuma erişmiştir [a.g.e., 49]. Daha sonra o elçilikle vazifelendirilmiş ve İsfahan'daki Sultan Hüseyin Şaha

gönderilmiştir. Munis'ten önceki beş kuşaktan itibaren, İlbars Han'ın hükümdarlığının sekizinci yılında ölen büyük büyük dedesi İşim Biy Mirab'dan beri bu unvan babadan oğula geçmiştir [a.g.e., xvi].

Munis'in babası İvaz Mirab, Muhammed Emin İnak'ın maiyetinde idi ve inak, Emir Danyal Atalık'tan yardım almak için Buhara'ya giderken onun yanındaydı [a.g.e., 106]. İvaz Mirab'ın 1800 yılında ölümünden sonra [a.g.e., 166], Munis'in ağabeyi Muhammed Niyaz aynı mevkie atanmıştır. O da 1806 yılında İltüzer Han'ın Buhara ile yaptığı savaşta ölünce [a.g.e., 230], yerine Munis atanmıştır.

Firdevsü'l-İkbal'i okuyan biri Munis ve Agehi'nin sulama işleri ile ne kadar iç içe olduğunu rahatlıkla fark edebilir. Onlar sıklıkla kazuya çıkar ve kanal temizliği ve bakımı ile meşgul olurlardı [a.g.e., 351, 428, 429, 503].

Hanın sorumluluğunda olan kanal inşa ve temizleme işlerine halk da iştirak eder ve buna bigar denirdi. Kazu çalışması, ilkbaharda ve sonbaharda olmak üzere yılda iki kez yapılırdı ve iki haftadan fazla sürmezdi [Gulyamov, 1957: 261].

Munis, mirablık vazifesinin yanında hanın maiyetinde seferlere de katılmış,³⁶ hatta 1827-1828 tarihli bir arşiv belgesine göre de 30 nökerli bir müfrezeye kumanda etmiştir [Ivanov, 1940: 160]. Bunun yanında, o hanın sürek avlarında da bulunmuştur [Munis, 1999: 333, 336, 368]. Munis'in bir diğer önemli görevi de, Agehi'nin belirttiğine göre, Muhammed Rahim Han'ın nedimliğidir (*Nedim-i Hassi*).³⁷

Munis'in 1829'da Allah-Kulu Han döneminde ölmesinden sonra yerine mirablık görevine Muhammed Rıza Agehi atanmıştır. Munis gibi, Agehi de sulama işlerini yönetmenin yanı sıra hana savaşlarda ve diğer işlerde refakat etmiştir. Agehi'nin, Firdevsü'l-İkbal'de, Munis'e göre sulama işlerinden daha fazla bahsetmesinden, onun selefine göre bu işe daha fazla önem verdiği sonucuna ulaşabiliriz. 13 Kasım 1851'de hastalığı yüzünden görevinden ayrılması üzerine yerine yeğeni Muhammed Kerim Bek

³⁶ Munis'in katıldığı seferlerin sayısı dörttür. Bkz. Munis, *a.g.e.*, ss. 255, 270, 305, 395.

³⁷ Munis, FI, s. 405. Nedim hükümdarın "sırdaşı ve dert ortağı" demektir. Daha fazla bilgi için bkz. J. Sadan, "Nadim", EI², VII, s. 849.

atanmıştır [a.g.e., xxi]. Kalan yaşamını edebiyata adayan Agehi, Rusya'nın Hive Hanlığı'nı ele geçirmesinden bir yıl sonra vefat etmiştir.

3.4.7. Divanbegi

İlk kez Timurlular döneminde ortaya çıkan divanbegi mevkii, Divan-ı Âlâ'dan sorumlu kişiye unvan olarak verilmiştir [Indo, 1996: 439]. Akkoyunlu Devleti'nde de var olan divanbegi, Safevi Devleti'nde de yedi *erkâm-ı devletten* biri sayılmış, büyük davalar ve buna ek olarak sivil davalara bakan yüksek yargıçlık görevini üstlenmiş ve şariat mahkemelerinin teftişi ona ait olmuştur [Bregel, El² / Supplement Fas. 227; Savory, 1996: 439-440].

Hive Hanlığı'nda divanbegi görevi muhtemelen XIX. yüzyılın başında ihdas edilmiş olmalıdır. Çünkü ne Ebu'l-Gazi'nin listesinde, ne de Munis'in XVIII. yüzyıl sonlarına kadar anlattığı olaylarda bu unvan geçmez. Munis divanbegi unvanından ilk kez Abdurrahim Bay'ın aşırıya kaçan tavırlarından söz ederken, onun hizmet ve vergileri (*bac u harac*) kontrol edip, bunlardan sorumlu olan Mir Ali Divanbegi ve Ata Niyaz Divanbegi'ni görevinden uzaklaştırması ile bahseder [Munis, 1999: 149]. Daha sonra da, İvaz İnak, Abdurrahman Mihter huzurundayken, onu Mir Ali Divanbegi'ne öldürtmüştür [a.g.e., 149]. O, 1807 yılında hanın ava gitmesi için seyahat hazırlıklarını ikmal etmesi için Muhammed Rıza Koşbegi ile Yar Muhammed Divanbegi ve Koş Nazar Divanbegi'ni görevlendirmesine değinmiştir [a.g.e, 256].

Murav'yev ise divanbegiden bahsederken görevlerinin belirtilmediğini, ancak mihter ve koşbegine göre daha az önemli biri olduğunu ifade etmiştir [Murav'yev, 1977: 131].

3.4.8. Pervaneçi (Pervançı)

Ebu'l-Gazi'nin han meclis üyelerinden biri olan pervaneçi, hükümdarın fermanlarını mühürlemekten sorumludur. Ancak Munis, eseri *Firdevsü'l-İkbal*'de ondan merkezi idarede aktif bir görevli olarak bahsetmez. Kongratlar dönemine kadar Hezaresb

valiliği yapan pervaneçiler,³⁸ Kongratlar döneminde askeri seferlerde görev almışlardır [Munis, 1999: 279, 305].

3.4.9. Aka (Aga) ve Erbab

Ebu'l-Gazi'nin Han Meclisi üyelerinden olan aka ve erbabların Kongratlar döneminde de han meclisi üyelerinden biri olup olmadığı net değildir. Sart ileri gelenlerinden olan akalar ve erbablar içinde muhtemelen akalar, erbablardan üstündü.

Ebu'l-Gazi eseri *Şecere-i Türk*'de *erbab* terimini şehir halkının veya Sartların ileri gelenleri olarak ifade etmektedir. *Erbablar*, en azından XIX. yüzyılın başlarına kadar, şehirlerde belirgin bir rol oynamaktaydılar. XVIII. ve XIX. yüzyıl olaylarını anlatırken, Munis akalarla erbabları hep birlikte anmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Dost Muhammed (Dosim) Erbab, Şir Gazi Han ve İlbars Han hakimiyetindeki Hive'de en önemli görevlilerden biriydi; O İlbars Han'ın ölümünden sonra şehri Nadir Şah'a teslim etmiştir [a.g.e., 65]. 1740 yılında hanlıkta bulunan Rus Gladişev, aka ve erbablardan "*şehrin yöneticileri ve Sartlar'ın başkomutanları*" diye bahseder [Bregel, 1978: 128]. Munis'in eseri *Firdevsü'l-İkbal*'de hanlığa Afgan şehzadesi Mahmud geldiğinde İvaz İnak onu ağırlamaları için görevlendirdiği Muhammed Emin Aka, Küçük Erbab, Muhammed Erbab ve Balta Niyaz Aka'yı "Sartlar arasında nüfuz sahibi kişiler" olarak ifade etmiştir [Munis, 1999: 158]. 1807 yılı sonunda, Muhammed Rahim Han, Aral'a düzenlediği askeri bir sefer için Hive'den ayrılırken ülkenin idaresini mihterin kumandası altında iki erbab ile iki akaya bırakmıştır [a.g.e., 256] ve 1809 yılı başında, bir aka ve bir erbab, han Karakalpaklar üzerine sefer düzenlediğinde, Kutlug Murad İnak ile Hive'de kalmıştır [a.g.e., 270]. Erbab unvanının sahipleri Hive arşivlerindeki belgelerde *vilayet nökerlerinin* isimleri ile beraber bulunur ve köylerin ileri gelenleriyle toprak sahiplerinin listesinde yer alır [Ivanov, 1940: 160].

³⁸ Bunlardan biri Niyaz Pervaneçi (Munis, *a.g.e.*, s. 99) diğeri M. Hasan Murad Pervaneçi'dir (Munis, *a.g.e.*, s. 124).

3.4.10. Dini Bürokrasi

Hive Hanlığı'nda şeyhülislamın yetkileri hakkında ne Firdevsü'l-İkbal'de, ne de diğer kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamasına rağmen, onun hanlıkta İslamî bürokrasinin başı olduğunu söyleyebiliriz. Ebu'l-Gazi'nin oluşturduğu Han Meclisi'nde iki şeyhülislamdan bahsedilmesine rağmen Munis'in eserinde iki şeyhülislamın var olduğuna dair herhangi bir kayıt görünmüyor. Ancak, Ivanov'un yayımladığı 1848 yılına ait bir arşiv belgesinde sefer için hazineden ücret (*vazife*) alan İvaz Hoca Şeyhülislam ve İslam Hoca Şeyhülislam'ın isimleri geçmektedir [a.g.e., 203]. Munis, hanın bazı seferlerine şeyhülislam unvanına sahip kişilerin de katıldığından bahseder [Munis, 1999: 475]. Başka bir yerde de o, Kutı Hoca ibn Baba Divane'nin, Alaş Biy'in akınında yararlılık göstermesinden ötürü şeyhülislam makamına atandığından bahseder [a.g.e., 452]. Askeri başarı dolayısıyla birinin bu makama atanması, hanlıktaki anlayışı ifade eder. Bundan askeri başarının hanlıkta bir değer ifade ettiği sonucunu çıkarabiliriz.

XVII.–XIX. yüzyılları kapsayan Özbek dönemine ait Orta Asya tarihi kaynakları, *nâkib* terimini önemli askeri görevleri de kapsayan yüksek bir yönetim makamı ve ayrıca hükümdarın sarayında düzenlenen törenlerde en şerefli makam olarak tanımlar [Deweese, 1995: 612]. Bu mevkie gelenler Seyyid Ata³⁹ neslindedir.

Seyyid Ata'dan itibaren Orta Asya'da sol taraf sağ tarafa daha üstün olduğundan,⁴⁰ nakiblere hükümdarın sol tarafında yer (*orun-ı nukebâ*) tahsis edilmiştir. Hive Hanlığı'nda ise Ebu'l-Gazi'nin meclisinde bir nakib vardır. Ancak Kongratlar döneminde ise, Munis onun sadece askeri seferlerde rol aldığından ve teskin etmesi için asilere gönderildiğinden bahseder. Muhammed Rahim, han olduktan sonra Seyyid Yusuf Hoca'yı nakiblik mansabına atamıştır [Munis, 1999: 241]. Daha sonra bu nakib hanın seferlerine katılmış [a.g.e., 280], Abdullah İnak isyan edince handan ona bir istimalet-name götürerek itaat yoluna dönmesini öğütlemiştir [a.g.e., 416]. Bu

³⁹ Seyyid Ata ve tarikati hakkında bkz. Devin Deweese, "Ataiyya Order", Elr, c: II, s. 904-905.

⁴⁰ Hanın huzurunda sol tarafın sağ taraftan üstün olduğuna Ebu'l-Gazi de işaret eder. Bunun açıklamasını ise insanın yüreğini Allah'ın sol tarafında yaratmasını gösterir [Ebulgazi, 1925: 195; Barthold, 1998: 548].

memuriyet Buhara Hanlığı'nda da mevcut olup o kadı askerın salahiyeti haricindeki işleri, askerlere ait davaları hallederdi [Barthold, 1998: 549].

3.4.11. Altın-Cilavlar

Altın-Cilav, Hive hanlarının emrinde bulunan köle korumalar için kullanılan bir terimdir. Munis'in ifadelerinden onların Kalmuk, Rus ve İranlı kölelerden anlaşılıyor. Altın-cilavları "Kisil Janow" olarak adlandıran N. Murav'yev ise onları "özgür İranlı köleler" [Murav'yev, 1977: 113] olarak betimlemiştir.

Munis'in altın-cilavlardan olduğunu belirttiği Desturhancı, hanlık sofrasından sorumlu kişi idi [Munis, 1999: 590; Vambery, 1868: 88-89]. O hanlık sofrasının her şeyinden sorumlu idi. Munis'in ifadesinden onun bir köle olduğu anlaşılıyor [Munis, 1999: 115].

Seferlerde görev alan altın-cilavlardan Munis birkaç yerde bahsetmiştir. Muhammed Emin İnak, Ürgenç'in savunulması için Muhammed İnak ve Abdurrahman Bay'ı görevlendirmiş ve Niyaz Çekçek Altın-Cilav'ı da 400 okçuyla onlarla birlikte göndermiştir [a.g.e., 115]. Ayrıca İltüzer, han olması sırasında kendisini doğrudan desteklemeyen Bek Pulad Atalık'ı altın-cilavlarından Muhammed Emin Bülbül'e öldürtmüştür [a.g.e., 185]. Altın-Cilav liderlerinden biri olan Narbuta Desturhancı, İltüzer Han'ın Buhara seferine katılmış ve bu seferde ölmüştür [a.g.e., 230].

3.5. Eyalet Yönetimi

Hive Hanlığı'nda eyalet yönetimi genelde kuzey-güney, özelde ise şehirlere bölünerek sağlanmıştır. Hanlık, başta Beş-Kale şehirleri olan Hezaresb, Hangâh, Ürgenç, Kat ve Şahabad yanında Vezir, Kongrat, Gurlen, Hoca-eli ve Mangıt gibi pek çok şehirden oluşmuştur. 1839 yılında hanlıkta bulunan Helmersen eserinde hanlıktaki 75 şehrin ismi kaydetmiştir ve aslında sayının daha fazla olduğunu belirtir [Helmersen, 1839: 12].

Munis eyalet yönetimiyle ilgili bize bir takım bilgiler sunar. Hive Hanlığı'nda eyaletler "hakim" unvanına sahip valilerce yönetilmiştir. Eyalet yöneticisi olan bu hakimler genellikle biy unvanına sahip olmalarına rağmen, zaman zaman atalık unvanına da sahip olmuşlar ve Hezaresb söz konusu olduğunda şehir pervaneçi⁴¹ ve inak unvanına sahip kişiler tarafından yönetile gelmiştir. Hakimler atandıklarında han onlara atamaya ilişkin bir ferman (*mühürlü nişan*) verirdi.⁴² Biy aslında Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpaklar arasında kabile reisinin ortak adıdır. Munis bu unvanın ortaya çıkışını Özbek Han'a atfeder.⁴³ Biy rütbesi inak ve atalık rütbesinden aşağıda olup Ebu'l-Gazi'nin Han Meclisi üyelerindedir. Ayrıca hakimler bek ve naib unvanıyla da yöneticilik yapmışlardır. Naib unvanı özellikle Beş-Arik ve Kiyat-Kongrat bölgelerinin valilerine verilmiştir. Hakimlerin diğer bir unvanı da kadıdır. Mesela, Aral Naymanlarının hakimi Hasan Kadı'dır [Munis, 1999: 305]. Eyalet yöneticisi profiline baktığımızda, hakimın genelde yönettiği şehirdeki baskın halk grubundan seçildiği sonucuna varıyoruz. Firdevsü'l-İkbal'de buna ait pek çok kayıt mevcuttur. Özellikle Sartların yoğunlukta olduğu Ürgenç ve Hangâh şehirleri bay unvanına sahip Sartlar tarafından idare olunuyordu. Munis, Ürgenç hakimi olarak Muhammed Emin İnak döneminde Muhammed Said Bay'ın [a.g.e., 105], Hangâh hakimi olarak da Allah Nazar Bay'ın [a.g.e., 182] ismini zikrediyor.

Eyaletlerdeki bu hakimler tek başlarına yönetim işini üstlenebildikleri gibi, bazen bir eyalete ortak yönetimle iki yöneticinin atandığı olmuştur. Birinci gruba giren hakimler *hakim-i bi'l-istiklâl* yetkisiyle bir şehre atanır ve oradan tek başına sorumlu olurlardı. Munis bu tip yetkiyle atanan ilk kişi olarak Emir Seyyid İnak'ın oğlu Adine Muhammed Bek'in Anuşa Han tarafından Aral'a atanmasını verir [a.g.e., 94]. Bundan bir müddet sonra ise Muhammed Nazar Biy aynı yetkiyle Aral bölgesine yönetici olarak atanmıştır [a.g.e., 102]. Aynı şekilde, Kıpçak hakimi olarak Yahşılık Biy ve Kanglı hakimi olarak da Orazak Biy'in isimlerini görüyoruz [a.g.e., 265]. Eyaletlere hakim olarak diğer bir atama şekli de ortak yönetici (*hakim bi'l-istihrak*) şeklindedir. Aral'a böyle bir atama yapılmış ve Munis'in eserinde Han-Keldi Biy ve Muhammed

⁴¹ Hezaresb hakimi Niyaz Perveneçi [Munis, 1999: 99].

⁴² Böyle bir uygulama için bkz. Munis, a.g.e., s. 263.

⁴³ Biy unvanı artık noyan unvanı yerine kullanılmaya başlanmıştır. Bundan amaç "Müslüman biyleri kafir noyanlardan ayırmak içindir" [Munis, 1999: 88].

Nazar Biy buranın ortak yönetiminde sorumlu olduklarına dair ibare vardır [a.g.e., 99]. Aynı şekilde, Muhammed Rahim Han Kongrat'ı fethedince Muhammed Niyaz Gerçek Bahadır ile Berdi Bahadır'ı Aral'ın ortak yönetimine atayarak onlara biy rütbesi tevcih etmiştir [a.g.e, 379]. Ürgenç'te de zaman zaman böyle yönetim görülmüştür. Buna örnek olarak Muhammed Rahim Han döneminde yapılan uygulama verilebilir. O, Seyyid-Kulu Bay ve İvaz Muhammed Bay'ı Ürgenç'in ortak yöneticisi olarak atamıştır [a.g.e., 258]. Ne var ki, XIX. yüzyılda, genelde Aral yönetimi için uygulanan bu sistemde ortak valilerin nasıl bir görev paylaşımı yaptıkları net değildir.

Andrianov'un belirttiğine göre, Aral hakiminin bölgede yaşayan kabilelere mensup dört biy danışmanlığını yapardı. Bunlardan biri olan Kılıç Niyaz Biy bölgede yaşayan Özbek Aşamaylı kabilesine mensuptu [Andrianov, 1958: 51].

Firdevsü'l-İkbal'de eyalet yönetimi içinde geçen diğer bir görevli ise reistir. Daha önce Orta Asya'da muhtesibin icra ettiği görevleri üstelenen reis, genelde büyük şehirlerde bulunurdu. Bazen iki tane de olan reis, pazar yerlerinin denetimini yapar, tüccarlar ve zanaatkarlarca kullanılan ölçü ve tartılarının doğru olup olmadığı ile ilgilenirdi. Bunun yanında, Müslümanların dini vecibelerini yerine getirmeleriyle de ilgilenirlerdi [Munis, 1999: 560]. Munis'in metninden anladığımız kadarıyla, reisler Seyyid Ata neslindendi [a.g.e., 345]. Ancak bu mansab sadece onlara münhasır değildi. Muhammed Emin İnak Hive'yi ele geçirince Abdurrahman Bay'ı reis olarak atamıştır [a.g.e., 118]. Aral'ın fethini tamamlayıp, hanlıkta birliği temin ettikten sonra, Muhammed Rahim Han, çeşitli atamalar yapmış, bunlar arasında, İyd Muhammed İşan'ın torunu Baba Mahzum'u Hezaresb reisliğine, Damolla Muhammed Nazar Kongrat Koş-Köprükî'nin Kongrat reisliğine ve Damolla Muhammed Şerif Hezaresbî'nin de Şahabad reisliğine atanması sayılabilir [a.g.e., 385].

3.6. Askeri Teşkilat

Hive Hanlığı, askeri teşkilat bakımından da Türk-İslam askeri teşkilat geleneğinden pek çok şeyi tevarüs etmiştir. İslam Dini'nin kafirlere karşı cihadı kutsal sayması, ölenlerin şehit, kalanların ise gazi sayılması Hive Hanlığı'nı da sürekli sefer

düzenlemeye yöneltmiş ve bu belli askeri sistemi de kendiliğinden geliştirmiştir. Kafirler topluluğuna Kızılbaşlar da dahil edilmiş, onlarla savaşmanın diğer din düşmanları ile bir tutulduğu vurgulanmıştır. Ancak bu siyasi bir tavidir ve dini bakımdan hiçbir gerekçeye dayanmamaktadır. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Hive hanları da savaşlarda kazandıkları başarılarından gurur duymuşlar ve bunu gazi ve bahadır gibi kullandıkları unvanlarla temayüz ettirmişlerdir.

Hanın ordusu Özbek, Türkmen, Karakalpak ve Sartlı askerlerden oluşmaktadır. İçlerinde en iyi dövüşçüler Özbekler ile Türkmenlerdir. Bunların en usta ve iyi savaşçıları savaş esnasında en ön safa gönderilirdi. Han her sefer öncesi hazinenin ağzını açarak büyük miktarda altın ve hediye kumandan ve askerleri arasında dağıtırdı [a.g.e., 248, 256, 354, 411]. Ayrıca seferde ata ihtiyaç duyan kişi yıllık 25 düka ödenek alıyordu [Helmersen, 1839: 59]. Askerler bunun yarısını altın, yarısını ise ekmek (kumanya) olarak alıyordu. Bu yüzden askerler tüm sefer boyunca her türlü ihtiyaçlarını kendileri karşılamak zorundaydı. Normal bir askerın atının yanında kumanyasını ve savaş malzemesini taşıyan bir at ya da deve (ulağ hayvanı) daha olurdu. Askerlerin bazen bir deveyi ortak kullandıkları da olurdu. Yanlarındaki erzak bittiğinde ise askerler çevrede sıklıkla yağmaya çıkardı.⁴⁴ Ücretli askerler haricinde, gönüllü askerler de vardı ve bunlar ücret almazlardı. Onun yerine ganimetten pay alırlardı. Ücretliler handan 5 tenge, ikinciler ise bunun iki katını alırlardı [a.g.e., 59].

Savaşçılar savaşa kılıç ve mızrakları ile hazırlanırlardı, birkaç tanesinin silahı da vardı. Türkmenlerin ise uzun bıçakları vardı. Silahlar Hive'de kendileri tarafından yapılıyordu. Hive ordusunun kullandığı başlıca silahlar kılıç, mızrak, yay ve ok, topuz, tüfek ve toptur. Onların silahlarının kalibresi Ruslarınkinden küçüktür. Onlar barış zamanında hanın bahçesinde tutuluyordu. Barut Hivelilerce üretiliyor ve hanın depolarında muhafaza ediliyordu. Helmersen hanlıkta 15 top olduğunu söylemesine rağmen [a.g.e., 59], Murav'yev sadece yedi tane top gördüğünü iddia eder [Murav'yev, 1977: 152]. Bunlar Rus esirler tarafından yapılmıştı. Toplara tekerlek takılıp, üç veya dört at tarafından çekilirdi. Bir tanesi çok büyüktü ve ancak sekiz at ile taşınabiliyordu. Top gülleleri ise ayrı taşınırdı. Topları genellikle Ruslar kullanıyorlardı. Ayrıca

⁴⁴ Munis bu yağmalamaya pek çok örnek sunar [Munis, 1999: 248, 249, 255, 267, 296; ayrıca, Murav'yev, 1977: 152].

Muhammed Rahim, Osmanlı Padişahı II. Mahmud'dan topçu ustası istetmiştir [Murav'yev, 1977: 153; Ali Suavi, 1997: 86-87; Rıza Nur, 1994: 374]. Binek hayvanı olarak at ve deve yaygındır. Orduda çok yaygın olmasa da zırh kullanılıyordu. Hanın da özel bir zırhı vardı [Munis, 1999: 277, 438; Helmersen, 1839: 59].

Munis, eseri Firdevs'ül-İkbal'de ateşli silahlardan ilk olarak Gayib Han döneminde, hanın Mangıt soylusu Huraz Bek'e kızıp onu öldürmesi bahsinde anlatıyor [Munis, 1999: 69]. Ancak, ateşli silahlar Orta Asya'da en azından XVI. yüzyılın başından beri biliniyordu [Togan, 117-118; Alpargu, 1995: 5]. Munis ateşli silah olarak eserinde üç terim kullanmıştır: *multık*, *tufenk* ve *şamhal*. Harezm'de diğer Orta Asya Hanlıklarında olduğu gibi ateşli silahlar, Rus işgaline kadar yaygın şekilde kullanılmıştır. 1858'de *sarbaz* askeri kıtalarının kumandanlarına çakmaklı tüfek dağıtımı Hive arşivinde bulunan bir belgede kaydedilmiştir [İvanov, 1940: 183]. Ateşli silahlar genelde *şamhal* olarak adlandırılmıştır ve bunlar *tufenk* ve *multıktan* farklı olmalıdır.⁴⁵ 1861-1863 tarihine ait bir Hive belgesi açıkça *şamhal* ile *multık* arasındaki farkı belirtiyor: Hazeresb'den bir usta iki büyük *şamhal* için para ödedi. Bir *cezair* ve bir *multık*'ı o hazineye gönderdi [a.g.e., 126-127]. *Şamhal* terimi, anlaşılan o ki, ağır tüfekler için, özellikle uzun namlulu tüfekler için kullanılıyor. Onunla ancak yerden ateş edilebilir. Munis'in metninin gösterdiği gibi, Hive Hanlığı'nda *şamhalcı* müfrezeleri vardı. P. P. Ivanov'un yayımladığı Hive arşivi belgeleri gösteriyor ki, en azından 1860'larda, *şamhalcılar*, ordunun diğer kısımları gibi, atlı ve piyade olmak üzere ikiye bölünmüştü [a.g.e., 192]. Fakat, *şamhalcılar* atlı asker ise, onlar onu at sırtında kullanmış olamazlar, ancak onu yerden kullanmış olmalıydılar. *Zenburek* ise deve üzerinde, mil üzerinde dönen hafif (küçük) bir toptu ve muhtemelen, bu silahı Orta Asya'ya tanıtan Nadir Şah'tır.

Elle kullanılan ateşli silahlar Orta Asya'ya hem ülke dışından getirilmiş, hem de hanlıkta yapılmıştır. Rusya Orta Asya'ya ateşli silah ihracatını yasaklamıştı, fakat, Rus yapımı silahlar hanlıklara kaçak yollardan sokuluyordu. Kaçak silahlar genelde İran, Afganistan ve Hindistan'dan üzerinde geliyordu. Hanlıkta tüfek üretimi yapıldığına

⁴⁵ Bu farklılık s. 307'de belirtilmiştir.

dair Ivanov bir belge yayımlamıştır: 1868-1872 tarihli bir Hive belgesinde 17 tüfekçinin (*multıksaz*) kaydı vardır [a.g.e., 194].

Ordu yola çıktığında atlılar develeri ortalarına alırlar ve öyle hareket edilirdi. Önde han gider, hemen arkasından ilk önce küçük çadır, onun arkasında ise daha büyük çadır/otağ merkezde dururdu. Küçük çadır açıldığında tüm ordu dururdu [Helmersen, 1839: 60]. *Bargah-u saraparda* denen bir paravana hanın bulunduğu kısmı ordudan ayırırdı.

Hanlığın aslında düzenli bir ordusu yoktu. Hive Hanları sefere çıkmadan önce, eski Roma'da savaş Tanrısı olan "Mars kadar vahşi" unvanına sahip tavaacılar ile "Bahram kadar hınçlı" unvanına sahip yasavullarını hanlığın tüm eyaletlerine ordunun toplanması için gönderirdi.⁴⁶ Ordunun toplanması için gönderilen bir diğer görevli de *çapardır* [Munis, 1999: 204]. Seferin büyüklüğüne ve çağrılan birliklere göre ordunun toplanma süresi değişiklik gösterirdi. Bu süre üç gün ile sekiz gün arasında değişir. Ordu toplandığı yere bölcer denir. Aslında bu terim zaman zaman farklı anlamlarda kullanılmıştır. Orijinali Moğolca olan bu terim (1) iki ordunun veya askeri müfrezelerinin buluşma yeri; (2) böyle bir randevunun zamanı; (3) kalenin kuşatılan bölümü anlamlarına gelebilir. Bu terim ayrıca *murchāl* şeklinde gözüktür [Doerfer, I 1967: 229-232]. Han ise ordu toplanıncaya kadar ya avla meşgul olur [Munis, 1999: 187, 333, 356], ya orduyu beklediği yerdeki ribatında⁴⁷ bekler [a.g.e., 332], ya da o bölgedeki evliyaları ziyaret ederdi. Toplanan ordu menziller⁴⁸ boyunca ilerler ve hedefine ulaşırdı. Ordunun önünde *karavul*, *mukaddime-i sipah* veya *haravul* denen bir birlik gider ve ordunun pusuya düşmesini önlediği gibi yolun durumu ve malzeme temini gibi görevleri de üstlenirdi.

⁴⁶ Firdevsü'l-İkbal'de buna dair pek çok ifade vardır [Munis, 1999: 179, 187, 132, 266, 301].

⁴⁷ Munis'in *hawli* sözcüğü ile eş anlamlı olarak kullandığı *ribat* terimi Orta Asya'da genel olarak askeri-dini bir kurum olup çeşitli manaları haizdir. Harezmi'de muhkem ev veya mülk anlamındadır. Böyle yerler Harezmi'de ve Amu-Derya'nın orta boyunda yaygındır. Hanlıkta ribattan sorumlu kişiye *müşrif* denmiştir. Terimin geniş açıklaması için bkz. J. Chabbi, "Ribat", EI², c: VIII, ss. 493-506.

⁴⁸ 6-8 km arası değişen bir günlük yolculuk mesafesinde ordunun konaklaması ve ihtiyaçlarını ikmal etmesi için kurulan menziller için bkz. N. Elisséff, "Manzil: In The Central and Western Islamic Lands", EI², c: VI, ss. 455-456; P. A. Andrews, "Manzil: In the Eastern Islamic Lands", EI², c: VI, ss. 456-457.

Han sefere çıkmadan önden casus ve ulak gönderir ve düşmanın durumu hakkında bilgi alırdı [a.g.e., 222, 367]. Ayrıca, düşman karargahından veya bölgesinden dil tutularak düşmanın durumu öğrenilirdi [a.g.e., 495, 499]. Sefer esnasında o bölgeyi iyi bilen kılavuzlar (*başçı, gaçarıcı*) da kullanılıyordu.

Sefer esnasında Hive ordusu Amu-Derya Nehri'nden de istifade etmiştir. Buna 1809 yılında düzenlenen 2. Kongrat seferi örnek olarak verilebilir. Teknelere (*kima, zurak, safına*) savaş malzemesi olarak silahlar, kumanya, at yemi, çadır ve otağ (*hayme ve hargah*) yüklenmesinin yanında asker sevkıyatı da teknelerle yapılmıştır [a.g.e., 287]. Orta Asya'nın diğer bölgelerinden farklı olmak üzere, *daruga* terimi bu teknelerden sorumlu kişilere unvan olarak verilmiştir.

Savaş meydanına gelindiğinde ise genelde siper ve hendek kazılırdı. Ayrıca sefer yolculuğu ve savaş esnasında davul, nefir ve kerraneyler de kullanılmıştır [a.g.e., 280, 305]. Davul, nefir ve kerraneyler, hem ordunun coşturulması, hem de genelde yağma için dağılan birliklerin toplanması amacına hizmet ederdi. Sefer ve savaş esnasında bayrak, sancak ve tuğ kullanılırdı. Tüm emir ve komutanlar kendi bayrak ve sancakları altında savaşırdı [a.g.e., 279, 280]. Ordunun savaş nizamı konusunda ise Munis, özellikle Kongrat seferi bahsinde kıymetli bilgiler verir. Munis'in çeşitli savaş tasvirlerinden çıkardığımız sonuca göre hanlığın savaş nizamı, Cengiz Han zamanından beri tüm Türk devletlerinin uyguladığı geleneksel savaş nizamı olan *yasaldır* [a.g.e., 278-279, 304-305, 308, 512]. Bu savaş düzeni, Timur'un bazı eklemeleri ile Cengiz Han'dan itibaren uygulanmaya gelmiştir. Bu savaş düzeninde ordu şu şekilde bölünüyordu: Munis'in bazen Farsî dilindeki anlamı olan *mukaddime-i sipah*'ı da kullandığı *karavul* öncü kuvvetleri ifade ederken; *cavangar ve barangar* ordunun sağ ve sol kanatları anlamındadır. Munis *barangar* için bazen Arapça karşılığı *maysara* ve *maymana*, bazen de doğrudan *sağ kol* ve *sol kol* ifadelerini kullanmıştır. Merkez ise *kol* bazen de *kalbgâh* olarak nitelendirilmiştir. Merkezin sağ ve sol kolları ise *ong kol* ve *sol kol* olarak adlandırılmıştır [a.g.e., 280]. *Manlay* öncü, *saka* ise artçı birliklere verilen isimlerdir. Munis, bu kolların hepsinden, her savaşta bahsetmemiştir. Munis'in

bahsettiği savaş düzeni, Timurlular ve Safeviler döneminde var olan savaş düzenine benzemektedir.⁴⁹

Hive hanları savaş sonunda, savaşta büyük yararlılık gösterenlere sık sık hediye dağıtmışlar ve onları ödüllendirmişlerdir. Bu ödüller para ve hilat olabileceği gibi, askerın bir üst rütbeye terfii veya biy gibi unvanlarla taltif edilme şeklinde de olmuştur. Mesela, Rahman Kulu adlı biri, Muhammed Rahim Han tarafından biy rütbesiyle ödüllendirilmiş ve altın gemli bir atı hediye olarak almıştır [a.g.e., 485].

3.7. Sosyal ve İktisadi Yapı

3.7.1. Genel Özellikler

Muhammed Rahim Han döneminde siyasi otoritenin merkezileşmesinin kaçınılmaz bir sonucu olarak toprak mülkiyet yapısında değişiklikler meydana gelmiştir. Feodal soyluların tasfiyesi ile eskiden beri var olan toprak mülkiyetindeki adem-i merkezîyetçi yapı ortadan kalkmıştır. Yasaklanan soylulara ait toprağın büyük bir kısmı Muhammed Rahim ile merkezi idarenin eline geçmiş ve böylece sınırsız bir güç oluşmuştur. Müsadere edilen toprakların bir kısmı hana, akrabalarına ve soylulara, kalan kısmı da köylünün doğrudan kullanımına verilmiştir [Ivanov, 1940: 18].

Muhammed Rahim kendisine düşman olan soyluları tasfiye ettikten sonra, yönetici elitten olup daha aşağıda bulunan kendisine sadık kişileri yüksek mevkilere getirmiş, onları kendine bağlamak için de toprakla ödüllendirmiştir.

Munis eserinde Muhammed Rahim Han'ın çeşitli mansab tevcihleri vermesini anlatması bunu kanıtlar. O eserinde, 1811 Aral zaferinden sonra, hanın, Aral seçkinlerini çağırarak her birine *Arazi-i Hassa-i Sultani*'den büyük miktarda ekilebilir arazi verdiğiinden bahseder [Munis, 1999: 381]. Munis'e göre, böylece onlar bu topraklarda sessiz ve sakin bir hayat süreceklerdi. Ancak, Aral soylularının Harezmi'nin diğer bölgelerine gönderilmelerinin nedeni, onlara "yaşanacak ve sakinleşecekleri bir

⁴⁹ (Hunlar'dan Safeviler'e kadar) Doerfer TME, IV, 82-92, (No. 1791)

yer” sağlamak değil, onları merkezi idareye bağlamak ve gelecekte onların isyanlarına engel olmaktır.

Benzer çeşit toprak ödüllendirmeleri han tarafından ayrıca Türkmen kabilelerini kendi tarafına çekmek için de yapılmıştır. Munis der ki, 1816’da, Horasan seferlerinin birinde, han Türkmen kabile reislerine ferman vererek Nayman kanalının aşağı mecrasında toprak tevcih etmiştir [a.g.e., 433].

Hem Özbek, hem de Türkmenler açısından, toplumun en nüfuzlu kişilerini kendi tarafına çekmesinin yanında, Muhammed Rahim ordusunun temel çekirdeğini oluşturan askerleri de kazanmanın yollarını aramıştır.

Muhammed Rahim Han özellikle Türkmenlere verdiği toprak ve kanal ihسانları karşılığında onlardan orduya asker temin etmelerini istemiştir. Verilen her bir tanap⁵⁰ toprak için onlar sefer esnasında bir süvari getirmek zorundaydı. 10 tanap toprak verilirse on süvari getirmeleri gerekiyordu [İvanov, 1940: 20-21].

Hanlığın nüfusunu oluşturan en önemli unsurlar, Özbekler, Sartlar, Türkmenler ve Karakalpaklardır. Hanlık idari açıdan olduğu gibi nüfus açısından da kuzey güney olarak belli oranda ayrılmıştır. 1819’da hanlıkta bulunan Murav’yev, hanlığın nüfusunu 3.000.000 kişi olarak tahmin etmiştir [Murav’yev, 1977: 114]. Yuldashev ise 19. yüzyıl Hive Hanlığı nüfusunun, göçebe ve yerleşik toplam, 800.000 kişi olduğunu ifade etmiştir [Yuldashev, 1954: 226]. Hive Hanlığı’nda nüfus sayımı olarak niteleyebileceğimiz tahrirler zaman zaman yapılmıştır. Firdevsü’l-İkbal’de böyle bir uygulama için en azından bir örneğe sahibiz. Muhammed Rahim Han, Kasım 1810’da Muhammed Rıza Koşbegi’ni bu işle görevlendirmiş ve “*o da kısa sürede bu işi tamamlamıştır*” [Munis, 1999: 334]. Hive Hanlığı’nda nüfus sayımı vergi münasebetiyle her altı ya da yedi yılda bir koşbegi tarafından yapılıyordu. Koşbegi hanlığı kasaba-kasaba, köy-köy gezerek o mahallin büyüklerini topluyordu. Onlar da

⁵⁰ Kaynaklarda bir uzunluk ölçüsü olarak tanapın karşılığı farklı olarak verilmiştir. İvanov, Hive’de 1 tanap 60 gaza (102-104 cm) eşittir [İvanov, 1940: 20, dipnot 5] derken, Yuri Bregel, 1 tanapın 64 metre [Munis, 1999: 635, dipnot 880] ve 1 gaz’ın da 106-107 cm [Munis, 1999: 621, dipnot 718] geldiğini ifade etmiştir.

yemin ederek kasabalarındaki haneleri ve mülkiyet durumunu bildiriyorlardı. Koşbegi onların şahadetini kontrol edip kaydediyordu. Sonra hane halkını kategorilere bölüp bu vergiler toplanıyordu [a.g.e., 634]. P. P. Ivanov, Hive arşiv belgelerini derlediği eserinde, sonraki döneme ait olsa da, buna örnek pek çok kayıt sunar [Ivanov, 1940: 32-50, 65-96]. Hanlık nüfusu şu gruplardan oluşmaktadır:

3.7.2. Özbekler

Harezmi Sartların elinden alarak buraya yerleşen Özbekler, Murav'yev'e göre, Muhammed Rahim Han döneminde yaklaşık 30.000 aile kadardılar [Murav'yev, 1977: 111]. Hanlığın idari kademelerinden etkin görevler üstlenmiş olan Özbeklerin idari mekanizmada en yetkili temsilcileri hanlığın iki numaralı adamı olan koşbegi idi. Özbekler hanlığın en soylu grubu olarak kabul edilirdi. Genelde Harezmi'nin kuzeyinde yaşayan Özbekler, XVI. yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak'tan gelen göçebelerin soyundan geliyorlardı [Bregel, 1978: 123].

Hive Hanlığı'nda Özbekler dört boydan meydana geliyordu [Munis, 1999: 45; Murav'yev, 1977: 117; Gulyamov, 1957: 208; Ali Suavi, 1997: 48]:

- a) Uygur-Nayman
- b) Kanglı-Kıpçak
- c) Kiyat-Kongrat
- d) Nokuz-Mangıt

Hanlığın en önemli askeri sınıfını oluşturan Özbekler, hanların sayısız seferine katılmışlar ve ülke birliğinin sağlanmasında etkin rol oynamışlardır.

Hive Hanları'nın ait olduğu grup olan Özbekler hanlıktaki en kalabalık nüfustu. Hive'deki Özbekler, Buhara'dakiler gibi pek çok kabileye bölünmüşler ve her biri ayrı bir kanalın kenarına yerleşmişti. Hive'deki en önemli Özbek kabileleri Kongrat, Nayman, Kiyat, Uygur, Nukuz, Kanglı, Hitay (Çin) ve Kıpçak'tır [Ivanov, 1958: 149].

Hive Hanlığı'ndaki otlak azlığı yüzünden Özbekler yerleşik yaşama geçmeye başlamışlar, ancak bu, sulanabilir arazi kıtlığı yüzünden tamamlanamamıştır. Yerleşikliğe geçmelerinde, Hive Hanları'nın yeni kanallar inşa edip, eski kanalları da tamir ettirmesi etkili olmuştur. Bu kanal inşalarından Özbekler bizzat çalışmışlar ve daha sonra da bu kanallar onların adlarıyla anılmaya başlamıştır: Nayman, Kenges, Kiyat vb.

Ancak Özbekler arasında yerleşik yaşama geçiş eski geleneklere aykırı bir şekilde ve hayvan yetiştiriciliğini tahrip eder bir vaziyette gerçekleşmemiştir [Ivanov, 1958: 150]. Özbek kabilelerinin yerleştikleri topraklar daha sonra onların adıyla anılmaya başlamıştır: Kongrat, Mangıt, Kıpçak, Nukuz vb. Buna rağmen Hive'de daimi yerleşik yaşama geçiş XIX. yüzyıla kadar tamamlanamamıştır. Munis'in pek çok ifadesinde XIX. yüzyılın başında Hive Hanlığı'nda yaşayan Özbekler arasında göçebe hayat tarzı sürenler hala mevcuttu.

3.7.3. Sartlar

Kelime manası olarak "tüccar" anlamına gelen "Sart", Moğol döneminde ve daha öncesinde "Tacik" kelimesiyle eş anlamlı kullanılıyordu [Barthold, EI² / IX: 66-67]. Harezmi'nin asıl yerlileri olan Sartlar genelde hanlığın güneyinde yaşarlar ve eski yerleşik vaha kültürünün taşıyıcıları olan eski Harezmîler'in soyundandılar. Faaliyet ve dil bakımından farklı olan Sartlar'ın en önemli uğraşları ticarettir [Ivanov, 1958: 151]. En kalabalık oldukları şehirler hanlığın ticaret merkezi Ürgenç ile Hangâh'tır. Şehir merkezlerinde oturan bu halk grubu genellikle "bay" unvanını kullanırlar. Bu unvan Türkçe'de "zengin, varlıklı" anlamına gelir.

Sart terimi etnik bir grup olarak Ebu'l-Gazi'nin eseri *Şecere-i Türk*'te de geçmektedir: İlbars Han, Vezir şehrini ele geçirdikten sonra "Özbekler ve Sartlar kâmilten toplanıp" hicri 911 yılında İlbars'ı han yaptılar [Ebul Gazi, 1925: 208]. Harezmi'nin Ubeydullah Han tarafından fethini müteakip Özbekler Buhara'ya götürüldüler; Sartlar ve

Türkmenler ise zarar verilmeden burada bırakıldılar [a.g.e., 234]. “Vezir şehrinde yaşayan Özbekler ve Sartlar” Sultan Yunus’u han yaptılar [a.g.e., 243].⁵¹

Hanlıktaki sivil idaredeki en yüksek kişi olan mihter bu topluluktan olmasına rağmen, Sartlar’ın yönetimde aktif rol oynadığını söylemek zordur. Özellikle Ebu’l-Gazi’in eserinde onlar daha çok reaya olarak ön plana çıkmıştır. Bregel’in de işaret ettiği gibi, Ebul-Gazi’de onların reaya olduklarına dair doğrudan bir ifade olmasa da Özbekler ile Sartlar’dan bahsederken “Özbek ve Sart”, “sipahi ve raiyet” tabirleri kullanılmıştır [Bregel, 1978: 125; Barthold, 1975: 325].

Sartlar Hive hanlarının düzenlediği askeri seferlere de katılmışlar, ayrıca bazı Sart komutanların liderliğinde birlikler bazı bölgelere akınlar düzenlemiştir. Hive hanı genelde Hive dışındaki askeri seferlere başkentin yakınlarında kurulan ve büyük ölçüde Sartlar’dan oluşan birliklerle gidiyordu ve diğer birlikler bozkırda hanın ilk durağında ona katılıyorlardı [Bregel, 1978: 140]. Hive ordusunda görev alan Sartlar hakkında Munis’in eserinde de bazı bilgiler mevcuttur. Mesela, “Sart soylularından biri” olan Allah Nazar Bay komutasındaki Hangâh’lı bir Sart birliği, 1804’de Türkmen isyancılara karşı bir sefer düzenlemiştir. Ertesi yıl da bir Sart birliği Hoca-eli ve Kongrat’a karşı düzenlenen seferlere katılmıştır. Bunlardan birincisinde, Hangahlı Sart birliği *kara-çerik* olarak görev almış, Kongrat’a karşı düzenlenen seferde ise, Sartlar hanın karargahını korumakla görevlendirilmişlerdir.

P. P. Ivanov’un eserinde yer alan Hive arşivlerine ait belgelerde 1827’de tamamlanmış Hiveli askerlerin (*nökerler*) bir listesi bulunmaktadır. Onların büyük çoğunluğu ya Özbek, Türkmen ve Karakalpak’tır ya da onlar çeşitli Özbek soylularının komutası altındaydı, ancak listedeki küçük bir grup “vilayet nökerleri” [Ivanov, 1940: 160] unvanıyla anılıyorlardı. Bu vilayet nökerlerini incelediğimizde, onların kumandanları arasında, aka ve erbab unvanına sahip kişiler vardır. Yuri Bregel, Hive Hanlığı’nda kullanılan *vilayet* terimini göçebe ve yarı göçebelere farklı olarak kendi kabile yapısını koruyan bölgesel yerleşik nüfus şeklinde ifade etmiştir [Bregel, 1978: 141].

⁵¹Ancak Desmaison “Ürgenç Özbekleri ve Sartları” yazmıştır, bkz. *Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul Ghazi Behadour Khan*, publiée par le Baron Desmaisons, I-II, (St. Petersburg, 1871-1874), Traduction, s. 248.

Bunlardan şu sonucu çıkarabiliriz ki, Sartlar Hive ordusunda özel bir kuvvet olarak görev almışlardır. Yuri Bregel'in XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait verdiği bir Hive arşiv belgesinde vilayet nökeri olarak Sartların miktarı yer almış ve sayıları 2.160 olarak verilmiştir.⁵²

3.7.4. Türkmenler

Hive Hanlığı'nın Özbekler'den sonra en önemli askeri gücünü oluşturan Türkmenler, Hive hanlarına güçlenip hem harici düşmanlarına karşı, hem de dahili istikrarı sağlamalarında büyük yardımları olmuştur. Hatta onlar hanlığın hizmetinde, bugünkü Güney Türkmenistan'da yaşayan kendi kabilelerine dahi düzenlenen seferlere katılmışlardır. Gulyamov, onların Hive hanları hizmetine girmelerini, hanlara duydukları sevgiden değil, baskıya maruz kalmamaları, toprak, otlak ve su mahrumiyeti yaşamak istemeyişlerine bağlıyor [Gulyamov, 1957: 198].

X. ve XI. yüzyıllarda, Orta Asya'da farklı bir etnik grup olarak ortaya çıkan Türkmenler, Moğol fethinden XVII. yüzyıla kadar Hazar sahilleri kenarında yaşamışlar ve Harezmi ile doğrudan ilişkiye geçmemişlerdir. Ancak bu tarihten sonra, muhtemelen mera kıtlığı yüzünden verimli topraklara sahip Harezmi'ye göç etmişler ve buradaki sayıları hiç de azımsanamayacak miktara ulaşmıştır [Bregel, 1981: 29-33]. Bunun yanında o sırada Arabşahlılar idaresindeki Hive Hanlığı'nda yönetici aile üyeleri arasında süre giden kan davalarında müdahil olmuşlardır. XVIII. yüzyılda ise onlar hanlıkta ulaşabilecekleri en yüksek konuma ulaşmışlar ve hatta 1770 yılında tüm hanlığa hakim olmuşlardır [Munis, 1999: 73-75]. Ancak daha çok yağma ve çapul yapma özelliğine sahip Türkmenlerin⁵³ devlet idare formasyonlarının zayıf olması en sonunda hanlıktaki nüfuzlarını Özbeklere bırakmak zorunda kalmış ve Özbek inakları yönetime geçmişlerdir. Gücün Özbeklere geçmesi esnasında iki grup arasında ciddi çatışmalar meydana gelmiş ve en sonunda Özbekler, Türkmenleri hanlıktan sürmüşlerdir. Ne var ki, hem iç, hem de dış mücadelelerinde dingin kuvvete ihtiyaç

⁵² Aynı belgede nökerlerin toplam sayısı yaklaşık olarak 18.500 olarak kaydedilmiştir [Bregel, 1961: 180].

⁵³ Bu özelliklerine Murav'yev de dikkat çekmiştir [Murav'yev, 1977: 113].

duyan Hive hanları, bir süre önce kovdukları Türkmenleri yanlarında savaşmaları için tekrar hanlığa davet etmişler ve onları etkin bir biçimde kullanmışlardır.

Göçebe bir yaşam tarzı süren Türkmenler, hanlıkta bulunan diğer gruplarla takas usulü ile etkileşimde bulunmuşlardır. Hayvan yetiştiriciliği, onlar arasında önemli bir geçim kaynağı olduğu için üretim fazlasını hanlıktaki yerleşiklere satarken, onlardan da buğday satın almışlardır [Ivanov, 1958: 151-152]. Hanlık içinde en kalabalık Türkmen grubunu Yomutlar oluşturuyordu. Diğer önemli gruplar ise, Çovdur ve Yemreli'dir.

Hive Hanlarınca Türkmenleri itaat altında tutmak önemli bir sorun olmuştur. Bu sorunun üstesinden ise onlara askeri seferlerde önemli miktarlarda ganimet sağlamakla gelmelerinin yanında, hanlar Türkmenlerin yaşadıkları bölgeleri yoğun bir kültürel ve ideolojik etkiye maruz bırakmışlardır. Merkezi idare Türkmenlere molla, kadı ve işan göndererek bu göçebelerin dini yaşamlarını tamamen kontrolleri altına almışlar ve bunu kendi hedefleri doğrultusunda kullanarak Türkmenlerin direncini merkezi hükümet lehine kırmıştır [a.g.e., 154]. Ayrıca merkezi hükümetin kontrolündeki medreselerde yetişen Türkmenler tahsillerini tamamladıktan sonra ait oldukları bölgelere döndüklerinde Hive'nin nüfuzunu buraya taşımışlardır.

3.7.5. Karakalpaklar

Andrianov'un belirttiğine göre, Karakalpaklar'ın etnik oluşumunda Peçenekler önemli bir yere sahiptir [Andrianov, 1958: 8, 35]. Tarihi kaynaklarda ilk olarak XVI. yüzyılın başında zikredilen Karakalpaklar [Arat, İA / VI: 285], hanlık sınırları veya hemen yakınındaki Seyhun Nehri ile Kuvan-Derya ve Can-Derya deltalarında yaşamışlardır. Bu bölgeye Özbekler'den yaklaşık iki yüzyıl daha sonra gelen Karakalpaklar, Özbekler'in özellikle Balgalı uruğu ile beraber burada yaşamışlardır [a.g.e., 50-51]. Onlar buralarda sulamalı tarım yapıp kanal ve setler inşa etmişlerdir. 1743 yılında Kazaklar tarafından ağır yenilgiye uğratıldıktan sonra, Karakalpakların büyük baş hayvanlarının önemli miktarı telef olmuş ve sahip oldukları otlak ve meralar Kazakların Küçük Orda'sının eline geçmiştir. Bundan dolayı onlar, Hive Hanlığı toprağı olan Aral gölünün güney doğusuna göç etmişlerdir. Ancak Hive Hanlığı'na

yapılan bu göç, Karakalpaklara Kazak akınlarından tamamen kurtulma imkanı vermemiştir [Gulyamov, 1957: 213; Andrianov, 1958: 60].

Karakalpaklar'ın Hive Hanlığı'nda yerleşme talebi ilk olarak Muhammed Emin İnak döneminde gerçekleşmiştir. Onlar iktidar mücadelesinde inakın yanında yer almışlar, özellikle Yomut ve Çovdur Türkmenlerine karşı düzenlenen seferlerde inaka askeri kuvvet sağlamışlardır [Andrianov, 1958: 62]. İltüzer ve Muhammed Rahim Han dönemlerinde de onların itaat altına alınması ve iskan edilmesi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Hanlığa geldikleri ilk dönemden itibaren, onlar bölgenin sulama sisteminin inşasına büyük ölçüde katkı sağlamışlardır.

Hanlığın kuzey bölgelerinde yaşayan Karakalpaklar, pek çok urugdan meydana gelmişlerdi. Kazak hanlarının saldırıları yüzünden dirençlerini büyük oranda kaybeden bu topluluk Muhammed Rahim Han için kolay bir yem olmuşlardır [Ivanov, 1958: 155]. Türkmenlerden daha az düzeyde savaşçı olan Karakalpaklar'ın itaat altına alınmaları daha kolay olmuştur. Hanın ordusuna asker sağlamak zorunda olmaları yanında, onlar Türkmenlerin muaf olduğu pek çok işi de deruhte etmişlerdir. Bunun yanında onlar toprak vergisi de ödemişlerdir. En önemli uğraşları tarım olan bu topluluğun balıkçılık da önemli geçim kaynaklarından [Andrianov, 1958: 7-8]. Genelde Amu-Derya deltasının aşağı mecralarında yaşayan Karakalpaklar tarım için verimli alüvyonlarla zenginleşmiş araziden yararlanmışlar ve arazinin meylinin uygun olmasından ötürü sulama için genelde çigir kullanmamışlardır [a.g.e., 19].

3.7.6. Tarım ve Ticaret

Hanlıkta temel uğraşı alanı hayvan yetiştiriciliği ve tarımdır. Daha çok Türkmenlerin uğraşı alanı olan sığır ve koyun yetiştiriciliğinin yanında Hive halkı tarımla da uğraşmıştır. XIX. yüzyılda hanlıkta en çok tahıl üretimi yapılmıştır. Bunun başını da buğday çekmektedir. Geri kalan arazide ise arpa, incir, keten, susam kavun ve karpuz yetiştirilmiştir [Yoldoshev, 1966: 13]. Özellikle Hive Hanlığı'nda Orta Asya'nın en iyi kavun ve karpuzları yetişmektedir. Bunun yanında bahçe işleri de az olmasına rağmen

yapılmıştır; kayısı, şeftali, üzüm, elma ve nar en çok yetiştirilen ürünlerdir. Hanlığı boydan boya kaplayan kanallar tarımın gelişmesinde en önemli faktör olmuştur.

Tarım aletlerinin oldukça ilkel olduğu hanlıkta sığır ve atlarla toprak sürülürdü. Ayrıca toprak sulaması için çigir denen alet kullanılırdı. Özellikle nehir ve kanaldan alınan suyun toprağın meyli ile tarlaya ulaşmadığı durumlarda bir çeşit değirmen görevi gören çigirler aracılığıyla kovalar yukarı kaldırılıyor ve genelde tahtadan yapılmış arklarla su tarlaya taşınıyordu [Yoldoshev, 1966: 13-14]. Çigir kullanımı sadece Harezmi'ye özgü bir uygulama olmayıp, tüm Orta Asya'da o en eski zamanlardan beri kullanılıyordu [Ahmedov, 1965: 75].

Hanlıkta ticaretin çok fazla geliştiğini söyleyemeyiz. Yapılan ticaretin de neredeyse tamamı Sartlar tarafından deruhte edilmiştir. Dolayısıyla ticaret en fazla, Sart nüfusunun yoğun biçimde yaşadığı Ürgenç'te gelişmiştir. Ülkenin tek ithalat ve ihracat merkezi diyebileceğimiz bu şehirdeki dükkanlarda, doğulu ve batılı ülkelerden gelen her türlü mal bulunurdu. Ticaret haftanın belirli günlerinde kurulan pazarlar aracılığı ile yapılırdı. Uluslar arası ticaretin en çok yapıldığı ülkelerin başında ise Rusya ve Buhara geliyordu. Han ticaret yapan yabancılardan ayrı ayrı vergi alırdı. En yüksek meblağı ise Rus tacirler öderdi. Buhara'dan gelen ürünlerin başında keten kumaşlar, mavi boncuklu bezler, eğrilmiş pamuk, ipek, ipekli yada yarı ipekli kumaşlar, Keşmir şalı, Çin porselenleri ve tütün gibi ürünler geliyordu [Murav'yev, 1977: 145]. Ticaretin bir diğer kolu da esirlerdi. Eski çağlardan beri Orta Asya, Deşt-i Kıpçak ve Sibiry'a'nın hemen her yerinde esir pazarları görmek mümkündür [Ahmedov, 1965: 86]. XIX. yüzyılda, Hive Hanlığı Orta Asya'nın en büyük esir ticaret pazarıydı. Rus, İranlı ve Kürt esirler en çok bulunan esirlerdi. İçlerinde en kıymetlileri fiziksel ve sahip oldukları bilgi dolayısıyla Rus esirlerdi. Genç ve sağlıklı bir Rus esirin fiyatı 60-90 tila arasındaydı [Murav'yev, 1977: 148]. Esirler halk tarafından genelde tarım işlerinde kullanılmasının yanında, onlar soyluların sığırlarını olatırlar ve zaman zaman da askeri seferlere katılırlardı. Köleler kısıtlı olsa da hanlıkta bazı haklara sahiplerdi. Kölelerin Ramazan ayı sonunda üç günlük bir tatil hakları vardı ve bu süre zarfında Hive'de toplanan köleler birbirleri ve akrabalarıyla görüşürlerdi [Holdsworth, 1959: 21].

3.7.7. Mali Yapı

Muhammed Rahim Han'a kadar Hive Hanları arasında para darp ettiren tek han Anuşa Han'dır. İltüzzer Han ise para darp ettirmesine rağmen onları tedavüle sürecek vakti olmamıştır. Onun döneminde ve daha önceki dönemlerde Buhara parası kullanılıyordu ve bu para *eşrefi* veya *padişah tilası* olarak maruftu. Muhammed Rahim döneminde ise bir darphane kurularak para basma yoluna gidilmiş ve hanlık yıkılıncaya kadar bu devam etmiştir [Koçnev, 1990: 437]. Paraların üzerinde genelde basım yeri olarak "Harezmi" veya "Hivak" yazılmış ve ülkenin İslam mülkü olduğuna dair ifadeler kullanılmıştır: Darü's-Saltana ("Saltanat Yeri"), Darü'l-Mü'minin ("İnananların Mülkü"), Dar'ül-İslam, Kutbu'l-İslam ("İslam'ın Kutbu"), Kubbetü'l-İslam ("İslam'ın Kubbesi"), Ma'dinü'l-İslam ("İslam Madeni"), Ma'dinü'l-Ulema (Ulemanın Madeni) ve Ma'dinü'l-Fudala ("Fâzıl İnsanların Madeni"). Hive Hanlığı'nda tedavülde olan paralar hakkında en ayrıntılı tasvir Murav'yev'in eserinde bulunur. Onun ifadelerine göre Hive Hanlığı'nda kullanılan paraları şöyle sıralayabiliriz:

Tila- Hive Hanlığı'nda değeri en yüksek para *tila* idi. Tila yuvarlak altın bir paraydı ve içinde çok fazla metal alaşım yoktu. 1819 yılında hanlıkta bulunan Murav'yev, onun değerinin yaklaşık 12 şilin (eski İngiliz gümüş parası) ve İngiliz parası olan 6 peni (sterlinin yüzde biri) olduğunu belirtmiştir [Murav'yev, 1977: 137]. Paranın yüz kısmında, Muhammed Rahim'in ismi (Muhammed Rahim, Sultanların Lideri, bu altın sikkeyi Allah'ın lütfuyla basmıştır)⁵⁴, Türkçe karakterlerle kazınmış, arkasında da basım yılı ve Kuran'dan Arapça bir ayet ve yuvarlak olarak yazılmış iç kısımda da paranın gümüş olarak değeri belirtilmiştir.

Abass- Bir tila 14 Abass'tır ve bir Abass'ın değeri 10.75 penidir. Gerçekte böyle bir sikke yoktur. Murav'yev'in belirttiğine göre o hesabı kolaylaştırmak için uygulanan hayali bir para ölçüsüdür.

⁵⁴ Bu ibare 1820-1821 yılında darp edilen tilaların üzerinde vardır [Koçnev, 1990: 438].

Tenge- İki tenge bir Hive Abass'ı yapar. Bundan bir tengenin yaklaşık 5.375 peni yapması gerekir. O saf gümüşten imal edilmiştir. Yazı kısmında hanın Türkçe karakterlerle yazılmış ismi ve arka kısmında da tiladakinin aynısı vardır; yani, basım yeri ve yılı ile Arapça karakterlerle yazılmış Kuran'dan bir ayet bulunur. Kendisini çevreleyen noktalar bir düşük cins para birimi olduğunu gösterir [a.g.e., 137].

Karapul- Bir tenge 40 Karapuldur. Bu, bakır bir paradır.

Bundan başka hanlıkta yabancı paralar da tedavüldeydi ve en yaygını yukarıda da bahsettiğimiz gibi Buhara tilası idi. Bundan başka Hollanda dukaları da mevcuttu. Bir duka 10 *Abass* veya 800 *Karapul* ediyordu. Munis'in "Frenk tilası veya bacagi" [Munis, 1999: 178] olarak tasvir ettiği bu para saf ve kaliteli bir para idi. İran gümüş parası "real" de hanlıkta kullanılan diğer bir yabancı para çeşidiydi. Murav'yev'in belirttiğine göre, 5.5 real bir Hollanda dukası ediyordu [Murav'yev, 1977: 137]. O, yabancı paraların Hive'de uzun süre tedavülde kalmadığından bahseder. Çünkü Han dikkatli bir şekilde onları topluyor ve onları eriterek kendi adına yeniden darp ettiriyordu [a.g.e., 122].

Hiveliler para değişiminde ve paranın tam ve kesin değerini belirlemede iyi birer uzmandılar. En avam sayılabilecek biri bile hemen dükânın kenarlarının kırılıp kırılmadığını anlayabilir ve ona değer biçebilirdi, yabancıların hile ile sürdürdüğü sahte (kalp) tengeyi hemen tanırdı [a.g.e., 138].

Murav'yev'in belirttiğine göre, Hive Hanlığının gelirleri Han'ın geliri demekti [a.g.e., 138] ve bu temelde savaşlardan elde edilen ganimete ve savaş tazminatına dayanıyordu. Bundan başka cizye, hana sunulan hediyeler, kervanlardan alınan vergiler hanlığın gelirlerinden bazılarıdır.

Muhammed Rahim Han, ölünceye kadar Türkmen, Karakalpak ve Kazak kabileleri ile Buhara Hanlığı'na pek çok sefer düzenlemiş ve kendisine ve emrindeki askerlere büyük miktarda ganimet hissesi düşmüştür. Diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi, han başkomutan olarak bu seferlerden elde edilen ganimetin 1/5'ini almış ve buna

gan [Lokkegaard, EI² / II: 1005-1006; Lokkegaard, EI² / II: 869-870] ve *hums* denmiştir. Han kendi katıldığı veya kendisi katılmayıp bir komutanını gönderdiği seferlerden bu hissesini almıştır. Ancak yapılan küçük akınlardan ganimet hissesini almamıştır. Firdevsü'l-İkbal'de ganimet miktarlarına ait sayısız örnek vardır: Karakalpak askerleri, Aral ordusunu yenilgiye uğrattınca ganimetin beşte biri olan dokuz at yükü malı hana sunmuşlardır [Munis, 1999: 349]. Deşti Kıpçak Seferi sonunda 100.000 koyun, 40.000'den fazla deve ve ayrıca 500 bakire kızın da dahil olduğu ganimet ele geçirilmiş ve han bundan hissesini almıştır [a.g.e., 398]. 2. Horosan seferi sonunda ise hanın ganimeti olarak 750 deve, 750 inek ve 6.000 koyun miktarı verilmiştir [a.g.e., 449]. Hanın ganimet hissesini *serkar* denen askeri müfettişler topluyordu [a.g.e., 509]. Ganimet eşyalarını ise Munis bir yerde “*sayısız çadır, kılıç, bayrak, sarık (salla), battaniye, nargile (lula takiya) ve elbiseler*” olarak sıralamıştır [a.g.e., 512]. Ancak bazı seferlerde askerler hanın hakkı olan ganimetin 1/5'ini vermek istemeyince, han muhassılları aracılığıyla bu hakkını tahsil etmiştir [a.g.e., 400].

Hanlıkta vergi toplama işi bizzat merkezi hükümet tarafından deruhte edilmiştir. Munis, Muhammed Rahim, inak olduktan sonra, bu iş için amcası Muhammed Murad Bek'i görevlendirmiştir [a.g.e., 240]. Yuldashev'in ifadesine göre hanlıkta işçilik, hizmet vb. türü işlerin karşılığı olarak ödemeler aynî yapılmıştır. Para ekonomisine geçiş ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra (1855) gerçekleşmiştir [Yuldashev, 1954: 227].

Cizye vergisi, hanlıkta “kazan vergisi” olarak toplanırdı ve hanenin gelirine göre onun miktarı değişirdi. Yani geliri yüksek olan aileler bu vergiyi yüksek miktarda öderken, geliri daha az olan aileler daha az miktarda parayı devlete ödemek durumundadırlar. Murav'yev'in ifadesine göre, gündelik işçiler ile kendisine ait bir çadırı olmadığını ispat edebilenler bu vergiden muaftı [Murav'yev, 1977: 139] M. Yuldashev bu insanları “*dehkan*” olarak nitelemiştir [Yuldashev, 1954: 225]. Bu insanlar diğer köylüler gibi toprak kiralayamazlar, ancak kendilerini kiralayabilirlerdi. Kazan vergisi olarak en çok 1.75 £, en az da 0.4375 £ ödenirdi.

Hanlığın diğer önemli bir gelir kaynağı da hanın şahsi mülkünden elde ettiği gelirdi. Munis'in genelde “*hass-i şerife*” olarak adlandırdığı bu topraklar, hanlık topraklarının önemli bir yekununu oluşturuyordu. Onun mülkünün her yerinden kanallar geçiyor ve arazi iyi bir şekilde sulanıyordu. Hanın mülkünde üretilen ürünler pazarlarda satış önceliğine sahipti ve hanın malı bitmeden Hiveliler bir şey satamıyorlardı [Murav'yev, 1977: 139].

Bunun yanında, şehre giren mallardan alınan vergiler ile köprü ve yol parası vergisi kazançlı vergi çeşitleri idi. Dükkan sahipleri ile pazar ve panayırlardan elde edilen vergiler de önemliydi.

Hive Hanlığı'na gelen kervanlardan alınan vergi bir başka kalemi oluşturuyordu. 1819 yılında hanlıkta bulunan Murav'yev, bu miktarın 23.000 £ ile 29.000 £ arasında değiştiğini ifade eder [a.g.e., 140]. Murav'yev tüm kalemleri birleştirerek hanlığın yıllık gelirini 150.000 £ olarak hesaplamıştır.

3.7.8. Toprak Mülkiyeti

Hive Hanlığı'ndaki etnik grupların coğrafi dağılımı ile kullanılan toprakların kategorileri büyük oranda çakışmaktadır. Yuri Bregel hanlık topraklarını üç ana kategoride toplamaktadır:

- 1) Atai Mülk
- 2) Yarlıklı Mülk
- 3) Padişahlık Mülk

Orta Asya'nın diğer bölgelerinde bilinmeyen toprak kategorilerinden *atai mülk* Harezmi'nin güney ve batı bölgelerinde bulunan en eski tarım merkezlerinden oluşmaktadır. Bunlar Pitnak, Hezaresb, Hive, Hangâh, Ürgenç, Şavat, Bagat ve diğer şehirlerdir [Bregel, 1978: 145]. Görüldüğü üzere bu toprak kategorisi Sartların yoğun

olarak yaşadığı topraklar üzerindedir. Hanın yarlığı⁵⁵ ile özel mülk olarak şahıslara verilen *yarlıklı* mülk toprakları atai mülklerinden sonraya işlenmeye başlamıştır. Hanlığın merkezinde uzanan ve diğer iki toprak kategorisi arasında uzanan yarlıklı mülkler, genelde Taşhauz, İlyali, Mangıt, Kıpçak ve Gurlen gibi şehirler etrafında toplanmıştı [a.g.e., 145]. Devlete ait olan padişahlık mülkler ise hanlığın kuzeyinde ve batısında bulunur.

Ivanov ise hanlık topraklarının a) Memleke-i padişahi, b) Mülk topraklar ve c) vakıf toprakları olmak üzere üçe ayırmıştır. Köylülerin bir kısmı devlet topraklarında (memleke-i padişahi)⁵⁶ oturuyordu ve onlar süresiz kiracıydılar. Köylülerin bir kısmı “Mülk” topraklarında oturuyorlardı. Onlar yüksek rütbeli feodal soyluların şahsi topraklarıydı. Vakıf toprakları ise camilerin, medreselerin ve benzeri dini kurumların mülküdür ve onlar din adamlarına aittir [Ivanov, 1940: 24].

Köylülere verilen özel mülk ve vakıf topraklarının büyüklükleri arşiv materyallerinden anlaşıldığına göre 5-10 tanap arasında değişmektedir. Belirli bazı durumlarda, o 2.5 ila 12 tanap arasında da olabilirdi. Hive halkının yaşamında gözlenenlere göre, 5-6 tanap toprağa sahip olanlar zengin sayılırdı. Ancak halkın çoğu 1, 2 veya 3 tanap toprağa sahipti [a.g.e., 25].

Danilevskiy'e göre, 1840'larda hanlığın yüksek kademeli memurları ortalama 2.000-3.000 tanap araziye sahipti [Danilevskiy, 1851: 123]. Bu yüzden Danilevskiy hanlığın ekilen arazisinin yarısının “hana, akrabalarına, yüksek rütbeli memurlara, diğer memurlara medrese ve tüccar sınıfına aittir” [Danilevskiy, s. 123] demesi yanlış değildir.

Hanlık nüfusunun terkinde, hiç toprağı olmayan veya önemsiz miktarda toprağı olan kırsal yerleşimciler önemli bir yere sahiptir. Topraksız olan bu çeşit köylüler Hive Hanlığı'nda üç gruba ayrılmıştır: “karanda”, “bivatan veya bivatanlı” ve “özel mülk,

⁵⁵ “Üstten alt rütbeye verilen emir”, “hükümet emri, fermanı” gibi anlamları haiz yarlık kelimesi için bkz. A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Yarlık ve Bitikleri*, Ankara: TDK Yayınları, 1996, ss. 73-81.

⁵⁶ Hive arşiv belgelerinde bu terim “hassa” olarak adlandırılmıştır [Ivanov, 1940: 24, dipnot 4].

devlet ve vakıflara ait topraklarda kiracı olanlar” [Yuldashev, 1954: 224] ve onların sayısı oldukça yüksektir [İvanov, 1940: 26].

Hive Hanlığı’nda ortakçılık çok fazla yaygın değildi. Soylular topraksız köylülere daha çok topraklarını kiralama yolunu tercih etmişlerdir.

Yerel ekonominin genel geriliğiyle bağlantılı olarak, şehirlerin zayıf gelişimi ve hanlıktaki zanaatla uğraşının hiç olmayışı insanları köyde kalmaya mecbur bırakmıştır. Buralarda onlar çiftlik işçisi olarak çalışmak veya büyük toprak maliklerinin arazilerinde kiracı olmak durumunda kalmışlardır.

Köylülerin ödediği vergi türlerinden biri salgut⁵⁷, basit bir vergi türüdür. Bu vergi 1-3 tila arasında değişen nakit para ile ödenirdi ve o toprağın miktarına göre değişirdi. A. L. Kuhn’a göre salgut vergisi ilk olarak Muhammed Rahim Han döneminde yürürlüğe girmiştir. Muhammed Rahim “öşr” vergisini kaldırarak yerine bu vergiyi (salgut) koymuştur [a.g.e., 27]. Mülk toprağından alınan salgut vergisi hanlık hazinesinin toprak vergisi gelirlerinin ana kalemini oluşturmaktadır.

Toprak mülkiyetlik oranına göre, salgut ödeyenler üç gruba ayrılmıştır: üst sınır ne olursa olsun 10 tanaptan fazla arazisi olanlar yüksek (*a’la*), 5-10 tanap arası araziye sahip olanlar orta (*evsat*), 5 tanaptan az arazisi olanlar ise düşük (*ednâ*) vergi ödeyenleri ifade eder [a.g.e., 27]. Birinci grup 3 tila, ikinci grup 2 tila, üçüncü grup ise 1 tila vergi ödemek zorundaydılar [Yuldashev, 1954: 225-226]. Salguttan muaf olan ayrıcalıklı gruplar; din adamları, sipahiler, hana yakın olanlar ve nökerler olarak sayılmıştır.

Padişahlık topraklarında oturan köylülerden alınan verginin adı ise *dayak* veya *öşür*dür. Bu vergi dini ihtiyaçlar için toplanmasına karşın zaman zaman hükümet onu başka amaçlar için de kullanmıştır. Daha sonraki döneme ait verilere göre, *dayak* çığır kullanılmadan sulanan topraklardan alınan hasadın 1/10’una, çığır kullanılarak sulanan topraktan alınan hasadın ise 1/20’sine karşılık gelir [Ivanov, 1940: 28-29]. Arşiv

⁵⁷ Bu terim bazen de “salgıt” olarak adlandırılmıştır.

belgelerinin teyit ettiğine göre, öşür (dayak) sadece padişahlık/hassa topraklarından değil, özel mülk topraklardan da alınıyordu. Ayrıca bu vergi vakıf topraklarında kiracı olarak yararlananlardan da alınırdı.

Nakdi olarak (çok az *ayni*) alınan bir diğer vergi olan *zekat* göçebelerin hayvanlarından ve tacirlerin mallarından alınırdı. Ticari ürünlerden alınan vergiden ayrılması için hayvanlardan alınan zekat vergisi “seva’im zekat” olarak adlandırılmıştır. Zekat, hayvanların veya ticari malların 1/40 ya da % 2,5 oranında alınan şeriatın koyduğu bir vergi türüdür.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Harezmi bölgesinin hem siyasi, hem de iktisadi tarihinde Amu-Derya Nehri büyük bir rol oynamış, nehrin mecrâsını değiştirmesi bölgede kurulan devletlerin yerleşim yapısını derinden etkilemiştir. Bölge, XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başında Harzemşahlar İmparatorluğu'na merkezlik yapmış, ancak Cengiz Han'ın Orta Asya'yı istilasından burası da nasibini alınca Harezmi'nin yöneticileri bundan sonra daha çok Horasan'dan atanmıştır.

1505 yılında Buhara Özbek hükümdarı Muhammed Şibani Han, Harezmi'yi ele geçirmiş, ancak 1510 yılında meydana gelen Merv Savaşı ile bu hakimiyet sona ermiş ve bölgeye Safevi Devleti hakim olmuştur.

Yaklaşık iki yıl süren Safevi idaresi, bölgede yaşayan Sünniler tarafından hoş karşılanmamış ve başlangıçta dini, ya da daha çok mezhepsel tepki olarak niteleyebileceğimiz bu hareket, askeri-vali olan Safevi darugalarının bölgeden uzaklaştırılması ve Yadigarogulları'ndan İlbars Han'ın başa geçmesiyle sonuçlanmıştır.

1740 yılına kadar hayatını idame ettirecek olan Yadigarogulları Hanedanlığı idaresinde Hive Hanlığı'na pek çok Özbek ve Türkmen kabilesi gelmiş ve hanlığın bünyesini kuvvetlendirmiştir. Başta Buhara Özbek Hanlığı olmak üzere zaman zaman dış baskılara ve istilalara maruz kalan hanlık, kısa süreli işgaller haricinde, her zaman için bağımsızlığını muhafaza etmiştir. Ancak, hanlıkta merkezi ve güçlü bir iktidar yapısından söz etmek oldukça zordur. Hanlar, hanedan mensupları, nüfuzlu kabileler ve dış müdahaleler arasında kalmış ve hanlıkta daha çok "eşitler arasında birinci" rolünü üstlenmişlerdir. Hanlıkta taht kavgaları sıklıkla meydana gelmiş ve bu da iç savaşlara yol açmıştır. Hive hükümdarı Anuşa Han'dan sonra ise, merkezi hükümet büyük zaafa uğramış ve hanlık muktedir hükümdarlardan mahrum kalmıştır.

XVIII. yüzyıl tüm Orta Asya'da siyasi anlayış olarak büyük değişimlere tanıklık etmiş ve Cengiz ahfadından olan hanların otoritelerinde ciddi yıpranmalar meydana

gelmiştir. Bu yüzyılla birlikte nüfuzlu kabile liderleri yönetimde ön plana çıkmış ve hanlar kukla yöneticiler olarak işbaşında kalmıştır. Emir veya inak unvanı kullanan bu kabile liderleri de başlangıçta, Cengiz ahfadından olmadıklarından bu hanları tamamen ortadan kaldırmaya cesaret edememişler ve sözde de olsa onlara tabi olma yolunu tercih etmişlerdir. Literatürde bu sistem “hanbazi (han oyunculuğu)” olarak nitelenmiştir.

Hive Hanlığı’nda Adine Muhammed Atalık ile başlayan bu anlayış, Muhammed Emin İnak ile zirve noktasına çıkmış ve inaklar, mutlak yöneticiler olarak han değişikliği de dahil, hanlığın tüm iç ve dış siyasetinin temel belirleyicileri olmuşlardır. İltüzer İnak ile birlikte ise artık inaklar, han unvanını deruhte etmişlerdir. İltüzer, son han Ebu’l-Gazi V.’yi hanlık tahtından indirerek kendini han ilan etmiştir.

İltüzer ve Muhammed Rahim Han ile birlikte, hanlık merkezleşmiş ve devlet teşkilatı güçlü bir yapı kazanmıştır. Hanlığın güneyindeki Özbekler itaat altına alındıktan sonra, uzun yıllar Hive hanlarını uğraştıran ve merkezi idare açısından önemli bir sorun olan Aral bölgesinin 1811 yılında hanlığa dahil edilmesiyle dahili istikrar sağlanmıştır. Özellikle Muhammed Rahim Han döneminde asi göçebe Türkmen ve Karakalpak kabileleri itaat altına alınmış ve onlar hanlığın çeşitli bölgelerinde iskan edilmişlerdir.

Merkezi idarenin tesisi ile hanlar, hanlığın sulama sistemini geliştirmişler ve tarıma büyük önem vermişlerdir. Vergi sistemi de merkezleşerek, aynî olarak toplanan vergiler belli bir süre sonra artık nakdî olarak toplanmaya başlamıştır.

Sonuç olarak, bilhassa XVIII. ve XIX. yüzyıl Hive Hanlığı’nın siyasi, sosyal ve iktisadi yapısı hakkında birinci elden kıymetli bilgiler veren Firdevsü’l-İkbal’i ana kaynak olarak inceleyerek hazırladığımız bu araştırmamızda hanlığın siyasi tarihi ve hanlık teşkilatını ortaya koyduk. Türk-İslam Devlet geleneğinin etkin olduğu hanlıkta, devlet teşkilatı bu geleneğe göre oluşmuş ve hanlar merkezi yönetimi güçlendirerek hanlığı o dönemde Orta Asya’da kurulan en önemli devletlerden biri haline getirmişlerdir. Orta Asya tarihi üzerine küçük de olsa katkı sağlayacak bu

araştırmamızın bundan sonra yapılacak araştırmalara katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

A- KİTAPLAR

ABBOTT, Captain James, *Narrative of A Journey from Heraut to Khiva, Moscow, St. Petersburg During the Late Russian Invasion of Khiva; with some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, 2 cilt, Third Edition, London: W. H. Allen & Co., 1884.

AHMEDOV, B. A., *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, Moskva, Izd. "Nauka", 1965.

ALPARGU, Mehmet, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları, Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar-1*, Ankara, 1995.

BABACANOV G. I., A. P. Kolbinçev, L. Yu. Mankovskaya, *Po Drevnim Gorodam Uzbekistana: Taşkent, Semerkand, Şehr-i Sebz, Buhara, Hive*, Moskova, 1988.

BARTHOLD, V. V., *Four Studies on the History of Central Asia*, translated from the Russian by T. Minorsky, c: III, Leiden: E. J. Brill, 1962.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

BARTHOLD, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına Hazırlayanlar: Kazım Yaşar Koprıman ve İsmail Aka, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975.

BARTHOLD, W., *Türkmen Tarihine Ait Monografi*, "Türkmeniya" Külliyyatı, c: I, Leningrad, 1928, çeviren: Abdülkadir İnan, TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme.

BREGEL, Yu. E., *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden: Brill, 2003.

BREGEL, Yu. E., *Dokumenti Arkhiva Khivinskikh Khanov Po Istorii i Etnografii Karakalpakov*, Moskova 1967.

- BREGEL, Yu. E.**, *Khorezmskie Turkmeni v XIX veke*, Moskova, 1961.
- BURNES, Alexander**, *Travels into Bokhara being the Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia*, 3 cilt, New Delhi, 1992 (1834).
- BURTON, Audrey**, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, New York: Curzon Press, 1997.
- DOERFER, Von Gerhard**, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, IV Band, Wiesbaden, 1967.
- EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN**, *Türk Şeceresi*, Osmanlıca'ya çeviren Dr. Rıza Nur, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1925 (*Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul Ghazi Behadour Khan*, publiée par le Baron Desmaisons, I-II, St. Petersbourg, 1871-1874).
- FRASER, James B.**, *Narrative of A Journey into Khorasan in the years 1821 and 1822: with a new introduction by Edward Ingram*, Oxford: Oxford University Press, 1984.
- GROSSET, René**, *Bozkır İmparatorluğu*, çev: M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, 1996.
- GULYAMOV, Ya. G.**, *Istoriia Orosheniia Khorezme s Drevneishikh Vremen do Nashikh Dnei*, Taşkent, 1957.
- GÜNDOĞDU, Abdullah**, *Hive Hanlığı Tarihi: Yadigar Şibaniler Devri (1512-1740)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- HOLDSWORTH, Mary**, *Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Oxford: Central Asian Research Center, 1959.
- HOWORTH, Henry H.**, *History of Mongols: From the 9th to the 19th Century*, Part II, London: Burt and Franklin, 1880.

- Istoriya Uzbekskoy SSR, ed. by C. P. Tolstov, R. N. Nabiev, Ya. G. Gulyamov, V. A. Şişkin, tom I, Uzbekistan SSR Fenler Akademisi Neşriyatı, Taşkent, 1955.
- IULDOSHEV, M. I.**, *XIX Asr Hiva Dehkonları Tarihiga Oid*, Uzbekistan SSR Fanlar Akadamiyası, Taşkent 1966.
- IVANOV, P. P.**, *Arkhiv Khivinskikh Khanov XIX v.: Issledovaniia i Opisaniie Dokumentov s Istoricheskim Vvedenim*, Leningrad, 1940.
- IVANOV, P. P.**, *Oçerki Po Istorii Sredney Azii (XVI-Ceredina XIX v.)*, Akademik Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniye, Moskova, 1958.
- KILIÇ, Nurten**, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.
- LOCKHART, L.**, *Nadir Shah*, London, 1938.
- MAC GAHAN, I. A.**, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, çeviren: Kolağası Ahmed, Hazırlayanlar: İsmail Aka ve Mehmet Ersan, İzmir: Akademi Kitabevi, 1995.
- Materialy Po Istorii Turkmen i Turkmeni*, II Tom, ed. by V. V. Ctruve, A. K. Borovkova, A. A. Romaskovia, P. P. Ivanov, Moskova-Leningrad, 1938.
- MİR ABDÜLKERİM BUHARİ**, *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Fransızca'ya çeviren Charles Schefer, Paris, 1876.
- MURAV'YEV, Nikolay**, *Journey to Khiva: Through the Turkoman Country*, London: Oguz Press, 1977.
- NUR, Rıza**, *Türk Tarihi*, c: III-IV, İstanbul: Toker Yayınları, 1994.
- ÖGEL, BAHADDİN**, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, c: II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c: VI, VIII, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

ÖZYETGİN, A. Melek, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Yarlık ve Bitikleri*, Ankara: TDK Yayınları, 1996.

ŞİR MUHAMMED MİRAB MUNİS ve MUHAMMED RIZA MİRAB AGEHİ, *Firdaws al-Ikbal: History of Khorezm*, ed. by Yuri Bregel, Leiden, 1988.

ŞİR MUHAMMED MİRAB MUNİS ve MUHAMMED RIZA MİRAB AGEHİ, *Firdevs El-Ikbal: History of Khoresm*, translated from Caghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill, 1999.

SOUCEK, Svat, *An History of Inner Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

STRANGE, G. Le, *The Land of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge: Cambridge University Press, 1905.

SUAVİ, Ali, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz. M. Abdülhaluk Çay, İstanbul, Ekim 1997.

SYKES, Sir Percy, *A History of Persia*, London: Macmillian and Co. Limited, 1921.

TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli, Türkistan ve Yakın Mazisi*, 2. baskı, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1981.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli İslami ve İnsani Esasları*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980.

VAMBERY, Arminius, *History of Bukhara: From the Earliest Period Down to the Present*, second edition, London 1873 (Netherlands 1979).

VAMBERY, Arminius, *Sketches of Central Asia*, New York: Arna Press, 1868.

VESELOVKIY, N. I., *Ocherk Istoriko-Geograficheskikh Svedenii o Khivinskom Khanstve s Drevneishikh Vremen do Nastoiashchego*, St. Petersburg, 1877.

VLADIMIRSTOV, B. Y., *Moğolların İçtimâi Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

WOOD, William Arthur, *The Sarii Turkmens of Merv and Khanate of Khiva in the Early 19th Century*, Unpublished Ph.D. Dissertation, Indiana University, October 1998.

B-MAKALELER

ALPARGU, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, c: VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 557-605.

ANDREWS, P. A., “Manzil: In the Eastern Islamic Lands”, *Eİ²*, c: VI, 1991, ss. 456-457.

ANDRIANOV, B. V., “Etnicheskaia Territoria Karakalpakov v Severnom Khorezme (XVIII-XIX vv.)”, *Materialy i Issledovaniia po Etnografii Karakapakov*, Moskova 1958, (Trudy Khorezmskoi Arkheologo-Etnograficheskoi Ekspeditsii, III, ss. 7-132).

ARAT, Reşit Rahmeti, “Karakalpaklar”, *İA*, c: VI, 1997, ss. 284-290.

BARTHOLD, V. V., “Uzbetskie Hanstva”, *Soçineniya*, c: II/1, Moskova, 1963, ss. 268-292.

BARTHOLD, W., (Subtelny, M. E.), “Sart”, *Eİ²*, c: IX, 1997, ss. 66-68.

BARTHOLD, W., “17. Asırda Özbek Sarayında Merasimler”, çev: Abdülkadir İnan, *Makaleler İncelemeler*, 3. baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1998, ss. 546-554.

BARTHOLD, W., “Aral Gölü”, *İA*, c: I, 1997, ss. 551-552.

BARTHOLD, W., “Balhan”, *İA*, c: II, 1997, ss. 274-275.

BARTHOLD, W., “K Istorii Orosheniya Turkestana”, *Soçineniya*, vol: III, 1965, ss. 95-233.

BARTHOLD, W., Nachrichten über den Aral-See und den unteren Lauf des Amu-Derya von den ältesten Zeiten bis zum XVII. Jahrhundert. Deutsche Ausgabe mit Berichtigungen und Ergänzungen vom Verfasser. Nach dem russischen Original übersetzt von H. Von Foth, Leipzig, 1910. (Quellen und Forschung zur Erd-und Kulturkunde. II), XIV, 79 pp; 1 map.

BLANKENNAGEL, “Putevye zametki maiora Blankennagelia o Khive v 1793-94 gg.” With notes by V. V. Grigor’ev, *Vestnik Imp. Russkogo Geograficheskogo obshchestva*, pt 22, 1858, ss. 87-116.

BOSWORTH, C. E. “Kh^warazm”, *EI²*, c: IV, 1990, ss. 1060-1065.

BOSWORTH, C. E. “Kungrad”, *EI²*, c: V, 1986, ss. 391-392.

BOSWORTH, C. E., “Urgench”, *EI²*, c: X, 2000, ss. 892-893.

BOSWORTH, C. E. “Kath”, *EI²*, c: IV, 1990, ss. 753-754.

BREGEL, Yuri, “Arabsahi”, *EIr*, c: II, ss. 243-245.

BREGEL, Yuri, “Atalik”, *EI²*, Supplement fas. 1-6, ss. 96-98.

BREGEL, Yuri, “Bigar, Bigari”, *EIr*, c: IV, ss. 249-251.

BREGEL, Yuri, “Central Asia in the 12th-13th/18th-19th Centuries”, *EIr*, c: V, 1992, ss. 193-205.

BREGEL, Yuri, “Diwan-Begi”, *EI²*, Supplement fas. 1-6, ss. 227-228.

BREGEL, Yuri, “Ersari”, *EI²*, Supplement fas. 1-6, ss. 280-281.

BREGEL, Yuri, “Īnak”, *EI²*, Supplement fas. 1-6, ss. 419-420.

BREGEL, Yuri, “Koshbegi”, *EI²*, c: V, 1986, ss. 273-274.

BREGEL, Yuri, “Mangishlak”, *EI²*, c: VI, 1991, ss. 415-417.

- BREGEL, Yuri**, “Mangit”, *EI²*, vol: VI, 1991, ss. 417-418.
- BREGEL, Yuri**, “Mangits”, *EI²*, vol: VI, 1991, ss. 418-419.
- BREGEL, Yuri**, “Nomadic and Sedentary Elements Among the Turkmens”, *Central Asiatic Journal*, c: XXV/I-2, 1981, ss. 5-37.
- BREGEL, Yuri**, “The Sarts in the Khanate of Khiva”, *Journal of Asian History*, 17/2, 1978, ss. 120-151.
- BREGEL, Yuri**, “Tribal Tradition and Dynastic History: The Early Rulers of The Kongrats According to Munis”, *Asian and African Studies*, 16, Israel, 1982, ss. 357-398.
- CHABBI, J.**, “Ribat”, *EI²*, c: VIII, 1995, ss. 493-506.
- DANILEVSKIY, G. I.**, “Opisanie Khivinskogo Khanstva”, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva*, c: V, 1851, ss. 62-139.
- DEWEESE, Devin**, “Ataiyya Order”, *EIr*, c: II, ss. 904-905.
- DEWEESE, Devin**, “The Descendants of Seyyid Ata and the Rank of Naqib in Central Asia”, *Journal of the American Oriental Society*, vol: 115, issue: 4 (Oct-Dec 1995), ss. 612-634.
- DICKSON, Martin, B.**, “Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century”, *Trudi Dvatsat Pyatogo Mejdunarodnogo Kongressa Voskovedov, Moskova 9-16 Augusta 1960*, tom III, Zasedaniya Sektsiy X, XI, XIII, Izdatelctvo Vostochnoy Literatur, Moskova 1963, ss. 208-216.
- ELISSÉFF, N.**, “Manzil: In The Central and Western Islamic Lands”, *EI²*, c: VI, 1991, ss. 455-456.
- HAARMAN, Von Ulrich**, “Staat und Religion in Transoxianien im frühen 16. Jahrhundert”, *ZDGM*, 1975, ss. 332-369.

HELMERSEN, Gregor von: *Nachrichten über Chiwa, Buchara, Chokand und den nordwestlichen Theil des chinesischen Staates, gesammelt von dem Präsidenten der asiatischen Grenz-Commission in Orenburg, General-Major Gens, bearbeitet und mit Anmerkungen versehen*, St. Petersburg, 1839, VI, 124pp. 1 map, in *Islamic Geography*, vol: 246, Texts and Studies on Central Asia and the Amu Darya III, collected and reprinted by Fuat Sezgin, 1995, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt am Main.

İNALCIK, Halil, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telâkisiyle İlgisi”, *AÜSBFD*, c: XIV, No: 1, sayı: 5, Mart 1959, ss. 69-94.

İNAN, Abdülkadir, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, c: I, Ankara: TTK Yayınları, 1998, ss. 241-254.

INDO, Shiro, “Divanbegi: In The Timurid Period”, *EIr*, c: VII, 1996, s. 439.

KOÇNEV, Boris D., “The Last Period of Muslim Coin Minting in Central Asia (18th – Early 20th Centuries)”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, ed. by Michael Kemper, Anke von Kügelgen, Dimitriy Yermakov, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1990, ss. 431-444.

LAMBTON, A. K. S., “Khalifa: In Political Theory”, *EI²*, c: IV, 1990, ss. 947-950.

LAMBTON, A. K. S., “Daruga”, *EI²*, vol: II, 1991, ss. 162-163.

LAMBTON, A. K. S., “Early Timurid Theories of State: Hafız Abru and Nizam Al-Din Şami”, *Bulletin D’études Orientales*, tome: XXX, année 1978.

LAMBTON, A. K. S., “The Tribal Resurgence and the Bureaucracy in Eighteenth-Century Persia”, *Studies in Eighteenth-Century Islamic History*, ed. by T. Naff and R. Owen, Carbondale, 1977, ss. 108-129.

LAMBTON, Ann K. S., “Cities: Administration and Social Organization”, *EIr*, c: V, 1992, ss. 607-623.

- LERCH, P.** *Khiva oder Kharesm*, Seine historischen und geographischen Verhältnisse, Russische Revue (St. Petersburg), 2. 1873, pp. 445-484; 565-579 in *Islamic Geography: Text and Studies on Central Asia and the Amu-Derya II*, vol: 236, Collected and reprinted by Fuat Sezgin, Frankfurt, 1994.
- LOKKEGAARD, F.**, "Fay'," *EI²*, c: II, 1991, ss. 869-870.
- LOKKEGAARD, F.**, "Ghanima", *EI²*, c: II, 1991, ss. 1005-1006.
- MANZ, Beatrice Forbes**, "The Office of Darugha under Tamerlane", *Journal of Turkish Studies*, c: IX, 1985, ss. 59-69.
- MCCHESENEY, R. D.**, "The Emirs of Muslim Central Asia in the XVIIth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c: XXVI, Leiden, 1983, ss. 33-70.
- MCCHESENEY, Robert D.**, "Central Asia in the 10th-12th/16th-18th Centuries", *EI^r*, c: V, 1992, ss.176-193.
- PETRUSHEVSKY, I. P.**, "Rashid Al-Din's Conception of the State", *Central Asiatic Journal*, c: XIV, 1970, ss. 148-162.
- SADAN, J.**, "Nadim", *EI²*, VII, 1993, s. 849.
- SARAY, Mehmet**, "Hive Hanlığı", *DİA*, c: XVIII, ss. 167-170.
- SAVORY, Roger M.**, "Divanbegi: In The Safavid Period", *EI^r*, c: VII, 1996, ss. 439-440.
- SPULER, B.**, "Amu-Darya", *EI²*, c: I, 1986, ss. 454-457.
- SPULER, B.**, "Hazarasp", *EI²*, c: III, 1986, s. 336.
- SUBTELNY, Maria Eva**, "Art and Politics in Early 16th Century", *Central Asiatic Journal*, c: XXVII, 1983, ss. 121-148.
- TAŞAĞIL, Ahmet**, "İnak", *DİA*, c: XXI, ss. 255-256.

TOGAN, A. Zeki Velidi, “Emir Timur’un Soyuna Dair Bir Araştırma”, *İÜEFİD*, sayı: 26, İstanbul, Mart 1972, ss. 75-84.

TOGAN, Zeki Velidi, “Amu-Derya”, İA, c: I, 1997, ss. 419-426.

TOGAN, Zeki Velidi, “Ebülğazi Bahadır Han”, İA, c: IV, 1997, ss. 79-83.

TOGAN, Zeki Velidi, “Harizm”, İA, c: V-I, 1997, ss. 240-257.

VELİÇKO, P. E., “Opisanie Khivinskogo Khanstva i Dorogi Tuda iz Sarai-Chikovskoi Kresposti”, ed. by V. Grigorev, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva*, c: II, 1861, ss. 105-138.

WENSINCK, A. J., “Khutba”, *EI²*, c: V, 1986, ss. 74-75.

YULDASHEV, M., “The State Archives of XIX Century Feudal Khiva”, *Papers Presented by the Soviet Delegation at the XXIII International Congress of Orientalists, Iranian, Armenian and Central-Asian Studies*, Publishing House of USSR Academy of Sciences, Moscow, 1954.

C-İNİERNET ADRESLERİ

“A Dictionary of Units of Measurement”, <http://www.unc.edu/~rowlett/units/index.html>, 27.03.2004.

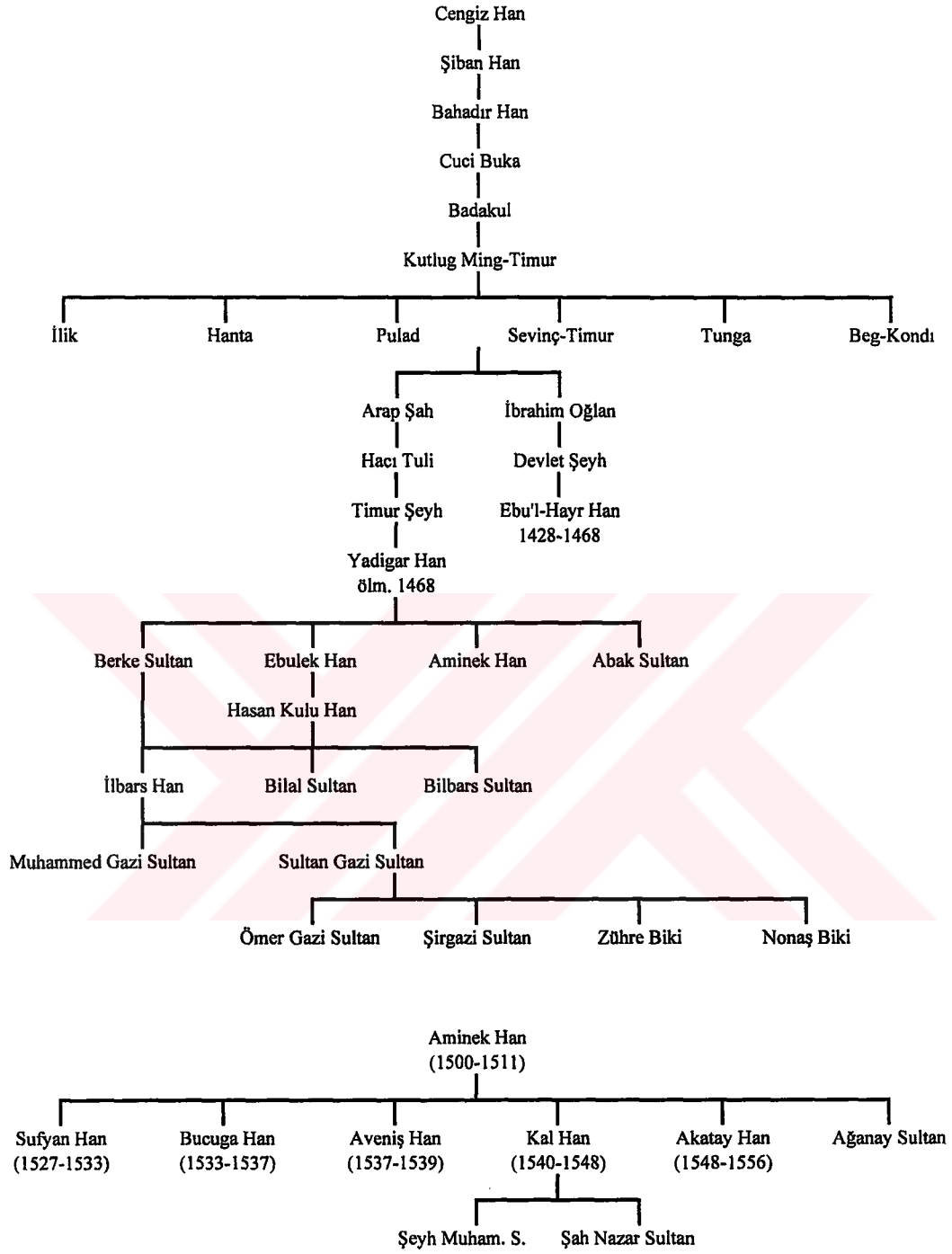
“Historical Monuments of Khiva”, <http://khivatourist.narod.ru/simple.html>, 28.11.2003.

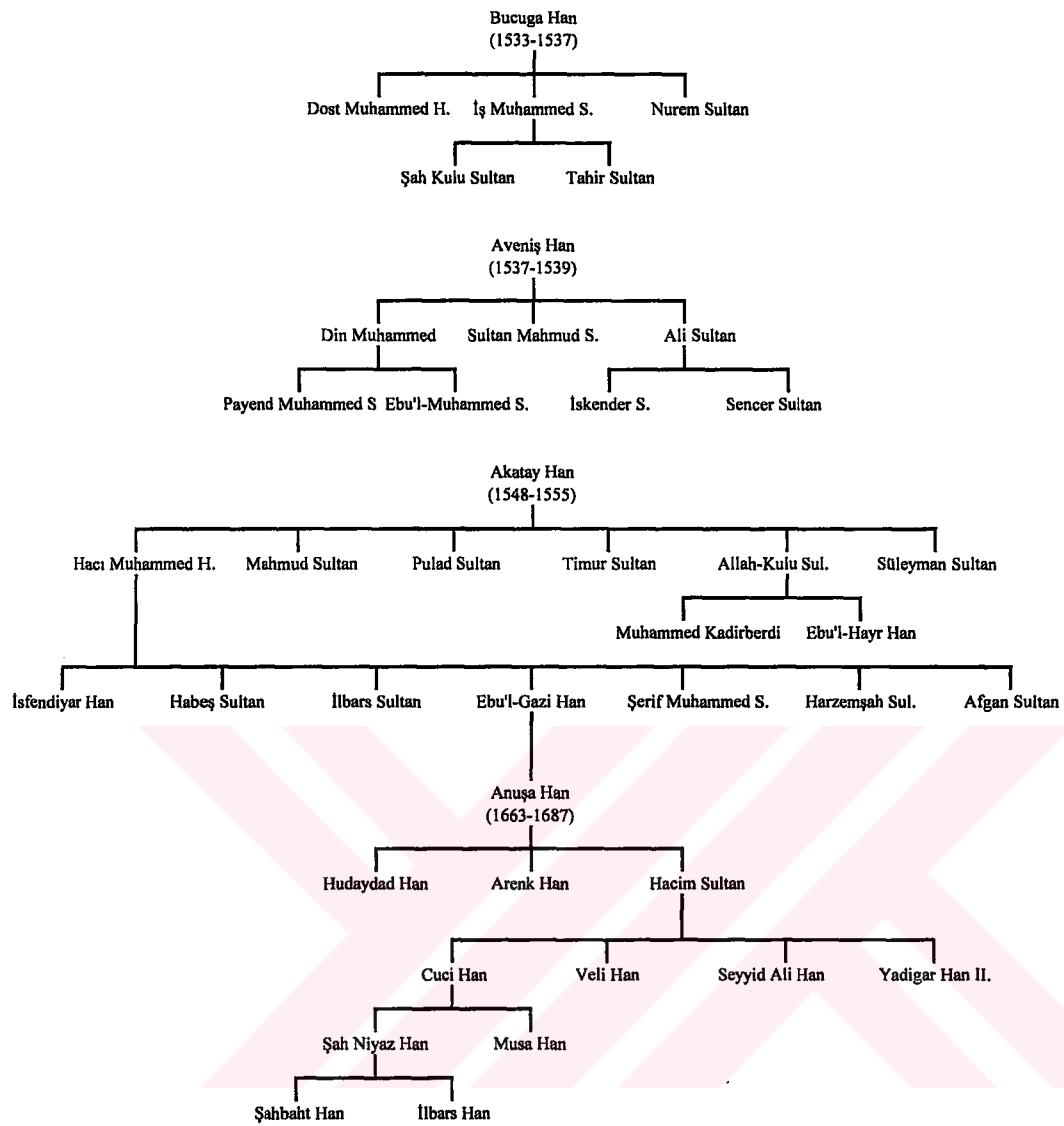
“Khiva’s Ancient Image”, http://www.by.ru/KHIVA/ANC_IMAGE.HTM, 28.11.2003.

“Palaces and Houses”, http://www.by.ru/KHIVA/PALACE_HOUSE.HTM#kuhna_ark, 28.11.2003.

“Walls and Gates of Khiva”, http://www.by.ru/KHIVA/WALL_GATE.HTM#walls, 28.11.2003.

YADİGAROĞULLARI HANEDANLIĞI ŞECERESİ

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Erzurum'da doğdu. İlk ve orta öğretimini Sakarya'nın Geyve ilçesinde tamamladı. 1996 Güz yarı yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde hazırlık sınıfına başladı. 1997 Güz yarı yılından itibaren aynı üniversitede Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'ne devam etti. 2001 yılında mezun oldu. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. Halen Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

M. Bilal ÇELİK